МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

На правах рукопису
УДК 316.346.32-053.2-022.326.5(043.5)

Клименко Олена Юріївна

ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Дисертація
на здобуття наукового ступеня доктора
соціологічних наук

Науковий консультант –
доктор соціологічних наук,
професор Бурега В. В.

Харків – 2016

ЗМІСТ

Вступ……... 4

Розділ 1 Теоретико-методологічні засади вивчення становлення і розвитку соціального захисту дітей……..….... 19

1.1. Основні підходи до визначення понять «діти», «дитинство» та «соціальний захист дітей»: міждисциплінарний дискурс…….. 19

1.2. Наукові концепції щодо вивчення дітей та дитинства: аналіз ключових парадигм……... 35

1.3. Соціологія дитинства: здобутки, проблеми та особливості в кризових ситуаціях……..... 51

1.4. Етапи становлення і розвитку соціального захисту дітей: шляхи інституціоналізації……. 65

Висновки до розділу 1…….. 76

Розділ 2 Концептуальний аналіз соціального захисту дітей на засадах міжнародного досвіду……..... 81

2.1. Особливості солідарної моделі соціального захисту дітей…..... 81

2.2. Витоки та складові ліберальної моделі……..... 101

2.3. Переваги, можливості та вади патерналістської моделі ……..... 124

Висновки до розділу 2……... 141

Розділ 3 Соціальна обумовленість захисту дітей в сучасному суспільстві… 148

3.1. Діти як об’єкт соціального захисту та суб’єкт соціальних змін… 148

3.2. Сутність, структура, види та функції соціальних інститутів, що опікуються дітьми ……..... 164

3.3. Форми та ресурси соціального захисту дітей …… 180

3.4. Системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях: соціологічний вимір ……... 199

Висновки до розділу 3……... 220

Розділ 4 Сутність та структура нетипового дитинства……. 225

4.1. Кризові ситуації як фактори формування нетипового характеру перебігу дитинства ……...…. 225

4.2. Поняття «нетипове дитинство» та чинники, що обумовлюють його виникнення ……..... 241

4.3. Проблема формування соціального капіталу дітей з нетиповим дитинством в кризових ситуаціях ……..….. 256

4.4. Особливості соціального захисту дітей в умовах збройного конфлікту: міжнародний досвід та вітчизняні реалії…..……..... 271

Висновки до розділу 4……... 289

Розділ 5 Соціологічний супровід практики вирішення проблем соціального захисту дітей в кризових ситуаціях……... 296

5.1. Соціально-правовий контекст соціального захисту дітей в кризових ситуаціях……..... 296

5.2. Традиції та інновації в соціальному захисті дітей, що опинилися у кризових ситуаціях: проблеми інституціоналізації……. 311

5.2.1 Діти з обмеженими фізичними можливостями: специфіка соціалізації та інтеграції в суспільство ……... 314

5.2.2 Діти-сироти та усиновлені діти: життєві траєкторії…….. 324

5.2.3 Діти-вулиці: труднощі ідентифікації та соціального захисту……. 336

5.2.4 Діти тимчасово переміщених осіб із зони АТО в Україні: життєві стратегії……. 346

Висновки до розділу 5……..…. 356

Висновки……..... 362

Список використаних джерел…….. 368

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена необхідністю швидких концептуальних змін соціального захисту дітей для подолання викликів, що постали перед українським суспільством внаслідок виникнення кризових ситуацій, необхідністю оновлення системи соціального захисту дітей, здатної не тільки задовольнити потреби дитини, а забезпечити її повноцінний розвиток і подолати негативні наслідки нетипового дитинства. В Україні на початок 2014 р. на обліку соціальних служб перебувало понад 386 000 сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, на вихованні в яких знаходилось 609 000 дітей. За даними офіційної статистики сьогодні в державі проживає 167 059 дітей зі статусом інваліда, зареєстровано 92 988 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з яких 74 % – соціальні сироти. Усього в державних закладах інтернатного типу на вихованні перебуває 17 800 осіб, в дитячих будинках сімейного типу – 5 131 особа, а 7 006 осіб влаштовані у прийомні родини. За інформацією Міністерства внутрішніх справ України, «дітей вулиці» нараховується близько 130 000, це тільки тих, хто так чи інакше потрапляв до поля зору правоохоронних органів. Загалом, майже 1 млн. українських дітей перебуває в кризовій ситуації та має нетиповий характер перебігу дитинства, що свідчить про гостру необхідність реформування системи соціального захисту дітей в Україні.

На сьогоднішній день, інституціоналізація соціального захисту дітей є проблемною не тільки для українського суспільства, але й для міжнародного співтовариства в цілому. В офіційній доповіді Організації Об’єднаних Націй, оприлюдненій у грудні 2015 р., зазначається, що збройні конфлікти, кліматичні зміни, відсутність соціальних перспектив стали пусковими механізмами масових міграцій, в результаті яких 30 млн. дітей залишили свої будинки, з них близько 200 000 звернулись до Євросоюзу з проханням надати

притулок їм та їхнім родинам через війну, насилля та переслідування на батьківщині. Кожна дев'ята дитина в світі живе в регіонах проведення збройних конфліктів, а близько половини від осіб, що перебувають в умовах крайньої бідності, складають діти. Серед найбільш «небезпечних» для життя та розвитку дітей ООН визначає такі країни, як Афганістан, Центральноафриканська республіка, Ірак, Північний Судан, Сирія, Ємен, у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на Донбасі до зазначеного переліку було включено Україну.

Проведення антитерористичної операції на Сході України спричинило збільшення кількості неповних сімей в державі, актуалізувало питання безпеки, збереження життя та здоров'я дітей, як тих, що знаходяться на вихованні у тимчасово переміщених осіб, так і тих, які продовжують перебувати на окупованій території Донбасу, «сірих» зонах та проживають в населених пунктах лінії зіткнення. Питання забезпечення їх права на виховання в сімейному середовищі залишається не вирішеним на сьогоднішній день.

Аналіз проблем, з якими стикаються діти у кризових ситуаціях, залишається поза предметним полем наукових досліджень соціології дитинства, що свідчить про нагальну необхідність розширення спектру дослідницьких питань у контексті вивчення практик нетипового дитинства та інституціоналізації соціального захисту дітей в його просторі.

Широке коло проблем дітей, які виникають в внаслідок економічної, політичної та культурної криз, потребує комплексного вирішення та проведення системного аналізу нових соціальних інститутів, що не входять до переліку традиційних (характерних) для українського суспільства та сформувались в результаті озвичаювання, типізації, стандартизації, легитимізації та інституціоналізації нових соціальних явищ, створених принципово новими фактами соціального життя (кризовими ситуаціями, які формують нетиповий характер перебігу дитинства). Оскільки процеси інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях у

сучасному українському суспільстві виникли в результаті зміни усталеного комплексу формальних (визначених чинним українським законодавством) та неформальних (моральних та культурних цінностей, ідеологічних конструктів) норм, офіційно декларованих принципів соціального забезпечення населення (загальнодоступності, всеосяжності, комплексності), державних установок, які регулюють ставлення до дітей у різних сферах суспільної діяльності, то зазначене явище потребує детального вивчення та розробки концепції вирішення проблем дитини, що потрапила в кризову ситуацію, під впливом якої обумовлено нетиповий характер перебігу дитинства.

Важливе значення для концептуалізації категорії дитинства як соціокультурного феномену мають роботи Ф. Арієса, Л. Виготського, В. Давидова, Е. Еріксона, Б. Малиновського, М. Мід, Ж. Піаже, Ж-Ж. Руссо, які розкривають проблему впливу процесів соціального розвитку на умови життя дітей, тим самим відкривши новий напрям для соціологічних досліджень. Особливого значення для формування соціології дитинства має науковий доробок російських дослідників М. Астоянц, С. Щеглової, Г. Ковальової, які звернули увагу наукового співтовариства на роль дитини в соціумі, питання захищеності підростаючого покоління та особливості його інклюзії. В науковій літературі значна увага приділена висвітленню проблем соціалізації дитини у складних життєвих умовах, їхнім наслідкам та перспективам ресоціалізації під час перебування в закладах державної виховної системи. Дослідженням зазначеного питання займалися Н. Агаркова, Р. Брахман, С. Григор'єв, Л. Гуслякова, А. Капська, М. Панасюк, І. Пеша, які аналізували соціальну роботу та її проблематику з позицій суспільної необхідності та взаємодії.

Суттєве підґрунтя для вивчення явища «нетиповості» закладено в дослідженнях Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса в контексті висвітлення норми та відхилення, аналізу відчуження в роботах З. Баумана, П. Бергера, Г. Зіммеля, Р. Мертона, Р. Парка, А. Шюца; плюралізації сучасної

ідентичності в концепції В. Ядова; теоретичної традиції дослідження самоідентифікації через концепцію бажаного А. Бергмана, Ж-П. Сартра. У контексті соціологічного аналізу набуття соціального капіталу та його передачі від покоління до покоління особливо ґрунтовним є науковий доробок Ф. Фукуями, П. Бурдьє, Дж. Хопкінса, Дж. Коулмана.

Окремо необхідно виділити теоретичні напрацювання харківської наукової школи в контексті досліджень моделі солідаризму, проведених В. Бакіровим, концепції соціальної суб'єктності Л. Сокурянської, визначеної в рамках соціології освіти, лінгвоконфліктологічних детермінант соціальної активності, проаналізованих О. Даниленко, розвідок О. Філіпової, Г. Саган в соціології дитинства та вивчення ролі неурядових та міжнародних організацій в системі соціального захисту, висвітлених Л. Хижняк. Разом з тим, аналіз існуючого наукового доробку свідчить про недостатній рівень дослідження особливостей соціального захисту дітей та створення системи його соціологічного супроводу в кризових умовах сучасного українського суспільства.

Невідповідність існуючої в Україні системи соціального захисту дітей реаліям сьогодення, а саме поширення такого феномену, як нетипове дитинство, актуалізованого подіями останніх років, вимагає зміни ставлення громадськості й держави до соціального захисту дітей, зокрема створення інституцій, що його забезпечують. З огляду на зазначену проблемну ситуацію вирішення питання інституціоналізації соціального захисту дітей, спрямованого на збереження їхнього здоров'я та забезпечення повноцінного життя за умов кризового стану українського суспільства, набуває не тільки теоретичної, але й надзвичайної практичної значущості рівня національної безпеки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» «Розвиток сучасного українського суспільства:

соціологічний та політологічний виміри» (номер державної реєстрації 0115U00604, науковий керівник – доктор соціологічних наук, професор В. Бурега, термін виконання – з 25.02. 2015 р. по 31.12. 2020 р.). Основні положення дисертаційного дослідження увійшли до підготовленого здобувачем розділу 3 «Соціальна обумовленість захисту дітей в сучасному суспільстві». В рамках науково-дослідної теми кафедри соціології управління Донецького державного університету управління «Сучасні суспільні проблеми в соціологічному вимірі» (01.03. 2011 р. – 31.12. 2015 р., номер державної реєстрації 0111U000862, науковий керівник – професор В. Бурега) здобувачем підготовлено розділ 5 підсумкового звіту «Соціологічний супровід практики вирішення проблем соціального захисту дітей в кризових ситуаціях».

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає в концептуалізації особливостей процесу інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв’язати такі дослідницькі *задачі:*

– дослідити ґенезу та розвиток концепцій соціального захисту дітей у рамках міждисциплінарного дискурсу, узагальнити та систематизувати наукові концепції соціології дитинства;

– здійснити операціоналізацію понять «дитина», «дитинство», «соціальний захист дітей», «кризова ситуація» у контексті умов, що вимагають оперативного втручання держави в життя дитини та підтримку родини;

– узагальнити вітчизняний досвід соціального захисту дітей в контексті його соціальної обумовленості, проаналізувавши сутність, структуру та функції соціальних інститутів, що опікуються дітьми в українському суспільстві;

– з’ясувати передумови виникнення та напрями еволюції ключових моделей соціального захисту дітей (а саме: солідарної, ліберальної,

патерналістської) та проаналізувати міжнародний досвід їх реалізації;

– розкрити особливості функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях;

– визначити кризові ситуації як чинник виникнення нетипового дитинства, описати його види та охарактеризувати дітей у його просторі;

– висвітлити механізми формування соціального капіталу дітей, що потрапили у кризову ситуацію та мають нетиповий характер перебігу дитинства;

– виявити особливості та з'ясувати можливості реалізації прав дитини у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві;

– обґрунтувати на основі даних проведених емпіричних досліджень переваги, можливості, обмеження традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, які опинились у кризовій ситуації та запропонувати модель їх оптимізації.

Об'єктом дослідження є соціальний захист дітей у кризових ситуаціях.

Предметом дослідження виступають особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві.

Методи дослідження. Базовою для дослідження процесу інституціоналізації соціального захисту дітей, що потрапили у кризові ситуації та переживають нетиповий характер перебігу дитинства під впливом широкого кола соціальних чинників, обумовлених низкою кризових явищ, присутніх в сучасному українському суспільстві, було обрано структурно-функціональну парадигму, що застосовувалася в контексті міждисциплінарного підходу. У дисертаційній роботі застосовано комплекс загальнонаукових методів: 1) операціоналізація та інтерпретація понять залучені до вивчення категоріально-понятійного апарату, дозволили сформулювати визначення таких термінів, як «дитина», «дитинство», «нетипове дитинство», «кризова ситуація», «соціальний захист дітей»; 2) аналіз сприяв дослідженню особливостей становлення та розвитку наукової

думки щодо соціального захисту дітей з нетиповим дитинством і виявлення основних наукових парадигм вивчення дитини та дитинства; 3) синтез дозволив дати системну характеристику структурі та функціям соціальних інститутів, що опікуються дітьми в Україні, визначити закономірності їхнього існування; 4) порівняння допомогло розкрити особливості солідарної, ліберальної та патерналістської моделей функціонування системи соціального захисту дітей, які опинилися в кризових ситуаціях, в контексті висвітлення існуючих особливостей вітчизняних та міжнародних норм права щодо визначення нетипового характеру перебігу дитинства, кризової ситуації, складних життєвих обставин; 5) моделювання дозволило створити теоретичну концепцію вивчення переваг, можливостей та вад існуючих теорій інституціоналізації соціального захисту дітей; 6) метод аналогії надав можливість виділити концептуальні основи соціального захисту дітей в умовах збройного конфлікту, що існують у міжнародній практиці.

Соціологічне забезпечення практики вирішення питань інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях передбачає залучення комплексу методів, в основі яких є аналіз документів щодо висвітлення поточної ситуації засобами масової інформації й інформаційними агентствами мережі Інтернет, які забезпечують систематичний збір даних про ту чи іншу категорію дітей та потребують соціального захисту й нормативного визначення свого статусу, набутого в умовах конкретної кризової ситуації. Для збору емпіричного матеріалу було використано анкетування, глибинне інтерв'ю, аналіз друкованих ЗМІ та Інтернет видань, вторинний аналіз соціологічних даних.

Емпіричну базу становлять результати семи соціологічних досліджень, проведених за участю автора:

1. «Профілактика ВІЛ-інфекції серед підлітків груп ризику в Україні та Південно-Східній Європі» у рамках програми співробітництва Уряду України та Дитячого фонду Організації об'єднаних націй (ООН ЮНІСЕФ) при партнерстві з громадською організацією «Український інститут соціальних

досліджень імені Олександра Яременка». Дослідження проводилось у 2007 – 2009 рр. у таких мегаполісах України, як Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк методом анкетного опитування (n=2 640). Результати були оприлюднені у Доповіді Консорціуму із захисту дітей вулиць «Авіва» за підтримки ЮНІСЕФ.

2. «Соціальні стратегії випускників шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2010 – 2013 рр.). Збір інформації здійснювався методом глибинних інтерв'ю з випускниками Донецької ЗОШ-інтернат I - III ступенів № 1 та Мар'їнської ЗОШ-інтернат I - III ступенів № 3 імені О. Макаренка для дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, які вступили до Донецького державного університету управління (n=20).

3. «Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» при співпраці Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень з кафедрою соціології управління Донецького державного університету управління, проводилося в рамках програми реформування влади на місцях у 2012 р. методом анкетування населення (n=400) та проведення глибинних інтерв'ю з керівниками відділів районних адміністрацій при виконкомі міста Донецька, які займалися безпосередньою роботою з населенням (n=9). Результати дослідження оприлюднені в Аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень 2013 року.

4. «Проблеми усиновлення», яке проводилося у рамках програми «Сирітству - ні!», започаткованої Фондом Ріната Ахметова «Розвиток України» у 2013 р. Збір інформації здійснювався методом анкетного опитування цільових аудиторій за стихійною вибіркою (усі відвідувачі тематичної фотовиставки «Назустріч щастю») (n=6 500).

5. «Результативність діяльності Служби супроводу», як авторське дослідження, що проводилося при Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Донецька у 2013 р. методом анкетного опитування цільових

аудиторій за стихійною вибіркою (опитування проводилось серед усіх клієнтів Служби супроводу, які впродовж 2013 р. звертались за наданням соціальної допомоги більше 2-х разів), (n=500).

6 «Україна-2013: підсумки року» вторинний аналіз результатів дослідження, проведеного Інформаційним агентством «Незалежне бюро новин» за результатами онлайн опитування читачів сайту http://nbnews.com.ua, яке здійснювалось протягом року (n=6 000).

7. Моніторинг тематичних матеріалів з проблем захисту дітей в Україні за період з лютого 2014 р. по грудень 2015 р. таких Інтернет-видань, як Об'єднане Товариство «Центр досліджень соціальних перспектив Донбасу», Інформаційне агентство «ОстроВ» (http://www.ostro.org); Інтернет газета «Новости Донбасса» (НОВОСТИ.dn.ua) (http://novosti.dn.ua); Офіційний сайт міста Донецька (http://62.ua).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливої проблеми в галузі соціології дитинства – концептуалізації особливостей процесу інституціоналізації соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій в сучасному українському суспільстві, а саме:

вперше:

– виокремлено ознаки, що характеризують специфіку процесу інституціоналізації соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій в сучасному українському суспільстві: формування нових зразків та норм поведінки, пов'язаних з примусовим витісненням дитини з сім'ї, вимушеним відокремленням дітей від батьків, тимчасовим переміщенням, раптовою бідністю та прихованим сирітством; створення профільних організацій, що опікуються дітьми, які потрапили в кризову ситуацію (волонтерські організації, громадські об'єднання, міжнародні та благодійні фонди, релігійні громади); вдосконалення нормативно-правової бази та приведення її у відповідність до європейських стандартів для реформування діяльності служб соціального захисту дітей (внесення змін до базових законів). Доведено, що процес інституціоналізації соціального захисту дітей в

українському суспільстві суттєво гальмує несформованість механізмів державного контролю за діяльністю новоутворених структур соціального захисту дітей, що перебувають в кризових ситуаціях, а також відсутність юридично обґрунтованих санкцій до порушників прав і свобод дитини;

– розроблено соціологічну концепцію інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях, основні положення якої сформульовані на засадах поєднання соціокультурного, соціально-економічного, соціально-психологічного та соціально-педагогічного підходів, що дозволило дослідити чинники виникнення нетипового дитинства та виокремити характерні для нього особливості; а також обґрунтувати необхідність створення нових технологій соціального захисту дітей з нетиповим дитинством;

– запропоновано категоріально-понятійний апарат соціологічного дослідження інституціоналізації соціального захисту дітей, які потрапили у кризову ситуацію, до якого включено такі основні поняття: «нетипове дитинство», яке визначається як стан життєдіяльності дитини, що деформується під впливом соціальних криз, внаслідок чого виникають конкретні соціальні проблеми, пов’язані з викривленням життєвих практик, що призводить до виключення дитини з традиційних контекстів життя родини та суспільства в цілому; «кризова ситуація», яка розуміється як атрибутивна характеристика суспільного розвитку, притаманна всім соціальним групам, структурам й інститутам. В результаті кризової ситуації можуть виникати не тільки деструктивні процеси дезінтеграції соціальних акторів, але й відбуватися їхня солідаризація та консолідація; «соціальний захист дітей», що розглядається як система реалізації організаційно-правових та фінансово-економічних заходів, що охоплює своєю діяльністю різні вікові (немовлята, неповнолітні) та проблемні групи дітей (сироти, інваліди, безпритульні, дезадаптовані, аутичні та ін.), а також сім’ї, які потрапили в складні життєві обставини, та осіб, що знаходяться у безпосередній взаємодії з дітьми;

– виявлено особливості функціонування механізмів формування нетипового характеру перебігу дитинства в кризових ситуаціях, зокрема: вимушена соціальна депривація як суспільне явище, що характеризується відсутністю у батьків можливості задовольняти потреби своїх дітей і примусовим (без волі батьків) витісненням дитини з родинного кола; вимушена сепарація, за якої діти не з власної волі змушені виживати самостійно, оскільки не можуть об'єднатись ані з сім'єю (вимушена сепарація від батьків), ані з найближчими родичами (вимушена сепарація від родини);

удосконалено:

– теоретичні засади моделі соціального захисту дітей в Україні завдяки їхньому доповненню авторською концепцією, що дозволило встановити амбівалентний характер неблагополуччя дитини, зумовлений соціально-економічними труднощами родини; психолого-педагогічними проблемами, пов'язаними з розвитком, соціалізацією й інтеграцією дитини в соціум; трансформацією суспільного стереотипу феномену інвалідізму, який за сучасних умов сприймається суспільством як соціальна проблема, «зайвий тягар», що вимагає додаткових фінансових та моральних витрат;

– теоретичні уявлення щодо ролі кризових явищ у формуванні таких характеристик нетипового дитинства як дитяча бідність, соціальна занедбаність, швидке дорослішання, внаслідок чого виникають такі соціальні явища, як сепарація, депривація, префігуративність, ексклюзія, асоціальність, кримінальність, міжгенераційна конфліктність;

– характеристику системи управління соціальним захистом дітей, завдяки розкриттю особливостей її функціонування на рівні місцевого самоврядування для вирішення проблем, пов'язаних з перебуванням дитини та її родини в кризовій ситуації, доведено необхідність перерозподілу обов'язків органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, скасування процедури делегування повноважень між ними щодо надання

послуг з соціального захисту населенню та реалізації цільових загальнодержавних програм;

дістало подальший розвиток:

– уявлення про соціальний капітал дитини як інвестицію одного покоління в розвиток іншого, зокрема досліджено вплив дефіциту соціального капіталу на перебіг процесів соціалізації, інтеграції дитини до дорослого життя за нових для українського суспільства кризових умов;

– соціологічне визначення таких понять, як «дитина», яке розуміється не тільки як людина з певними соціально-демографічними характеристиками, але й як найвища соціальна цінність, суб'єкт соціальних відносин, об'єкт соціального захисту, відповідальність за життя якого несуть родина та держава; «дитинство», яке розглядається не тільки як процес, пов'язаний з трансформацією соціального буття людини, але й як період життя від народження до повноліття, на перебіг якого безпосередньо впливають інститути сім'ї, освіти, держави, в результаті чого відбувається інтенсивний соціальний та психологічний розвиток особистості, під час якого закладаються передумови до її вступу в доросле життя;

– інтерпретація передумов виникнення, змісту, концептуальних засад та етапів розвитку класичних концепцій соціального захисту дітей, завдяки аналізу світового досвіду та особливостей реалізації солідарної, ліберальної та патерналістської моделей, у рамках яких виокремлено: за критерієм індивідуалізму механічний та органічний типи солідарної моделі; за критерієм верховенства права – консервативний, бісмарківський та соціально-демократичний типи ліберальної моделі; за критерієм контрольованості життя дитини та її сім'ї з боку суспільства суспільний та клієнтарний типи патерналістської моделі соціального захисту дітей, у кожному з яких, у свою чергу, виокремлено пасивну та активну форми політики держави щодо розвитку наступних поколінь;

– визначення особливостей реалізації прав дітей в українському суспільстві та можливостей їхнього дотримання в кризових ситуаціях, що

дозволило виявити правові прогалини у нормативно-правовій базі соціального захисту дітей із нетиповим дитинством, а також надало можливість обґрунтувати необхідність реформування вітчизняного законодавства та приведення його у відповідність до загальноєвропейських гуманістичних цінностей з метою законодавчої підтримки розробки нових технологій соціального захисту дітей.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані автором висновки щодо особливостей, чинників та бар'єрів інституціоналізації соціального захисту дітей можуть бути використані в роботі відповідних соціальних служб органів державної влади та місцевого самоврядування. Основні теоретичні та емпіричні положення дисертації використано автором у процесі викладання таких дисциплін, як «Соціологія» (освітньо-кваліфікаційного рівня (ОКР) «бакалавр»), «Сучасні моделі культурної політики» (ОКР «магістр») та «Основи сучасної культурної політики» (ОКР «спеціаліст») в Харківській державній академії культури (довідка № 01-03-1123 Харківської державної академії культури від 24.12.2015 р.). Окрім того, результати дисертаційної роботи можуть бути використані при викладанні таких навчальних курсів, як «Соціологія дитинства», «Соціологія молоді», «Соціологія соціальної роботи», «Соціологія управління», «Соціологія особистості».

Запропоновані теоретичні висновки дисертаційного дослідження щодо зміни принципів роботи служби у справах дітей та управління соціального захисту були використані Регіональним філіалом Національного інституту стратегічних досліджень під час реалізації науково-дослідного проекту «Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» та при написанні аналітичної доповіді (довідка № 34 від 25.02.2015 р. Регіональним філіалом Національного інституту стратегічних досліджень).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є особисто виконаним науковим дослідженням, висновки і результати якого, зокрема, ті, що розкривають наукову новизну, розроблені, отримані та сформульовані автором самостійно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті положення, які напрацьовані в результаті особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні положення дисертації та результати проведених автором емпіричних досліджень доповідались на: V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій» (3 квітня 2009 р., м. Київ); V-X Міжнародних наукових конференціях «Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління» (28 лютого 2009 р., 24 лютого 2010 р., 22 лютого 2011 р., 24 лютого 2012 р., 23 лютого 2013 р., 28 лютого 2014 р. м. Донецьк); II-IV Міжнародних наукових конференціях «Зинов'ївські студії» (16 травня 2009 р., 24 травня 2010 р., 26 травня 2013 р., м. Москва); X-XII Міжнародних науково-практичних конференціях «Якубинська наукова сесія» (5 квітня 2013 р., 4 квітня 2014 р., 17 квітня 2015 р., м. Харків); I Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (15-17 жовтня 2009 р., м. Харків); Міжнародній науково-практичній конференції Національного інституту стратегічних досліджень «Українська політична нація: проблеми становлення» (14 березня 2012 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми російської економіки в сучасних умовах» (20 грудня 2013 р., Москва); II Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» (17-19 жовтня 2013 р., м. Харків); XIX Міжнародній науковій конференції «Харківські соціологічні читання» (5-6 листопада 2015 р., м. Харків), Міжнародній науковій конференції «Actual Problem of Science and Education» (31 січня 2016 р., м. Будапешт).

Публікації. Результати дисертації оприлюднені у 38 наукових працях, зокрема: у 2-х монографіях, 23-х статтях у фахових виданнях України, 6-ти статтях в іноземних виданнях та 7-ми статтях і тезах у збірниках конференцій, форумів, конгресів.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ

1.1. Основні підходи до визначення понять «діти», «дитинство» та «соціальний захист дітей»: міждисциплінарний дискурс

У сучасному суспільстві діти є найнезахищенішою та найуразливішою верствою населення. За даними офіційної статистики сьогодні кожна дев'ята дитина в світі живе в регіоні де відбувається збройний конфлікт, кожна третя дитина перебуває в умовах крайньої бідності через що стикається з безліччю проблем і позбавлена можливості повноцінно розвиватись, навчатись та харчуватись. Такі невтішні цифри оприлюднив у своїй щорічній доповіді директор ЮНІСЕФ Єнтоні Лейк. Він підкреслив, що нині занадто багато дітей починають своє життя в кризових умовах – конфлікти, бідність, епідемії, війни. У 2014 р. Організація об'єднаних націй до списку країн з найбільшим ризиком для життя дітей, таких як Афганістан, Ірак, Сирія, Судан, Ємен, долучила й Україну. Таким чином, виникла гостра необхідність залучення соціології для дослідження впливу кризових ситуацій на життя наступних поколінь та розширення предметного поля соціології дитинства, щодо вивчення практик нетипового дитинства й інституціоналізації соціального захисту дітей в його просторі ускладненому проведенням збройного конфлікту.

Вперше роль дитини в суспільстві розглянула німецька дослідниця Х. Цайхер в соціологічному есе «Дитина в суспільстві та дитинство в соціології», запропонувавши відійти від досліджень процесів соціалізації при вивченні дитинства й звернутись до інших проблем, пов'язаних з життям неповнолітніх у соціумі [440]. На всіх етапах існування людства суспільство завжди цікавив розвиток наступних поколінь здебільшого в контексті

залучення їх до процесів життєдіяльності, визначення вікових меж початку трудової діяльності та настання статевозрілості. Актуалізував питання наукового дослідження такої соціально-демографічної категорії як діти С. Бернфельд. На його думку дорослий світ вважає дитину засобом досягнення теологічної, етичної, політичної або соціальної мети.

Результати наукового пошуку Ф. Арієса активізували дослідження таких понять як «дитина» та «дитинство» не тільки в контексті освітніх та виховних процесів, а й розвитку особистості, її залучення до життя суспільства. Він першим звернув увагу на внутрішній світ дитини, особливості сприйняття нею оточуючого середовища, розкрив історичну ретроспективу дитинства, як процесу становлення особистості.

Тривалий час дитина та дитинство (як перехідний етап на шляху до дорослого життя) перебувала в полі зору виключно психології та педагогіки, а соціологи у своїх дослідженнях залишали зазначені категорії поза увагою. Аналізуючи історію дітей та ґенезу досліджень світу дитини, Ф. Арієс порушив питання впливу процесів соціального розвитку на умови життя та етапи формування наступних поколінь, таким чином відкривши новий напрям соціологічних досліджень, довівши необхідність їх виокремлення в галузеву соціологію, як теорію середнього рівня [9, с. 27].

На початку становлення наукового знання про дитину та розвитку відповідної галузі соціології термін «дитинство» був синонімом соціальної незрілості – маргінального стану та визначався як період біологічного розвитку людини на шляху до набуття нею фізіологічної сформованості, а отже й можливості увійти в доросле життя. У зв’язку з зазначеним особливу увагу заслуговує перша наукова праця «Дитина і сімейне життя при Старому порядку», присвячена такій соціально-демографічній групі як діти та процесу її дорослішання – дитинству [9]. У роботі зазначено, що ставлення до дитини, як до однієї зі складових соціальної структури суспільства, формувалося не одне століття під впливом економічних, політичних, соціальних і культурних трансформацій, а розуміння такого поняття як «дитинство», взагалі, виникло

лише в XVII столітті на основі аналізу біологічної складової розвитку людини, завдяки науковим пошукам дослідників природничих наук. Суспільство сприймало дитину як «неповноцінну» людину, котра перебуває в стадії розвитку. Пов'язувати дітей з певною соціальною позицією, чітким набором форм і видів конкретної діяльності, соціальними обов'язками і правами, стали лише у XX столітті. Тому Ф. Арієс досліджував історію дитинства не тільки з позицій соціального сприйняття зазначеного явища на певному історичному етапі розвитку людства, а й у контексті ставлення до дітей у різні періоди життя західноєвропейського суспільства. В результаті чого йому вдалося з'ясувати, що виховні практики, спрямовані на формування дисциплінованості та гармонійного розвитку дитини, починають застосовувати в сімейному житті лише у XVIII столітті. На батьків тільки з XIX століття суспільство почало покладати обов'язок підготовки нащадків до «дорослих» форм соціального буття через поступову адаптацію, водночас розширивши функції сім'ї до виховних та педагогічних.

Дискусійним аспектом праць Ф. Арієса є той факт, що науковець розглядає категорії «дитина» та «дитинство» виключно в контексті історичного розвитку суспільства, не пов'язуючи зазначені терміни із соціально-економічними процесами становлення західноєвропейської цивілізації. Тривалий час вивчення дитини та дитинства здійснювалося на стику педагогіки та психології в рамках інтеграційного підходу, заснованого Ф. Шлейєрмахером [358]. Згідно з його науковою концепцією педагогіка розглядає «дитинство» як освітній та виховний простори, а «дитину» вважає об'єктом виховних впливів. У зв'язку з цим основним завданням суспільства є створення механізмів впливу на підростаюче покоління для напрацювання ним конкретних соціальних практик. Психологія вивчає «дитинство» виключно в контексті початку онтогенезу людини, а «дитину» визначає як несформованого індивіда, що перебуває в стадії фізичного, психологічного та соціального становлення. Розглядаючи питання формування особистості під впливом релігійних учень, Ф. Шлейєрмахер описав проблему недосконалості

духовного світу дитини та обґрунтував необхідність втручання батьків у цей процес, а за відсутності таких відвів провідну роль церкви у формуванні духовного світу індивіда, становленні його релігійних поглядів [358, с. 241].

Проаналізувавши історичні етапи розвитку людства, Л. Демоз визначив певну залежність форм сприйняття світом дорослих дитини та механізмів залучення її до суспільного життя від рівня розвитку суспільства [84, с. 42], що дозволило простежити зміни в ставленні до наступних поколінь у різні епохи. На основі порівняльно-історичного аналізу науковець виокремив шість основних «стилів» ставлення до дитини.

1. «Стиль дітовбивства» – період античності – характеризується високим рівнем сімейного насилля та масовими дітовбивствами, викликаними виключно економічним фактором – можливістю чи неможливістю сім'ї забезпечити життя дитини.

2. «Стиль зупинки» – період середньовіччя – характеризується визнанням світом дорослих наявності душі в дитини. Оскільки вона, як вважалось в суспільстві того часу, перебуває на стадії формування через що сповнена зла, тому в суспільстві практикувалося виховання дітей у монастирях, чужих родинах, де атмосфера стримана, сурова та жорстка, що не дозволяло індивідові розвинути негативні риси свого єства.

3. «Амбівалентний стиль» – період відродження – характеризується дозволом дитині стати частиною життя батьків, однак її самостійне духовне існування залишається під суворою забороною. Насилля стосовно дитини можливе виключно у формі фізичного покарання за непокору батькам.

4. «Нав'язливий стиль» – період так званого «нового часу» історії людства – характеризується близькими психологічними стосунками між дітьми та батьками, повним контролем не тільки поведінки нащадків, а й їх внутрішнього світу та думок.

5. «Соціалізуючий стиль» – період новітнього часу – характеризується тим, що суспільство зобов'язує батьків «готувати» дитину до вступу в доросле життя через навчання соціальних практик, передавання соціального

капіталу, набуття соціальних статусів та ролей (дитинство розглядається виключно як період тренування для набуття досвіду з впровадження соціальних практик).

6. «Стиль соціальної допомоги» – виник на початку XXI століття – характеризується тим, що світ дорослих визнав право дитини на особисту думку, власні почуття та індивідуальні бажання, у зв'язку з чим для батьків виникла серйозна проблема – зрозуміти потреби своїх нащадків та допомогти соціалізуватися під час індивідуального розвитку [84, с. 83-86].

Таким чином, наведені приклади наукових пошуків свідчать про складну еволюцію соціології дитинства, зокрема в контексті формування уявлень про сприйняття «дитини» та «дитинства» суспільством, що зумовили необхідність зосереджувати увагу на питанні віку залучення нащадків до окремих сфер суспільного буття. Однак концепція Л. Демоза засвідчує еволюцію європейської культури сприйняття дітей, як специфічної соціально-демографічної групи, на основі визначення етапів ставлення суспільства до дитини та моделей перебігу дитинства, під яким стали розуміти період життя, пов'язаний з набуттям людиною дієздатних характеристик, а дітей визначати як недієздатних індивідів.

Відомий науковець У. Бек першим намагався вивчити зазначений аспект та визначити державні інститути, що так чи інакше контролюють життя дитини в громадянському суспільстві. Дослідник виокремив управлінську складову – примусовий характер освітнього процесу, як фактор відокремлення дитини від родини, набуття нею самостійності [18]. Таким чином закріпився міждисциплінарний характер диспутів науковців щодо дитини та процесу її становлення. Лише у XXI столітті дослідники почали розглядати дитинство не як маргінальний процес, а в контексті соціально сформованого явища, особливого періоду життя людини, що зумовило й актуалізувало необхідність розвитку соціального захисту дітей.

На окрему увагу заслуговує концепція М. Мід, яка, на противагу демографічному визначенню дітей як елементів народонаселення у вікових

межах від 0 до 18 років, котрі не беруть участі у відтворенні людського капіталу, розробила й обґрунтувала соціокультурну парадигму типологізації дітей [218]. Завдяки чому дослідниці вдалося виділила три типи дитинства:

– «постфігуративний» – діти самостійно здобувають знання, що характерно для класичного варіанта традиційного суспільства, в полі якого дитина розглядається виключно як об'єкт виховного та освітнього процесів, а минуле дорослих є схемою життя для їх нащадків;

– «кофігуративний» – діти та їх батьки разом беруть участь у процесі навчання, що характерно для суспільства, в якому немає «третього покоління»; це у свою чергу, передбачає передачу знань їх безпосередніми активними носіями, сучасниками науково-технічного прогресу, а тому діти визначаються як самостійні актори освітнього процесу та суб'єкти соціального життя;

– «префігуративний» – дорослі навчаються у своїх дітей; оскільки інтенсивний розвиток суспільства збільшує різницю між формою передачі здобутих знань, навіть у рамках двох поколінь (діти та батьки), то діти можуть стати носіями нової інформації, генераторами глобальних ідей розвитку людства [218, с. 47].

Таким чином, народившись з універсальними біологічними показниками, дитина, на думку М. Мід, у процесі соціального становлення набуває таких соціальних характеристик, які необхідні в конкретному суспільстві за певних історичних умов. Однак, відповідно до зазначеної концепції, виникають проблеми з визначенням процесу соціалізації, що сприймається виключно в рамках передачі соціальних практик від батьків до дітей.

Соціологія почала розглядати дітей та дитинство як самостійні об'єкти наукового пізнання наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX століття, використовуючи напрацювання соціології освіти, соціології молоді, соціології сім'ї. В зазначених дослідженнях категорія «дитина» набула статусу учасника соціального процесу, що має власне ставлення до світу та

оточуючого середовища, а «дитинство» визначається як структурний компонент суспільства, який відображає соціальні та культурні зміни.

Класична соціологія термін «дитинство» визначає як особливий період життя людини, нерозривно пов'язаний з процесом соціалізації, а тому «діти» розглядаються як соціально-демографічна група, буття якої вивчається в контексті існування родини й освітніх інститутів.

У науковій теорії структурного функціоналізму «дитинство» вивчається як складне соціальне утворення, яке є структурним елементом суспільства, оскільки виконує в ньому специфічні функції та взаємодіє з окремими його елементами. Відповідно до цього «діти» є сукупністю соціальних об'єктів, що засвоюють соціальність й інтегруються в соціум, об'єднаних соціальними інститутами і практиками, які формує та підтримує суспільство.

В соціології дитинства існує декілька визначень терміну «дитинство»:

– виражена в діях та специфічній мові сукупність об'єктів, подій, процесів, соціальних інститутів і соціальних практик щодо дітей, які суспільство створює, підтримує та постійно відтворює під час життєдіяльності дітей, котрі засвоюють соціальність й інтегруються в соціум [363, с. 11];

– особливий стан розвитку суб'єктів суспільства, що цілісно протистоять дорослому світу та взаємодіють з ним на рівні об'єкт-суб'єктних відносин [338, с. 17];

– сукупність індивідів, що постійно відтворюється та знаходиться на особливій стадії розвитку життєвого циклу від народження до повноліття й одночасно є динамічним соціальним явищем, котре існує завдяки особливим соціальним зв'язкам та стосункам, спрямованість яких визначається станом дитини як об'єкта виховання та суб'єкта соціального життя [286, с. 34].

У сімейному кодексі України наведене таке визначення поняття «дитина» – особа до досягнення нею повноліття [297, ст. 6], термін «дитинство» на законодавчому рівні в Україні не описано.

Однак дитинство має певні особливості (універсальність, внутрішню диференціацію, не здатність до самоорганізації) та належить до соціальних явищ, чітко обмежених віком від 0 до 18 років, його існування в сучасному динамічному світі неможливе без підтримки дорослого світу. Дитинство є елементом життя суспільства, на конструювання якого впливають соціальні інститути та законодавчі норми, що трактують вікові обмеження та визначають права й обов'язки дитини, тому на думку науковців, дослідити його надто складно.

На думку С. Майорової-Щеглової на сучасному етапі розвитку суспільства доцільною є така вікова періодизація життя дитини:

– від 0 до 1 року – немовлята;

– від 1 до 3 років – малолітні;

– від 3 до 6 років – дошкільнята;

– від 6 до 10 років – молодші школярі;

– від 10 до 15 років – підлітки;

– від 15 до 18 років – неповнолітні [208].

Таким чином, було здійснено спробу структурувати період дитинства.

У зазначеному контексті дослідницькі перспективи можна поділити на декілька напрямів: ті, що вивчають розвиток індивідуального дитинства, та ті, що аналізують соціальне «колективне» структуроване дитинство (соціальні конструкти та практики, характерні для багатьох дітей у конкретний етап життя), тобто, які пройшли процес хабітуалізації, відповідно до теорії П. Бергера та Т. Лукмана, та стали конструктами соціального простору дитини [21, с. 89].

Однак у зв'язку саме з таким поділом наукових теорій З. Бернфельд дійшов висновку щодо невідповідності уявлень науковців про категорію «дитинство» реаліям життя окремої дитини, оскільки вона розглядається світом дорослих виключно як засіб досягнення економічної, соціальної, політичної, культурної мети, а тому не може претендувати на рівність позицій у соціумі [23]. Таким чином, аналіз дитини та дитинства, згідно з

теорією функціоналізму, не дозволяє вивчити зазначені явища як складову суспільства та його культури, що на початку XXI століття перешкоджало виокремленню соціології дитинства в окреме наукове впровадження.

Міждисциплінарність існуючої проблеми посилює протиріччя щодо впливу соціальних змін (зокрема кризових ситуацій) на життя дітей та навпаки – залежності перспектив розвитку суспільства від дитинства. Ті практики, яких дитина набуває в процесі дорослішання (бідність, занедбаність), вона переносить до дорослого життя, відтак вони стають основою для розвитку наступних поколінь. Тому перехід дитини до певної вікової стадії не можна вивчати виключно в межах структурних процесів соціалізації, як пропонував Н. Луман, навіть за умов визначення дитинства в контексті «соціального формування», як складову соціальних відносин [206]. Нагальною стає необхідність визначення конкретного напряму соціологічних досліджень такої соціальної категорії як діти, з акцентом на вивченні процесів «розвитку» чи «освіти» (соціологія дитинства чи вивчення проблем соціалізації).

Тривалий час у соціології домінувала саме концепція соціалізації, оскільки діти визначались як особлива соціально-демографічна група. Підґрунтям такої наукової позиції була класична соціологічна парадигма вивчення взаємин між індивідом і суспільством у взаємозв'язку з існуючим соціальним порядком, що, на думку Е. Дюркгейма, є можливим за умов усвідомлення особистістю стійких ціннісних орієнтацій та розуміння структури соціальних потреб [393, с. 5]. Таким чином, факт соціалізації, як процес адаптації індивідуальних інтересів і потреб до умов життя в суспільстві – це база для з'ясування відносин між людиною та суспільством. У дослідженнях дитинства в рамках наукових теорій соціалізації дітей визначено, по-перше, як організованих учасників життя, по-друге, неповноправних та некомпетентних акторів, що беруть участь у дорослому житті. Дитина розглядається виключно як інструмент передачі інформації від одного покоління до іншого. Класичним прикладом досліджень є відповідно

до зазначеного підходу концепція Т. Парсонса щодо вивчення особливостей пристосування до існуючих соціальних норм, індивідуальних потреб, особистості, яка перебуває в стані розвитку [426, с. 63].

Еволюція уявлень про адаптацію особистості в процесі життя до соціального устрою, сприяла виникненню в теорії еволюціонізму концепції соціальної ідентичності, розробленої Дж. Мідом. Науковець зауважив, що соціалізація є лише механізмом формування особистістю навичок сприймати себе з позицій, визначених соціальним оточенням, відповідно до існуючих культурних норм та етнічних традицій [217, с. 230]. Отже, в дитинстві у людини формується здатність до сприйняття соціальних ролей, що є базою для формування механізму взаємодії соціальних груп. У результаті, дослідження дитини в контексті аналізу процесів її соціалізації значно звужує межі наукового пошуку до вивчення малих груп (сім'я, друзі, колектив в освітньому закладі) та характеристик особистості (адаптація, інтеграція, відхилення), унеможливлюючи вивчити дитинство, як етап життя людини.

Якщо проаналізувати проблеми дитинства з позицій, відповідно до яких дитина є суб'єктом соціальних відносин, то період набуття нею соціальних практик можна визначити як етап інвестування одного покоління (старшого) в інше (своїх нащадків). Це надало можливість привернути увагу науковців до необхідності дослідження рівня взаємин між дітьми та батьками, визначення критеріїв стабільності соціальних інститутів, що безпосередньо взаємодіють із зазначеною категорією. Першим визначив опосередковане інвестування суспільства в розвиток наступних поколінь лауреат Нобелівської премії в області економіки Гері С. Беккер [384, с. 700], що сприяло виведенню на інший рівень соціологічної концепції дитинства.

Визначивши зазначене явище через «соціальний зиск» та ввівши до наукового обігу терміном «екзистенційний егоїзм», О. Зинов'єв розглянув комунальний аспект існування дитини, який впливає на перебіг дитинства, що актуалізує питання релевантності соціально-демографічних груп у

соціумі,які впливають на формування умов соціального порядку. У зв'язку із цим науковець порушує питання «компетентності дітей» (за умов, якщо дитинство розглядається виключно, як процес постійного розвитку, що супроводжується здобуттям нових знань) у рамках соціальної дії. Тому О. Зинов'єв акцентував питання на необхідності детальних досліджень «правил взаємодії» світу дітей зі світом дорослих, яка відбувається за допомогою сталих соціальних інститутів (сім'ї, освіти, релігії) та, на його думку, є моментом так званої «комунальності» [127, с. 245].

Таким чином, лише в другій половині XX століття діти та дитинство стали об'єктами для комплексних наукових досліджень Однак донині немає загальноприйнятого визначення зазначених понять та використовуються в багатозначних контекстах. Останнім часом їх нерозривно пов'язують з процесами людського розвитку, що визначаються Конвенцією ООН як розширення можливостей вибору. Водночас, цей процес передбачає збільшення вкладень у людський капітал через освіту, охорону здоров'я, створення сприятливого середовища (економічного, політичного, екологічного) і збільшення надходжень від людського капіталу [182]. Оскільки, згідно з існуючими нормами людський розвиток має бути сталим, то задоволення потреб існуючої генерації не є виправданням неможливості реалізації потенціалу наступних поколінь. Отже, провідною ідеєю стабільного розвитку суспільства є мінімізація обмежень можливостей або максимізація майбутнього вибору, на що звертав увагу У. Бек [18, с. 49]. Рівні можливості розвитку світу дорослих і світу дітей є ключовим питанням досліджень суспільного розвитку, який не потребує жертовності сучасних поколінь в ім'я наступних: використання наявних ресурсів має компенсуватися продукуванням нових та створенням інноваційних. Кожне покоління має передати наступному принаймні той самий потенціал здоров'я, добробуту й творчих можливостей, який успадкував від попереднього покоління (соціальний капітал). Однією із систем, створених

людством для реалізації зазначеної мети, є інститут соціального захисту [353, с. 313].

В Україні поняття «соціальний захист» набуло поширення лише на етапі переходу від планової до ринкової системи економіки у 80-ті рр. XX століття. Формуванню сучасних моделей соціального захисту на міжнародній арені сприяло усвідомлення на державному рівні необхідності створення ефективних механізмів запобігання негативним впливам кризових явищ, зумовлених економічними, політичними, культурними кризами. В українському суспільстві й нині термін «соціальний захист» сприймається як комплекс заходів термінової допомоги лише найнужденнішим верствам населення. Однак соціальний захист передбачає й комплекс заходів, спрямованих на створення безпечного соціального середовища для будь-якої людини, яка може опинитися в складній життєвій ситуації за певних обставин.

Так, у статті 46 Конституції України зазначено: «Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також: у старості та інших випадках, передбачених законом». Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на страхові внески громадян, підприємств, установ і організацій, а також: бюджетних та інших джерел соціального забезпечення, створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними [185, ст. 46].

Соціальний захист, окрім конкретних послуг, традиційно передбачає заходи з охорони здоров'я, соціальну роботу, соціальний супровід та соціальне забезпечення, певний рівень матеріальної забезпеченості, тобто матеріальну підтримку добробуту певних категорій громадян, які належать до сфери стратегічних інтересів держави.

Соціальний захист – це комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах за певних кризових ситуацій. Організаційно-правові заходи передбачають створення інститутів соціального захисту та законів, які повинні керувати їх діяльністю, економічні – формування механізмів перерозподілу доходів, тобто стягнення податків та інших платежів і трансфертів. Отже, з позицій економіки соціальний захист – це правила перерозподілу суспільного багатства на користь людей, які тимчасово чи постійно потребують особливої підтримки з боку суспільства: від багатих до бідних, від здорових до хворих, від молодих до літніх [70, с. 434].

Результатом цих заходів є ситуація захищеності (або безпека) людини, який, зазвичай, інтерпретують не лише щодо окремої особи, а й суспільства загалом. Система соціального захисту є складовою національної безпеки, що визначає стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, а також від соціальних ризиків [74, с. 7].

Розглядаючи добробут громадян як мету соціального захисту, слід зазначити, що науковці схильні вважати поняття добробуту явищем відносним. У сфері соціального захисту під добробутом розуміють відсутність соціальних ризиків і можливість задовольнити основні потреби людей, які постійно змінюються, оскільки зумовлені нагальними потребами суспільства за конкретних умов сьогодення. Навіть два роки тому (у 2013 р.) потреби пересічного українця дещо відрізнялися від нинішніх. Існує й розбіжність між спектром потреб жителів міста та мешканців села, не говорячи про різницю між потребами представників різних вікових категорій. У рамках дитинства можна виокремити потреби немовлят, підлітків, малолітніх тощо. Сучасна вітчизняна система соціального захисту працює за принципом задоволення специфічних потреб окремих нужденних груп населення. Зазначимо, що забезпечення матеріального добробуту в

Україні не є основною метою соціальної політики, а лише передумовою створення соціальних гарантій – забезпечення таких умов життя, в яких людина добре почувається, може фізично й розумово розвиватися [75, с. 86]. Отже метою соціального захисту в Україні є надання кожному члену суспільства, незалежно від соціального походження, національної або расової належності, можливості вільно розвиватися, реалізовувати свої здібності. У статті 24 Конституції України наголошено, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичними, релігійними та іншими переконаннями, за статтю, етнічним та соціальним походженням, майновим станом, місцем проживання, мовними й іншими ознаками. Тому соціальний захист є одним з інститутів, який забезпечує права і свободи громадян. Зокрема, він гарантує рівність прав чоловіка й жінки через матеріальну підтримку материнства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [185, ст. 24].

З поняттям соціальної безпеки як складової національної безпеки узгоджується й інша мета соціального захисту – забезпечення соціальної стабільності в українському суспільстві, тобто запобігання соціальній напруженості, що виникає у зв’язку з майновою, расовою, культурною, соціальною нерівністю, виявляється під час страйків, актів громадянської непокори, сутичок між окремими групами населення [74, с. 87].

Соціальний захист є поняттям значно вужчим, ніж соціальна політика, а тому сфери його діяльності обмежуються безпосередньо роботою щодо підтримки стабільності існування соціальних інститутів (сім’ї, освіти) та створення умов для їх добробуту. Проте кінцева мета і соціального захисту, і соціальної політики спільна – організація та забезпечення соціального захисту соціально занедбаних, нужденних категорій населення. На прикладі надання пасивної підтримки (грошові виплати) тим членам суспільства, які з певних причин, зумовлених конкретними кризовими ситуаціями, опинилися в скрутному становищі. «Пасивна підтримка» за своєю суттю є адресною та передбачає процедуру юридичного оформлення за визначеними

законодавцями правилами. Таким чином, соціальна допомога є одним з механізмів соціального захисту [96, с. 25].

Водночас, для розвитку суспільства найважливішими є заходи, спрямовані на запобігання кризовим ситуаціям, які загрожують добробуту дитини та її родини. за таких умов соціальний захист виконує превентивну, запобіжну функцію – так звану «активну підтримку», захищаючи від соціальних ризиків за допомогою соціального страхування, програми зайнятості, охорони здоров'я, дитинства тощо [96, с. 106].

Отже, соціальний захист передбачає як пасивні, так і активні засоби підтримки дітей. Пасивними заходами є фінансова допомога, активними – соціальні програми розвитку та влаштування, профілактика дезадаптації, сприяння здобуттю освіти тощо.

Слід зазначити, що термін «соціальний захист» уведено до наукового обігу в Україні відносно недавно, змінивши термін «соціальне забезпечення», який має право на існування, проте характеризує дещо вужче поняття, ніж соціальний захист. Відтак «соціальне забезпечення» є складовою системи соціального захисту. виконує функцію накопичення та розподілу коштів, призначених для матеріальної допомоги, виплат за полісами соціального страхування та ін. Соціальне забезпечення – це виплати на утримання, пенсії за втрату годувальника й інші різні види грошової допомоги (за вагітністю та пологами, по догляду за дитиною до 3 років, по догляду за хворою дитиною, на поховання, допомогу багатодітній сім'ї, виплати на утримання дитини, тощо). Крім того, воно передбачає надання допомоги й у натуральному вигляді (обслуговування дітей-інвалідів, соціальний патронаж, соціальний супровід тощо). За радянських часів усі соціальні виплати здійснювала виключно держава, тому в українському суспільстві (як одному з пострадянських) залишилося усталене уявлення, що соціальним забезпеченням є лише державна грошова підтримка, яка здійснюється виключно державними органами та установами. Однак нині розвиток соціальних відносин сприяв виникненню як громадських (благодійні

організації, неурядові фонди), так і приватних (меценати, благодійники) форм. Отже, соціальне забезпечення – це заходи матеріальної підтримки дитини та її сім'ї державою та суспільством [28, с. 130].

Сучасні соціальні системи захисту охоплюють весь життєвий цикл, передбачають заходи підтримки добробуту людини від народження до смерті. Окрім соціального страхування і соціальної допомоги одним з пріоритетних заходів є сімейна політика: захист прав дитини, матеріальна підтримка сімей з дітьми, рання імунізація, сприяння освіті, соціальна робота в неблагополучних сім'ях і соціальне обслуговування дітей-інвалідів. Здійснення заходів в усіх перелічених напрямах один з головних стратегічних пріоритетів сучасного українського суспільства, що потребує підготовлених за фахом кваліфікованих кадрів – соціальних працівників.

У щорічній доповіді Генерального секретаря ООН «Людський розвиток» декларується: «Людське суспільство дедалі більше набуває глобального виміру. Рано чи пізно воно створить глобальні організації, які забезпечать (...) систему прогресивного оподаткування (від багатих до бідних націй) (...), яку підтримує ООН» [104, с. 72].

На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин відбувається процес уніфікації основних принципів соціального захисту, моделі якого ще наприкінці XX століття суттєво відрізнялися в окремих європейських країнах, нині їх формування набуває наднаціональної та транснаціональної спрямованості. Наявність серйозних економічних та політичних проблем в країнах ЄС, що зумовлюють жорстку конкуренцію між державами, призводить до скорочення витрат на соціальний захист, спричинила виникнення такого нового явища, як «соціальний демпінг». Міжнародний міграційний тиск змушує перерозподіляти доходи між країнами, щоб запобігти політичним, економічним та соціальним наслідкам масових міграцій [49, с. 52]. Спільність ринків капіталу та праці сприяє виникненню наднаціональних органів, що забезпечують на наднаціональному рівні захист громадянських прав, які заперечуються на національному рівні. Особливого

значення в цьому контексті набули гарантії сприятливого розвитку наступних поколінь. Тому в рамках ЄС діє програма підтримки дітей з так званих «бідних» регіонів (Греція, Румунія, Угорщина), за резервні кошти з фондів «багатих регіонів» (Німеччина, Франція), що є однією з форм «наднаціонального соціального захисту».

Таким чином, специфіка соціального захисту полягає в тому, що він надається не індивідуалізовано, а державними і недержавними соціальними службами, центрами й іншими організаційними формами, які слід розглядати як сталу систему, діяльність якої спрямована на вирішення соціальних проблем, що виникли внаслідок існування в суспільстві кризових ситуацій.

1.2. Наукові концепції щодо вивчення дітей та дитинства: аналіз ключових парадигм

Творчий доробок дослідників ролі дітей в суспільстві характеризується значною кількістю концепцій, об’єднавши які вдалося виокремити комплекс ключових парадигм та простежити еволюцію наукових поглядів на дитину від суто біологізаторських теорій до соціокультурних. На відміну від традиційних психолого-педагогічних досліджень, методологічно дотичних до біологічної концепції онтогенезу дитини в суспільстві, соціологія розглядає дитинство не через природну даність, а як соціальний конструкт, а дітей визначає в контексті співучасті (хоча і не завжди рівноправної) в соціальному процесі, що мають своє власне ставлення до світу, підкреслюючи, що вони потребують серйозної уваги дорослих.

Соціологічна перспектива вивчення дитинства представлена двома відносно самостійними напрямами аналізу означеного феномену. У першому можна виділити праці, що розглядають дитинство як певну культурно-історичну цінність. Так, у дослідженнях Ф. Арієса, Ф. Боаса, М. Мід, Б. Малиновського, Л. Демоза, Е. Еріксона висвітлено еволюцію соціальної

історії дитини та дитинства, особливості зміни змісту останнього під впливом нових факторів розвитку суспільства. Соціокультурні аспекти розвитку дитинства відображені в працях П. Брюхнера, М. Вінса, Х. Попітца, Н. Постмана, Д. Ріхтера, Х. Хенгста, Х. Цайхер, І. Бестужева-Лади, С. Іконнікової, М. Кагана, Г. Ковальової, І. Кона, Л. Кураєвої, Е. Куруленко, С. Мітрофанової, Д. Фельдштейна, С. Щеглової.

Відповідно до наукової концепції С. Щеглової. існують кілька специфічних соціологічних парадигм вивчення дитинства.

В рамках першої парадигми науковці розглядають дітей як особливе «плем'я» (tribal group), зі своєю специфічною культурою, мовою, ігровими традиціями та ін., основуючись на наукових знаннях антропології [364, с. 139]. Відповідно до цього термін «плем'я» підкреслює, що дитяча культура може бути безписемною й містити багато архаїчних елементів, які незрозумілі дорослому світу, але, надто, важливі для суспільства.

Відповідно до концепцій другої парадигми діти визначаються як соціальна меншість, аналогічна гендерним, расовим, соціально-економічним й етнічним меншостям, в контексті соціальної нерівності, владних стосунків та дискримінації.

Дослідник, що дотримуються позицій третьої парадигми. акцентують увагу на вивченні соціального простору дитинства як визнаного компонента всіх соціальних структур, а саме: де, як й якого статусу діти набувають в суспільному житті, яким чином впливають на дорослий світ і змінюють його.

Дитину і дитинство, в рамках четвертої парадигми, науковці висвітлюють згідно з їх соціальними характеристиками. В основі зазначеного дискурсу аналізуються психофізіологічні властивості дитини, які впливають на її відносини з дорослими та суспільством, при цьому виділяється й підкреслюється або, навпаки, замовчується роль дітей для світу дорослих [368, с. 24].

Основні підходи до вивчення дитинства можна узагальнити в концепціях еволюціонізму, соціокультурного розвитку, кризи, індивідуалізму, розриву, стирання меж, зникнення дитинства.

1. У концепції еволюціонізму дитинства (Л. Обухова, І. Кон, Л. Демоза) увагу акцентовано на змістовій складовій поняття «дитинство», простежено зміни щодо визначення основаного на історичному досвіді дискурсі. Найактивніші представники зазначеного напряму вивчають етимологію поняття «діти» в різних європейських мовах на різних етапах розвитку західноєвропейського суспільства. Дитинство розглядається виключно як наслідок демографічної ситуації, головним чинником якої визнаються рівень народжуваності та смертності. Однак науковці залишили поза увагою прямий взаємозв'язок між процесами відтворення народонаселення та соціально-економічною ситуацією в досліджуваних суспільствах. Принципово новим для соціології, згідно з дослідженнями авторів концепції еволюціонізму, став погляд на дитинство не в контексті маргінального стану, а з позицій природності процесів розвитку людини та становлення особистості. Крім того, визначено загальні закономірності розвитку дітей та їх співіснування з дорослим світом, актуалізувавши питання залежності.

Зазначена концепція виникла під впливом теорії Г. Спенсера про суспільство як особливий біологічний організм, цим і пояснюється акцентування уваги науковців виключно на демографічних чинниках формування ставлення до дитинства в суспільстві на різних етапах його розвитку та визначення ролі дитини у світі дорослих. Теорію залежності дітей від батьків через визначення біологічної необхідності задоволення основних потреб (харчування, одягу, житла, набуття соціальних практик) детально описав Броніслав Малиновський. Відповідно до його поглядів, дитина є складовою ланцюга соціальних взаємин [210, с. 35].

У працях Л. Обухової, вперше запропоновано комплекс стандартних методів дослідження дитини як учасника соціального процесу, основними серед яких є: спостереження, конструювання моделей, соціальний

експеримент, тестове обстеження, вивчення індивідуальної творчості дитини [236]. Це дозволило вивести наукове пізнання світу дитини на значно вищий рівень та спричинило дискусію, яка поділила вчених на дві групи. Одні вважали, основним (найбільш інформативним) методом спостереження, інші надавали перевагу експерименту (найбільш репрезентативному). Суперечки щодо методології тривають і по нині. На думку І. Кона, в концепції еволюціонізму доцільними є дослідження символізму певних вікових груп, відповідно до яких вивчаються сподівання суспільства щодо розвитку та формування конкретних навичок у певних вікових груп дітей (виокремлення різних життєвих фаз). Таким чином, було описано процеси «символізації вікових процесів», як уявлень суспільства про те, яким чином відбувається перехід дитини з однієї вікової групи в іншу [179]. Отже, в соціологічній концепції еволюціонізму дослідження дитини відбуваються на основі історичного аналізу такого явища як дитинство та визначення меж його культурного простору. Відповідно до зазначеного використовується теорія функціоналізму, оскільки дитина є носієм культури, що визначає її в контексті «ретрансляторів культурних практик».

2. Соціокультурна концепція розвитку дитинства (М. Мід, Е. Куруленко, Л. Виготський) доводить, що під час народження дитина має певні універсальні біологічні передумови для подальшого розвитку, який залежить від культурних особливостей оточуючого середовища. Аналізуючи дитинство як чітку послідовність зміни актів дорослішання, М. Мід вдалося виявити їх взаємозв’язок із соціокультурними процесами в суспільстві [218].

Об’єктивну природу дитинства у своїх працях розкриває Е. Куруленко, аналізуючи його соціокультурний феномен. Вона ввела до наукового обігу термін «культура дитинства», визначивши його як тимчасовий структурний компонент життя дитини, таким чином виокремивши її із загальної культури суспільства. В інтерпретації дослідниці процес становлення дитини (так зване дорослішання) детермінується з її соціальним станом (місцем і роллю)

в конкретному суспільстві за певних історично зумовлених обставин [193, с. 127].

На думку Е. Куруленко, в просторі дитячої культури на сучасному етапі розвитку суспільства можна виокремити три основні макросоціологічні тенденції: по-перше, зміна мети та методів соціалізації; по-друге, посилення тенденцій соціальної активності дітей; по-третє, збільшення кількості соціальних інститутів, що так чи інакше впливають на перебіг дитинства.

Пов'язуючи розвиток дитинства безпосередньо із соціально-економічними змінами в суспільстві, Е. Куруленко визначила дві форми дитячої культури: така, що створена дорослими для дітей і та, яка виникла в результаті індивідуальної діяльності дитини, через сприйняття нею існуючих форм оточуючого життя та їх впливу на становлення внутрішнього світу особистості. Тому під час дорослішання дитина вимушена вести діалог з дорослим світом, сприймати його культурні моделі, однак це не позбавляє її можливості конструювати власну систему змісту буття оточуючого світу [193, с. 129].

Відповідно до вищенаведеного, важливою є культурно-історична теорія Л. Виготського, котрий визнає роль культури як продукту соціального буття та вважає її вирішальною в процесі формування й становлення особистості на основі:

– якісних змін соціальної ситуації, в рамках якої відбувається дорослішання дитини;

– здобуття теоретичних знань під час освітніх процесів та набуття практичних навичок у результаті виховання;

– виникнення особливих культурних практик у дитини (знакових систем), які допомагають пізнавати оточуючий світ;

– набуття соціальних функцій, відповідно до рівня культурного розвитку.

Таким чином, Л. Виготський аргументував необхідність вивчення не тільки дитини та перебігу дитинства в контексті чинників, що його зумовлюють, а й оточуючого її середовища [57, с. 134].

Отже, соціокультурна парадигма стала ключовою для вивчення дитини та фактом визнання науковцями впливу не тільки дорослого світу на дітей, але й зворотних процесів – змін соціальної реальності внаслідок появи в ній дитинства. Це сприяло формуванню уявлень щодо ролі наступних поколінь у процесі виникнення соціальних трансформацій.

3. Концепція соціальних трансформацій (С. Щеглова, С. Мітрофанова, М. Астоянц) виникла в сучасній соціології під впливом теорій еволюційного розвитку суспільства. Відповідно до культурно-історичних типів соціального буття, науковці розглядали дитину як потенціал для подальшої еволюції. Першим, хто висвітлив зазначене ставлення суспільства до наступних поколінь, був Г. Спенсер. Завдяки концепції соціальних трансформацій виникла нагальна потреба поділу дитинства на окремі вікові стадії – етапи життя та розвитку дитини, так звані хронологічні межі дорослішання. Це, у свою чергу, стало передумовою для дослідження соціальних характеристик кожного з етапів становлення дитини.

У зазначеному контексті особливої уваги заслуговують праці С. Мітрофанової, яка детально аналізує можливі фази дитинства, стверджуючи, що цей процес не є сталим та незмінним, а тому, на її думку, науковці можуть говорити лише про найхарактерніші для життя дитини та її оточення аспекти соціальних практик, які напряму залежать від віку нащадка. Так, у немовлят одні потреби, у підлітків – інші, це не тільки впливає на методи виховання та механізми соціалізації, але й визначає роль суспільства у формуванні особистості. Крім того, для кожного етапу життя дитини характерні певні особливості, що характеризуються наявністю прихованих можливостей (відкритість, наївність, розкутість, цікавість та ін.) [222].

Ось чому, на думку соціологів, саме від найближчого оточення дитини залежить якість процесів дорослішання та перебіг дитинства (типовий чи

нетиповий). У зв'язку з цим згідно з концепцією соціальних трансформацій, сформульовано теорію депривації, обґрунтовану С. Щегловою. Спочатку зазначений термін визначався як унеможливлення задовольняти життєвонеобхідних потреб [364, с. 131]. Відповідно до зазначеної позиці, депривація розглядалась як один з чинників нетипового перебігу дитинства, що, на думку дослідників, формує викривлені уявлення дитини про оточуючий її світ, провокує специфічне ставлення до суспільства та потребує втручання дорослого світу для вирішення ситуації. Наведені наукові погляди стали основою для виникнення теорії рекапітуляції, що формувалася на ідеї преформізму, основою якої є набуття певних форм соціальної поведінки, притаманних оточуючому середовищу (правила, норми, традиції). Такі висновки стали передумовою для виникнення наступної наукової теорії.

4. Концепція соціальної підтримки дитини, як одного з самих незахищених та вразливих членів суспільства, нині набула поширення, оскільки орієнтована на дослідження «соціальної підтримки», як діяльності та вивчення комплексу взаємозв'язків, що перетинаються на рівні інтересів держави та сім'ї. Її автори М. Делі, Дж. Льюіс вважали, що суспільство має переглянути принципи соціального захисту та перейти від фінансових інвестицій до вирішення соціальних проблем, інвестування в найуразливіших соціальних груп, серед яких однією з основних є діти [109, с. 118]. На їх думку, соціальний захист має замінити наукова категорія «соціальна підтримка». Дослідники виокремили такі її форми: державна або приватна, грошові виплати або надання соціальних послуг, за наявності угоди. Проаналізувавши ставлення до дитини в рамках інституту соціального захисту, М. Делі та Дж. Льюіс дійшли висновку, що він є однією з форм залежності особистості від держави, водночас соціальну підтримку можна розглядати з позицій категорії змішаної економічної діяльності в рамках плідної співпраці інститутів держави, сім'ї та неурядових організацій. Таким чином, відбувається м'який перерозподіл обов'язків між інституціональними сферами, що надає можливість для переводу дітей з категорії державної

власності до соціальної групи, відповідальність за розвиток та становлення якої покладається на декілька інституціональних сфер [109, с. 119].

Слід зауважити, що зазначена концепція є першою спробою в науковому дискурсі не просто дослідити якусь конкретну соціальну категорію, у нашому випадку – дітей, а вивчити комплекс змін, які відбуваються в суспільстві під впливом існування дитинства. Завдяки цьому виникла теорія розуміння дитинства як певної соціальної практики та виду соціальних відносин, в результаті чого сформувалась концепція піклування.

5. Концепцією соціального піклування (А. Лейр, У. Томас) актуалізовано питання залежності (зв'язку) розвитку дитини від рівня відносин у суспільстві, а також морального обов'язку батьків щодо повноцінного виховання дітей та визначено домінуючу роль жінки-матері в цьому процесові. На думку А. Лейра, саме піклування є основою для виникнення в суспільстві ґендерної нерівності, оскільки зазначену функцію суспільство в повному обсязі поклало на жінок.

Відповідно до зазначеної концепції, дитина є членом суспільства, яка на всіх етапах дорослішання (становлення) так чи інакше потребує уваги і піклування дорослого світу. Тому, А. Лейр дійшов висновку, що між державою та суспільством існує своєрідна угода – за народження нащадків та догляд за ними жінкам надають соціальні та фінансові преференції відповідно до економічного розвитку конкретної держави. Такий стан речей змусив науковців констатувати наявність факту розподілу сфер діяльності в сім'ї на рівні існування суспільної угоди. У зв'язку з цим дитинство почали визначати як одну зі сфер зайнятості жінки, що потребувало створення академічної концепції «догляду». Крім того, вперше було здійснено спробу проаналізувати інституціональну взаємодію, зумовлену існуванням такої соціальної категорія як діти.

Важливий внесок у дослідження зазначеного процесу зробив У. Томас, який виокремив адекватність, як основний вимір такої соціальної міжінституціональної взаємодії, необхідну для створення умов повноцінного

розвитку наступних поколінь [124, с. 110]. Ключовими критеріями для визначення адекватності науковець вибрав об'єктивні соціокультурні уявлення про стан і роль дитини в суспільстві, сформовані на рівні цінностей, та суб'єктивні стереотипи, наявні в соціумі, щодо типового перебігу дитинства. Увесь зазначений комплекс слугував базою для вивчення механізмів впливу на дитину таких соціальних інститутів як держава та сім'я через конструювання процесу адаптації, основними акторами якого є мати та дитина.

6. Концепція кризи дитинства (Б. Ельконін, В. Слободчиков, Ю. Овінова) виникла на основі розвитку уявлень про домінуючу роль інституту держави в освітніх процесах, яка вирішує, що, як та коли повинна вивчати дитина та в рамках якої вікової категорії їй потрібні ті чи інші знання, не зважаючи на те що реалії спільного буття потребують від підростаючого покоління зовсім інших знань. Таким чином, на думку Б. Ельконін, виникає конфлікт інтересів через невідповідність соціально бажаного з побутово необхідним, що провокує виникнення кризи дитинства, яка на різних етапах становлення особистості має певні особливості [366, с. 8]. Відповідно до теорії Ю. Овінова, діти, котрі не змогли своєчасно зорієнтуватися в такій складній ситуації, змінюють систему взаємозв'язків з оточуючим середовищем, вважаючи його ворожим, та обирають протестні форми поведінки [366, с. 9]. Нині науковці дійшли висновку, що всі без винятку діти на різних етапах дитинства опиняються в кризових ситуаціях, внаслідок переживання яких формується ставлення до близького оточення та суспільства загалом, визначаються соціальні ролі й усвідомлюються статуси. На їх думку найпоширенішими є кризи у дітей одного, трьох, семи та дванадцяти років, пов'язані з процесами сепарації різних рівнів (відокремлення від матері, розірвання тісних зв'язків з батьками, відсторонення від сім'ї, як крайня форма). Таким чином, ставлення до дитини в суспільстві змінюється паралельно до процесів ускладнення життя. Зрозуміло, що на ранніх стадіях батьки ставилися до своїх нащадків, як до

приватної власності, а соціалізація передбачала набуття навичок, необхідних для участі індивіда у виробничому процесові. Відповідно до зміни ставлення до дитини в сучасному світі, на думку Б. Ельконіна, кардинально змінилися умови перебігу дитинства, виникли такі нові соціальні явища: рекапітуляція, префігуративність, конвергенція факторів розвитку, котрі призвели до появи кризи дитинства.

Активний розвиток у сучасному суспільстві інформаційних технологій спричинив ще одне кризове явище – неможливість дітей набути конкретних соціальних практик через брак у батьків соціального досвіду щодо певних ситуацій (життя у віртуальному світі, нетрадиційні канали комунікації). Таким чином, у дорослого світу виникають проблеми щодо передачі зразків поведінки наступним поколінням, а тому дитинство, перетворюється на період самостійного пошуку можливих способів соціалізації, результатом чого у багатьох випадках стає негативний соціальний досвід.

7. У концепції навчальної діяльності В. Давидової згідно з теоріями пов’язаними з концепцією криз розглянуто перебіг процесу дитинства як низку соціальних криз, які переживає дитина в процесі дорослішання та які перешкоджають її незалежності від дорослих[88].

Основою концепції навчання є ідея вивчення активізації освітніх і виховних процесів та контролю над перебігом дитинства з боку дорослих, аналіз еволюції системи соціального захисту дітей. Причому здобуття знань розглядається як ключове кризове явище, оскільки під час отримання інформації завдання для дитини постійно ускладнюються. Таким чином, тривалість дитинства безпосередньо залежить від рівня матеріальної та духовної культури суспільства, економічного благополуччя сім’ї. Чим біднішою є родина, тим раніше діти розпочинають трудову діяльність.

8. Концепцію зникнення дитинства (Н. Постман, Х. Хенгст, М. Віннс) започаткував ще Е. Еріксон, котрий зауважив, що внаслідок інтенсивного розвитку суспільства діти змушені долати «дорослі» проблеми, завдяки чому змінюється не лише сприйняття оточуючого середовища, але й перебіг

дитинства, в якому основними стають процеси формування уявлення про себе та набуття соціально бажаних практик. Різноаспектному аналізові такого соціокультурного явища як дитинство й еволюції розвитку дитини в його просторі у XX столітті присвятив монографію «Зникнення дитинства» Н. Постман, в якій науковець обґрунтував, що на початку 80-х рр., таке поняття як «дитинство» було на межі зникнення у зв'язку з розвитком технічного прогресу, що, зумовивши швидку зміну соціальних практик, внеможливлювало передачу батьками соціального досвіду дітям [261].

Таким чином, науковець описує нове соціальне явище – «стирання меж», під яким розуміється не демографічна криза, а нерозуміння суспільством межі переходу дитини в дорослий світ. Водночас він виділяє дуалістичну особливість зазначеного явища: з одного боку, діти все частіше в повсякденному житті використовують дорослі практики і щороку ці процеси торкаються все молодших поколінь, з іншого – у дорослому світі стають нормою процеси інфантилізації.

Наукова позиція Н. Постмана є категоричною, «поки в суспільстві немає як такої концепції визначення дитинства, не можна говорити про його існування як культурного чи соціального феномену» [261]. Дослідник пропонує визначити межі дорослого та дитячого світів рівнем грамотності. Тобто дитину, яка набула освітніх практик на рівні, достатньому для існування в суспільстві, можна вважати дорослою. Тому для розуміння такої категорії як дитинство, безумовно, необхідні певні зміни в концепції досліджень «дорослого світу», що нині є неможливим.

9. Концепція незалежності дитини (С. Фріс, О. Омельтченко) розроблена в контексті досліджень взаємозв'язку дитини з батьками, основою якої є ідея, що людське життя – це відокремлене існування особистості, головна ознака якого – прагнення до зближення з іншими членами суспільства. Утім, на думку С. Фірса, зв'язок дитини із сім'єю є внутрішньо конфліктним, оскільки в його основі лежить прагнення батьків упродовж тривалого часу контролювати дитину, котра прагне позбавитися

опіки дорослих. Близьке оточення намагається гарантувати безпеку життя наступних поколінь, передати свій життєвий досвід, відмежувавши їх на етапі дорослішання від набуття негативних соціальних практик. Однак діти прагнуть самостійно набути власних соціальних практик, особисто дослідити соціальну реальність. Тому питання незалежності дитинства актуалізує проблему внутрішнього міжгенераційного конфлікту. Особливого значення у зв'язку із цим набувають мотиваційні структури особистості батьків, серед яких вони обирають оптимальні моделі виховання та визначають рівень свободи для дитини.

Вище наведені погляди добре ілюструє концепція соціогенезу П. Бюхнера, котрий пов'язував соціальний розвиток дитини виключно з роллю оточуючого середовища, не заперечуючи важливого значення суспільних процесів. Основи таких уявлень простежуються в працях Джона Локка, який вважав, що дитина з'являється на світ з чистою, як воскова дошка, душею. На цій дошці вихователь може написати все, що завгодно, і дитина, не обтяжена спадковістю, виросте такою, якою її хочуть бачити близькі дорослі. Акцентуючи увагу, на відміну від «біологізаторів», на соціальному факторі, автори соціогенетичної концепції вважають, що в поведінці людини немає нічого вродженого, а кожна її дія – це лише продукт зовнішньої стимуляції [42, с. 129].

Звідси – розуміння того, що, маніпулюючи зовнішніми подразниками, можна «створити» людину будь-якого типу. Представником зазначеної концепції є американський психолог Дж. Уотсон, котрий дослідив роль соціальних стимулів (мотиву) та їх впливі на формування соціальної реакції (навчання), що стало основою для обґрунтування необхідності участі кожної дитини в навчальному процесі.

У концепції Е. Торндайка і Б. Скіннера, що дістала назву біхевіоризму, простежено залежність схильності дитини до набуття соціальних практик від умов створених для неї оточуючим середовищем. Пошук відповідей на зазначене питання сприяв появі теорії Н. Міллера і К. Хала, в якій автори

намагалися відповісти на питання яким чином співвідносяться соціальне середовище перебігу дитинства і спадковість [92, с. 87]. Відповідь було знайдено в концепції конвергенції, або теорії двох факторів, розробленій В. Штерном, який актуалізував вивчення проблеми взаємин біологічного і соціального. Тому нині в науковому середовищі існують дві полярні концепції, які однаково мають право на існування: емпіризм («людина – чиста дошка») і нативізм («існують уроджені ідеї»). На думку В. Штерна, психічний розвиток є результатом конвергенції внутрішніх даних із зовнішніми умовами [92, с. 120]. У цій конвергенції провідне значення належить уродженим компонентам. Теорія конвергенції розглядає розвиток дитини як процес, що відбувається під впливом ікс-елементів спадковості та ігрек-елементів оточуючого середовища. Зазначена концепція набула поширення та широкого застосовування навіть в психології. Так, Г. Айзенк вважав, що інтелект визначається на 80 % впливом спадковості і на 20 % – впливом середовища [92, с. 122]. У класичному біхевіоризмі на проблемі «розвитку дитини» увага спеціально не акцентується, оскільки є лише питанням навчання на основі наявності або відсутності підтримки середовища.

Таким чином, науковці вважають соціальне середовище основним чинником розвитку дитини, без урахування її активності, навіть у контексті афективних процесів, пов’язаних з розвитком переживання задоволення та дією.

У сучасних теоріях розвитку прихильники біологізаторських поглядів, відводячи провідну роль у формуванні особистості дитини її біологічним основам, вважають: ключові властивості особистості закладені в самій природі людини, що визначає її життєву долю. Дослідження зазначеного аспекту висвітлені в рамках теорії Ж. Піаже, на думку якого дорослішання дитини є чимось біологічним, а не соціально детермінованим [247]. У науковому доробку А. Маслоу, навпаки, підкреслює вроджений компонент потреб людини, доводить, що вони мають соціальну природу.

Розвиток дитини згідно теорії З. Фрейда, є процесом поступової соціалізації дитини, підпорядковується закону переходу від принципу задоволення до принципу реальності. Метод психоаналізу допоміг йому створити структурну теорію особистості, основою якої є конфлікт між інстинктивною сферою душевного життя людини і вимогами суспільства. За З. Фрейдом, людина з'являється на світ з уродженими сексуальними схильностями. З появою не тільки фізичних заборон, а й моральних сентенцій розвивається нова інстанція «Над-Я», яка обмежує інстинкти від народження до самої старості. На його думку, середовищні впливи витісняють сексуальні схильності.

Розглядаючи теорію структури особистості З. Фрейда, Е. Еріксон створив концепцію розвитку особистості. Він вважає, що основи людського «Я» кореняться в соціальній організації суспільства. Застосовуючи психоаналіз у післявоєнній Америці, спостерігав різні явища – тривожність, апатію, жорстокість, сум'яття, – результатом впливу на особистість складного періоду війни.

Тому Е. Еріксон вивчає виключно процеси соціалізації, тим самим започатковує новий напрям дослідження суспільства, в якому живе дитина [368]. Проводячи польові етнографічні дослідження щодо проблем виховання дітей у двох індіанських племенах, він дійшов до висновку, що стиль материнства завжди визначається в контексті існуючих у суспільстві очікувань, особливо соціальної групи, до якої належить дитина. Якщо індивід відповідає очікуванням суспільства, він включається в нього і навпаки. Ці міркування стали в основу двох важливих понять його концепцій – «групової ідентичності» та «його-ідентичності». Групова ідентичність формується завдяки тому, що з першого дня життя виховання дитини орієнтоване на включення її до конкретної соціальної групи. Концепція соціального навчання засвідчує, як дитина адаптується та засвоює звички і норми сучасного суспільства. Представники цього напряму вважають, що поряд з

класичним сприйняттям процесу навчання існує й набуття навичок за формою імітації, наслідування, копіювання.

Так, А. Бандура вважав, що нагород та покарань недостатньо, щоб навчити дитину нового, змінюючи її поведінку. Діти здобувають нові знання завдяки імітації існуючої соціальної моделі наслідування авторитетних зразків, спостереженням, ідентифікації (процес, у якому особистість запозичує думки, почуття або дії від іншої особистості, яку вважає зразком) [307, с. 27].

Оскільки дії кожної людини завжди залежать від іншого й орієнтовані на нього, то багато властивостей особистості спочатку формуються в так званих «діадичних ситуаціях», які описав Р. Сіре, виокремивши три фази розвитку дитини:

– рудиментарна поведінка – базується на природжених потребах і навичок набутих у ранньому дитинстві;

– первинних мотиваційних систем – ґрунтується на освіті в межах рідної сім'ї (основна фаза соціалізації);

– вторинних мотиваційних систем, основою якої є набуття знань поза родинним колом. Згідно з Р. Сіру, центральним компонентом освіти є залежність, тобто потреба дитини, на яку слід звати [307, с. 28].

Концепцію взаємодії Ж. Піаже розглядає в контексті сприйняття дитини навколишнім середовищем. Зовнішнє середовище постійно змінюється, тому суб'єкт прагне рівноваги з ним, якої можна досягти через пристосування суб'єктів зовнішнього середовища до своїх потреб, або зміну в самому суб'єкті [247, с. 134].

Науковець виокремив механізми цього пристосування, назвавши його асиміляцією – пристосуванням дитини до існуючих у неї схем дій, принципово не змінюючи їх; акомодацією – механізм, коли індивід пристосовує вже сформовані реакції до нової інформації. Тому розвиток інтелекту – це процес формування операціональних структур (понять), на

основі предметно-життєвого досвіду дитини з виявленням цих двох основних механізмів.

Дж. Уайтінг з колегами, продовжуючи відомі (крос-культурні) дослідження М. Мід, довів результативність порівняльного аналізу під час вивчення дітей у контексті різних культур. Проаналізувавши способи догляду за немовлятами, дослідники дійшли висновку щодо детермінації впливу цих аспектів життя дитини на її сприйняття світу. Його-ідентичність формується паралельно з груповою ідентичністю та створює у суб'єкта почуття стійкості, безперервності свого існування. Навчання – рушійна сила психічного розвитку, яка створює зону соціального розвитку дитини (відстань між рівнями актуального і можливого розвитку). Цінність цього підходу полягає в тому, що в ньому здійснено спробу охопити й зв'язати між собою два основні вектори розвитку дитини:

– перший характеризує взаємини дитини зі світом речей, що передбачає пізнання й оволодіння предметним світом;

– другий характеризує взаємодію дитини зі світом людей.

Означені вектори являють собою об'єднаний процес, в якому формується особистість. Проте саме в цьому єдиному за своєю природою процесові відбуваються трансформації. У кожному віковому періоді один вектор домінує над іншим, а під час наступного вікового етапу вони немовби міняються місцями. Саме зміна домінуючого вектору визначає початок нового вікового етапу розвитку дитини, оскільки він за своїм психологічним змістом обумовлює діяльність, притаманну дитині в певний момент життя.

Розвиток дитини характеризується якісними змінами, новоутвореннями, новими механізмами, процесами, структурами. Основні ознаки розвитку: диференціація, розмежування раніше єдиного елемента; поява нових сторін, нових елементів у самому розвитку; перебудова зв'язків між членами родини в процесі дорослішання дитини.

Таким чином, наявне різноманіття наукових парадигм свідчить про широкий спектр соціальної проблематики, пов'язаної з дітьми та дитинством.

Дитинство – це процес розвитку, що термінується з тією формою практичної та теоретичної діяльності, яка існує на рівні розвитку суспільства. В цьому полягає особливість процесу дорослішання. Його остаточні форми вже визначені суспільством.

1.3. Соціологія дитинства: здобутки, проблеми та особливості в кризових ситуаціях

Соціологія дитинства на початок XXI століття сформувалась як окрема галузь соціологічного знання, об’єктом якої стало дитинство – структурний компонент суспільства, котрий відображає культурні та соціальні зміни; предметом – дослідження специфічних соціальних ролей (дитина, дорослий), норми та правила, що регулюють стосунки світу дорослих зі світом дітей, а також процеси взаємодії між ними й державна політика щодо розвитку та соціального влаштування наступних поколінь.

Соціологія дитинства покликана допомогти суспільству і державі створити стратегію підтримки та захисту дитинства, запропонувати реальні технології перебудови соціального порядку та стати основою державної ідеології й політики стосовно дітей, змінюючи дитинство як об’єктивну реальність, впливаючи на трансформацію дитинства як суб’єктивну реальність.

Виокремлення наукового пізнання щодо дітей та дитинства в окрему галузь стало поштовхом для проведення соціологічних розвідок, виявлення проблемного поля та визначення методів дослідження. Тривалий час соціологи вивчали таку категорію як «діти» в рамах аналізу складових соціальних структур, визначаючи її як окрему соціально-демографічну та соціокультурну групу, а «дитинство» – сприймалось науковцями виключно як перехідний етап, котрий проходе особистість на шляху дорослішання. У 1948 р. вийшла друком перша наукова праця, присвячена проблемі життя

дитини в суспільстві «Соціологія розвитку дітей», її автор – Дж. Боссард окреслив коло проблем, що визначили предметне поле нової галузі – соціології дитинства – субкультура дітей, соціокінетика та ін [387, с. 309]. У 1966 р. видання було перероблено та доповнено у співавторстві з Е. Боллом. Тому одним з головних досягнень науки про дітей, яка сформувалася наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX століття, стало виникнення соціології дитинства. Безперечно, соціологія завжди цікавилася проблемами дитинства, але найчастіше у зв'язку з вивченням паралельних сюжетів соціального життя (певних інститутів, процесів), у межах «соціології виховання» або «соціології родини». Однак суб'єктно-об'єктні аспекти життя дітей та специфічні соціальні труднощі дитинства науковці не досліджували.

Соціологію дитинства як нову теоретичну конструкцію, що пояснює конкретні специфічні дії, процеси в соціумі та вивчає дитинство за допомогою специфічної соціотехніки, розглядає С. Щеглова-Майорова. Соціологія дитинства виникла локально в суспільному житті й існує на принципах рівності з іншими соціальними теоріями середнього рівня: соціологією виховання, освіти, сім'ї, молоді. Як самостійна галузь вона має такі ознаки:

– наявність специфічної теорії про дитинство, його зміни, взаємовідносин дорослого та дитячого світів;

– особливу емпіричну спрямованість розвитку соціології дитинства – постійне проведення конкретних досліджень.

– соціологія дитинства опрацьовує систему понять (дитинство, дитяча субкультура, роль дитини, статус дитини та ін.).

– сучасне суспільство потребує нових знань про дітей, тому поширюється коло споживачів таких знань [208].

Створенню наукової соціологічної парадигми дитинства сприяла реалізація міжнародного проекту «Дитинство як соціальний феномен» за ініціативою Європейського Центру соціальної політики під керівництвом соціолога Е. Квортрупа. Результати якого оприлюднені в монографії «Про

зміну дітей і дитинства» та обґрунтовано необхідність наукового вивчення такої соціально-демографічної групи як діти в рамках соціологічного знання [428, с. 89].

Замість звичної «психологізації» світу дитинства та традиційного для соціології вивчення процесів соціалізації в різних вікових групах у центрі цього проекту виявилися соціально-економічні, демографічні й політичні проблеми дитини. Учені проаналізували дітей як соціально-демографічну групу, визначили їх місце в соціальній структурі й структурі населення; оцінили становище дитинства в системі взаємин між поколіннями.

Нині в рамках соціології дитинства виокремились декілька наукових напрямків:

– вивчення дитини як суб'єкта соціальних відносин;

– дослідження множинності дитячих світів;

– висвітлення процесів соціалізації в контексті різноманіття періодів дитинства;

– аналіз особливостей групової поведінки соціально-демографічної групи дитячого віку;

– виявлення закономірностей розвитку дитячих спільнот;

– розробка методології соціологічних досліджень дитинства.

У 1982 р. І. Кон зробив першу спробу міждисциплінарного синтезу загальних теорій дитинства та запропонував комплексну програму соціологічного дослідження дітей в рамках якої окреслив можливість соціологічного прогнозування можливих наслідків легітимізації та інституціоналізації нових соціальних форм, таких як дитинство та пов'язаних з ними процесами змін соціальних практик дорослого світу [178, с. 250].

Таким чином на теоретичному рівні було запропоновано наукову концепцію дитинства, як структурної одиниці, що існує в рамках цілісної соціальної системи, безпосередньо впливаючи на безліч традиційних інститутів. Різноаспектне висвітлення такої соціальної категорії як діти умовно об'єднано нами в межах соціологічних парадигм: структурний

функціоналізм соціокультурний інтеракціонізм, еволюціонізм конструктивізм та фемінізм.

Розглядаючи дитинство як найскладніший структурний елемент суспільства, що виконує специфічні функції (організаційна, виховні, комунікативні), більшість з яких латентні, логічним є вивчення зазначеного соціального утворення в рамках теорії структурного функціоналізму (Т. Парсонс, Р. Мертон). Оскільки його методологічна база дає можливість досліджувати наукові категорії «діти» та «дитинство» в контексті пристосування індивідуальних потреб, що трансформуються в процесі розвитку особистості, до встановлених соціальних норм. Особливого значення для таких досліджень набуває аналіз ролі держави у створенні форм соціального контролю, визначенні соціальних стандартів поведінки, прийнятті управлінських рішень. Крім того, класичний соціалізаційний підхід у дослідженнях дітей не спростовується, а логічно інтегрується до зазначеної парадигми, оскільки ґрунтується на вивченні процесів передачі знань між поколіннями та вивчає взаємовідносини дорослого й дитячого світів під час процесу так званого «дорослішання». Реалії сьогодення актуалізують соціологічні дослідження особливостей трансформації сучасного дитинства під впливом кризових ситуацій, які кардинально змінюють традиційні соціальні практики та вимагають перегляду ролі дитини в суспільному житті.

Завдяки структурному функціоналізму на науковому рівні було обґрунтовано необхідність створення державних стратегій соціального захисту дітей та розвитку політики інституціональної підтримки дитинства через впровадження принципово нових технологій. Першим розробив спеціальну програму соціологічного супроводу державної політик щодо розвитку наступних поколінь Е. Квортруп. Він запропонував досліджувати дітей як «співучасників» суспільного життя, яких відрізняє від дорослих специфічне сприйняття світу, в наслідок чого формується нетрадиційне ставлення до нього. Таким чином, особливого значення набуває проблема

соціальної взаємодії, що виникає між поколіннями й на яку звернули увагу дослідники школи символічного інтеракціоналізму.

У дослідженнях заснованих на теорії символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Г. Блумер) дітям відводилась роль повноцінних учасників міжособових комунікацій (суб'єктів соціальної дії), здатних переймати соціальні ролі через ігрові практики. Зазначена концепція висвітлює дитинство як процес набуття дитиною індивідуальних стратегій поведінки в наслідок взаємодії з дорослими під час пристосування до умов життя в суспільстві. На думку Дж. Г. Мида основним механізмом взаємодії дітей та дорослих є комунікація (обмін символами), в результаті якої наступні покоління набувають рольових практик та формують здатність інтерпретувати ситуацію та конструювати власну поведінку [217]. Таким чином, розвиток дитини трактується представниками символічного інтеракціонізму в контексті її взаємодії з дорослим світом через систему безпосередньої комунікації завдяки якій відбувається формування структури особистості та контроль над поведінкою відповідно до прийнятих в суспільстві норм.

У роботі «Суспільство символічного інтеракціонізму» Г. Блумер сформулював положення щодо місця та ролі дитини в соціумі, яке визначалось шляхом аналізу взаємодії дитини та оточуючого її середовища. Розвиток життєвого простору дитини супроводжується формуванням соціальних штампів, завдяки яким особистість засвоює реалії повсякденного буття.

Найважливішим фактором розвитку дитинства нині є зміна життєвого простору дитини. Наслідки упровадження нових інформаційних систем створюють величезні проблеми різного рівня й плану, впливаючи на розвиток людини. Сучасна електронно-комунікаційна система відрізняється здатністю конструювати реальну віртуальність, вірогідно імітуючи дійсність на екранах відеотехніки. Це суттєво змінює соціографію дитинства (дані демографічної статистики про динаміку дитячого населення); становище

дітей у родині; форми діяльності дітей – трудова зайнятість, шкільні заняття, дозвілля як «заплановану спонтанність» тощо.

Зрозуміло, жодна із цих парадигм не є досконалою оскільки різноаспектно висвітлює соціальну категорію дитинства. Загальні ознаки сучасної соціологічної теорії дитинства характеризуються:

– усвідомленням дитини як соціального суб'єкта;

– сприйняттям множинності дитинства й дитячих світів.

Це актуалізує соціальні проблеми, такі як дитяча бідність, безпритульність, злочинність, наркоманія, проституція ін., причому обговорення причин цих явищ нерозривно пов'язане з пошуком конкретних та ефективних методів соціальної інтервенції.

Саме тому необхідно підкреслити, що акцент уваги науковців на вивченні проблем соціальної допомоги й соціальної інтервенції не означає перетворення дитини на об'єкт. «Інші» діти, корт потребують до себе посиленої уваги, постійно створюються й на мікрорівні, у процесі повсякденного розвитку й спілкування з однолітками. «...Відмінністю «інших» дітей від своїх однолітків є досить раннє (або сформоване родиною або зовсім індивідуальне, природне) усвідомлення себе «як іншого», що відрізняється від прийнятих у дитячому, особливо в підлітковому колективі, манерами, інтересами, цінностями, звичками й ін.» [378, с. 105].

Соціологія дитинства, на сьогоднішній день, існує у вигляді державних доповідей про становище дітей, які є основою для розробки соціальних програм. Статистичні дані збирають і численні неурядові організації, регулярно публікуються доповіді й дослідницькі матеріали про становище дітей в Україні. На жаль, як державна, так і недержавна статистика не завжди надійні, нерідко використовують у політичних цілях. Соціальні проблеми дитинства досліджуються в контексті соціології родини, молоді тощо. При цьому особлива увага приділяється найбільш актуальним проблемам, таким як: соціальне сирітство, безпритульність, дитяча злочинність, проституція й тощо. Значну увагу щодо вивчення дитинства в контексті соціології родини й

освіти приділено в Російській Федерації, де активно розробляються комплексні соціальні та психолого-педагогічні програми «Захист дитинства», «Мир дитинства», «Дитина в сучасному світі» [134, с. 33].

Таким чином, проблема розвитку соціології дитинства є особливо актуальною в умовах модернізації вітчизняної освіти кінця в XXI столітті, специфічної трансформації споживчих цінностей і міжкультурних комунікацій. Отже, головним вектором соціології дитинства є аналіз парадокса, зміст якого полягає в тому, що, з одного боку, педагоги, психологи визнають значимість і важливість індивідуального розвитку в просторі дитинства, наголошують на ідеї його самоцінності, з іншого, вважають дитинство періодом підготовки до «нормального» дорослого життя.

Соціально-культурні зміни впливають на реальне життя дітей як соціальної групи в сучасній Україні. Тому становище дітей є однією з головних проблем в усьому світі. В нашій державі, як і багатьох країнах пострадянського простору, спостерігається падіння рівня життя дітей, їх добробуту; погіршення показників фізичного здоров'я, можливостей повноцінного розвитку, активної участі в житті суспільства.

Об'єктивний аналіз трансформацій сучасного дитинства становить наукову основу для створення ефективних соціальних технологій державної підтримки дітей у період структурної перебудови суспільства. Державна політика передбачає піклування про матеріальні та духовні умови підростаючого покоління. Це спонукає, з одного боку, долучати юне покоління до суспільних процесів у межах посильної діяльності, з другого, саме держава має гарантувати дотримання прав дітей. Чинниками, що впливають на оцінку ефективності загальних заходів, мають бути не лише аналіз законодавства, демографічні показники, а й дані відомчої статистики та погляди дітей, відповідно до їх віку та ступеня зрілості.

Під час прийняття управлінських рішень дітей слід розглядати не лише як гомогенну групу суспільства, яка проходить етап дорослішання, а як

структурний компонент суспільства, що відображає соціально-культурні розбіжності та зміни. При цьому слід фіксувати вплив макрорівневих соціальних змін на мікрорівень дитинства [332, с. 62].

Модернізація структур державної та суспільної влади, форм соціального контролю та участі, соціальних стандартів поведінки опосередковують повсякденне життя дітей, дитячих спільнот, засоби взаємовідносин між поколіннями, процеси переходу від дитинства до молодості у зв'язку з трансформаційними процесами, що відбуваються в Україні, перед соціологічною наукою постають нові проблеми, пов'язані з вивченням реальних процесів трансформації сучасного дитинства та дослідженням соціального феномену дитинства як об'єкта соціальної дії й суб'єкта суспільних процесів.

Об'єкт соціології дитинства визначається не як група індивідів, які з часом дорослішають, а як структурний компонент суспільства, що відображає соціокультурні зміни.

Предметна сфера вивчення – специфічні ролі «дитина» → «дорослий», соціальні норми та приписи, що реалізують відповідні ролі, дитяча субкультура. Передбачається дослідження особливостей групової поведінки соціально-демографічної групи дитячого віку, закономірностей розвитку дитячих спільнот. Дитинство є елементом суспільства, що активно трансформується завдяки впливу багатьох факторів та соціальних змін, найзначущими з яких,у межах існування світового співтовариства є реалізація прав дитини.

Видатний учений Е. Квортруп запропонував спеціальну програму соціологічного дослідження дитинства. Основні положення якої аргументували необхідність вивчення соціально-економічних, демографічних та політичних проблем, визначення дітей як соціально-демографічної групи, його місце в соціальній структурі й структурі населення, аналіз дитинства в системі взаємовідносин між поколіннями, висвітлення соціографії дитинства. В рамках зазначеної теорії отримали розвиток наступні напрями досліджень

в центрі уваги яких стали: становище дітей у сім'ї, форми діяльності дітей, дистрибутивна справедливість, економіка дитинства, правовий статус дітей, стосунки між державою, батьками та дітьми, діалектика захисту дітей та автономія дитинства [428, с. 116].

Запропонована датським соціологом програма була реалізована за допомогою національних звітів стосовно соціального становища дітей у Канаді, США, країнах Європи, викладених у статистичному компендіумі. Все це сприяло розвиткові й інституціоналізації соціології дитинства як теорії середнього рівня.

На відміну від традиційних психолого-педагогічних досліджень, що базувалися на біологічній парадигмі онтогенезу, в яких соціологія визначала дитинство як соціальний конструкт, а дітей – як співучасників соціальної дії, котрі мають специфічне ставленням до світу.

Уважаючи соціологію дитинства як спеціальну соціологічну теорію, С. Щеглова-Майорова визначає: об'єктом дослідження дитинство, як структурний компонент суспільства, а предметом вивчення – специфічні соціальні ролі дитини. Соціологія дитинства розглядає особливості групової поведінки соціально-демографічної групи, дитячої спільноти, закономірності її розвитку, опрацьовуються методологічні та методичні принципи дослідження дітей, підлітків, в ній акцентується на тому, що дитинство характеризується такими соціальними процесами:

– первинна сімейна та позасімейна соціалізація;

– формування соціальних норм і цінностей;

– засвоєння соціальних ролей «дорослого світу» та набуття соціального статусу [364, с. 130].

Водночас дослідниця зазначає, що дитинство слід розглядати як складне соціальне утворення, що є структурним елементом суспільства, яке виконує специфічні функції та взаємодіє із суспільством в цілому та окремими його елементами. Тобто дитинство, на її думку, це – сукупність об'єктів, явищ, процесів, соціальних інститутів та соціальних практик

стосовно дітей, які формуються й підтримуються суспільством, а також постійно поновлюються в процесі життєдіяльності дітей, що соціалізуються та інтегруються в соціум [363, с. 39-40].

Досліджені та критично проаналізовані існуючі в суспільстві ідеальні нормативні та реальні образи дитинства, а саме:

– критерії дитячого віку; ознаки, риси, стереотипи рольової поведінки, які виступають в якості суспільної норми або відхилення стосовно дітей; символізація вікових періодів, їх перебіг, перехід з однієї групи в іншу; ритуали, обряди, ініціації дітей;

– реальний стан та характер діяльності дітей у суспільстві (вікова стратифікація та структура життєвого шляху, порівняння вікових та історичних змін, дослідження інститутів та агентів соціалізації, методи впливу на дітей;

– специфіка дитячої субкультури як соціокультурного феномену та механізму підтримки зразка конструювання дитинства;

– тенденції трансформаційних змін дитинства, спрогнозувати можливі наслідки легітимації та інституціоналізації деяких форм дитинства, їх джерела та напрями соціетальних змін на основі аналізу інституціональних та неіституціональних форм дитинства, протиріч між ними та символів, які виражають суть нових «соціальних винаходів» [363, с. 41].

Слід погодитися, що корені цього нового соціального факту сягають дитинства. Колектив вчених М. Лукашевич, В. Туленков відзначають, що «…соціологія молоді повинна розвиватись на основі соціології дитинства». Проте, якщо соціологія молоді в Україні перебуває на стабільному етапі становлення, то соціологія дитинства взагалі є неопрацьованою сферою, але ж саме в соціології дитинства закладаються основи багатьох процесів та подій, котрі спостерігаємо в молодого покоління [331, с. 83].

З позицій становлення нової соціологічної теорії щодо ролі дитини в суспільстві не можна залишити поза увагою феноменологічний підхід та розроблену в його рамках теорію соціального конструктивізму, розроблену

П. Бергером і Т. Лукманом. У книзі «Соціальне конструювання реальності» дослідники розкрили шляхи створення людьми соціальних феноменів які інституціоналізуюстья та перетворюються в традиції. Оскільки для дитини соціальне конструювання реальності набуває особливого значення через постійну участь в процесі соціалізації то дитинство може розглядатись як етап життя під час якого дитина запам'ятовує правила та умов життя [21].

Таким чином, запропонувавши теорію всебічного та поступового входження дитини в об'єктивне життя суспільства П. Бергер і Т. Лукман ввели до наукового обігу поняття первинної та вторинної соціалізації. Визнавши, що дитина не завжди є пасивним учасником соціалізації науковці все ж звузили коло її агентів до членів сім'ї, визначивши тим самим домінуючу роль родини в формуванні наступних поколінь. З огляду на зазначену теорію, дитина виявляється позбавленою права на власний вибір засвоєння соціальних конструктів, а відповідальність за соціалізацію суспільство цілком покладає на батьків.

Проаналізувавши ситуацію з позицій історизму можна виділити позитивні та негативні аспекти положень конструктивізму, залучених в соціології дитинства. Перевагою зазначеної теорії є визнання дитини активним учасником процесу соціалізації, який має право на конструювання свого власного світу та визначення культурних уподобань. Недоліком можна вважати визначення дорослим світом кінцевої точки розвитку особистості на етапі дорослішання. Враховуючи зазначене, особливого значення набуває безперервність взаємодії дитини з соціумом, оскільки тільки за цих умов може відбуватись повноцінне дорослішання особистості [385, с. 203].

Соціологія дитинства, залучає положення конструктивізму в дослідженнях вікових особливостей різних категорій дітей в контексті «інтерпретуючого відтворення», яке дозволяє фіксувати творчій аспект участі дитини в житті суспільства. Оскільки діти не просто засвоюють існуючі в суспільстві норми та цінності, алей сприяють їх культурному відтворенню та зміні.

Отже, основними принципами дослідження дітей та дитинства в рамках конструктивізму є:

– сприйняття дитини як повноцінного члена суспільства, а не як індивіда, що знаходиться в процесі становлення;

– визнання провідної ролі соціалізації в житті дитини;

– врахування ролі дитячої культури.

Таким чином, дослідження процесів соціалізації актуалізували питання соціальної дії, типологія яких була запропонована Максом Вебером. Відповідно до цього традиційні дії відбуваються в рамках, звичних для конкретного соціального середовища, а саме, в контексті соціокультурного, економічного, педагогічного та психологічного впливів на дитину з боку суспільства.

Формування «типового дитинства» відбувається на основі наслідування певних зразків поведінки, що закріплені в культурній традиції суспільства та не підлягають сумніву. Одним з центральних пунктів теорії М. Вебера щодо традиційності є виокремлення елементарних складових поведінки індивіда в соціумі, які одночасно є і причиною, і наслідком системи складних взаємовідносин між людьми, що мають суб'єктивний зміст – раціональність. Отже типове дитинство є процесом, пов'язаним з трансформацією соціального буття людини, що відбувається у відповідності до прийнятих в суспільстві норм, набуттю яких сприяє інститут освіти [45].

Вирішення проблем соціалізації та адаптації дітей в сучасному соціумі, а також формування їх соціальної компетентності повинно стати основою для проведення реформ нової системи освіти та її модернізації. На зазначену проблему звернула увагу провідний український соціолог Валентина Чепак, проаналізувавши вітчизняний практичний досвід управління інститутом освіти та висвітливши основні моделі, які є невиправдано розпорошеними й несистематизованими [351, с. 336]. Тому потрібно розвивати інтегровану наукову галузь, яка б визначила основні пріоритети розвитку головної цінності суспільства, пов'язаної з майбутнім держави – дітьми. В сучасному

суспільстві в системі освіти та виховання відбулися значні зміни, що зумовили безліч проблем, які потребують формування нового напряму в соціології – соціології дитинства, виходу її на новий, якісніший рівень пізнання.

Соціологія дитинства як комплексна інтегрована дисципліна широко використовує різні методи пізнання, як загальнонаукові, так і специфічно-соціологічні. Специфічними методами соціологічного дослідження дітей та дитинства, як процесу становлення є:

– методи збору соціологічної інформації – аналіз документів як неформалізований, так і формалізований – опитування, спостереження;

– соціальний експеримент;

– соціальний моніторинг з метою отримання нової систематизованої соціологічної інформації.;

– порівняльний метод – дозволить з'ясувати соціальні зміни на основі класифікації декількох явищ та процесів.

– функціональний метод – допоможе виявити взаємозв'язки соціальних інститутів діяльності та явищ, сприятиме пошуку пояснень за допомогою аналізу взаємостосунків.

– панельний метод – метод, за допомогою якого виявляються зміни в дитячому середовищі.

Особливого значення в дослідженні дітей та дитинства набувають конкретно-соціологічні емпіричні методи, які надають можливості світу дорослих дослідити соціальні прояви світу дітей.

Бесіда – емпіричний метод одержання відомостей про дитину в спілкуванні з нею, під час відповідей на цілеспрямовані запитання.

Анкетування – метод отримання інформації про людину на основі відповідей на спеціально підготовлені запитання анкети (може бути письмовим, усним, індивідуальним і груповим), залежно від віку дитини.

Аналіз продуктів діяльності – метод вивчення дитини через інтерпретацію продуктів діяльності (малюнки, креслення, музика, твори,

зошити, щоденники). Тестування –діагностика особистісних якостей за допомогою тестів. Нині набула поширення теорія стратегій, яка формує базу для проведення експерименту в групі, що представляє певну вікову категорію. Один з видатних науковців Л. Виготський назвав цей метод експериментально-генетичним, оскільки штучно зумовлює генетичний процес соціального розвитку. Основна мета – активне втручання, побудова процесу із заданими властивостями.

Соціологічне забезпечення вирішення наведених організаційно-правових завдань передбачає залучення комплексу методів, розроблених у соціології права в окремих випадках основою якої є аналіз документів та моніторинг поточної ситуації. Зокрема, в контексті досліджень особливостей правових норм – порівняння та зіставлення.

Метою використання методу співставлення є постійний систематичний аналіз впливу кризових ситуацій на формування моделей нетипового дитинства, що передбачає розгляд конкретних випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми (зокрема, сексуального), викрадення та утримання дітей і пошуки можливих варіантів правового вирішення проблеми, які можливо існують у практиці ювенальної юстиції інших країн. Саме зіставлення допомагає визначити дієвість різних правових підходів до вирішення однієї соціальної проблеми.

Метод порівняння традиційно застосовується до обґрунтування вибору правової моделі вирішення конкретної соціальної проблеми, гарантовано дозволяє визначити ефективність юридичних норм. Якщо одне й те саме явище можна простежити в декількох правових системах, то існують підстави для з’ясування та розробки уніфікованих норм, загальних для всього світового співтовариства.

У зазначеному контексті моніторинг може забезпечити систематичний збір даних про ту чи іншу категорію дітей, котрі потребують соціального захисту та нормативного визначення статусу, набутого за умов конкретної

кризової ситуації. Це уможливить створити юридичні механізми гарантії дотримання прав та свобод дітей з нетиповим перебігом дитинства.

Метод аналізу документі щодо вивчення соціальних проблем неповнолітніх, виникнення яких пов'язане з недосконалістю державної правової системи, дозволить виявити ті аспекти соціального життя, які суперечать нормам чинного законодавства або міжнародним стандартам. Слід зауважити, що йдеться не про формалізований аналіз з метою пошуку ознак документів, які можна б було уніфікувати, а про традиційні інтелектуальні операції, спрямовані на інтерпретацію законів, наказів, нормативних актів на основі використання певних принципів та підходів з метою виявлення прогалин, недоліків та суперечностей.

Таким чином, широка методологічна база дозволяє проводити комплексне вивчення дітей у межах конкретних соціологічних досліджень, а вибір методів у кожному конкретному випадку залежить від багатьох факторів, основним з яких є ставлення науковця до такого соціального явища як дитинство.

1.4. Етапи становлення і розвитку соціального захисту дітей: шляхи інституціоналізації

Сьогодні, коли в українському суспільстві соціальні процеси набули кризового характеру та супроводжуються гострими конфліктами у всіх сферах життєдіяльності населення, інтерес до формування й розвитку наступних поколінь набуває особливого значення. Культивуючи дитинство суспільство намагається спроектувати своє майбутнє, а тому бере на себе відповідальність щодо забезпечення належних умов для життєдіяльності дітей, здійснюючи вплив на них або безпосередньо через інститути виховання та освіти, або опосередковано через інститут сім'ї. На сучасному етапі розвитку українського суспільства створюються нові – європейські

орієнтири, які впливають на перегляд законодавчих норм захисту прав дітей та соціальних стандартів їх забезпечення, в основу яких покладено: свобода особистості, пріоритет сімейних форм виховання, первинність інтересів дитини в освітніх процесах. Зазначені тенденції обумовили збільшення уваги соціологів до проблем соціального захисту дітей в українському суспільстві, проте, нині ще чимало питань залишається без відповідей. Більшість з них потребує ґрунтовного аналізу.

Сучасна соціологія характеризує дітей не тільки як специфічну соціально-демографічну групу, внутрішньо стратифіковану за віковими межами, але й визначає місце, яке їй відведене в житті суспільства та його соціальній структурі, що актуалізує питання стосовно дитини як суб'єкта суспільних перетворень, а звідси, й історичної цінності досліджуваних процесів через трансформації існуючих соціальних інститутів та виникнення нових, зумовлених кардинальними змінами, кризами.

Підтримка дітей як соціально-демографічної групи, котра забезпечує майбутній потенціал розвитку суспільства, що характеризується як нестабільне перехідного періоду, стала пріоритетним напрямом державної політики з перших років незалежності України, основна мета якого – забезпечення належного рівня життєдіяльності дитини, стимулювання її інтересів, запитів і потреб.

Питання соціального захисту дітей має велике як теоретичне, так і практичне історичне значення для українського суспільства. Його аналіз дозволяє, з одного боку, висвітлити державну політику щодо розвитку наступних поколінь, а з іншого, – основи розвитку суспільства, логіку історичного процесу. Успішне формування державної політики соціального захисту дитини на основі дотримання гуманістичних європейських ціннісних орієнтирів є перспективним напрямом розбудови сучасного українського суспільства на засадах загальнолюдських цінностей.

У контексті існуючої моделі соціального захисту діти розглядаються виключно як об'єкт соціального, освітнього, ідеологічного, виховного

впливів, оскільки сприймаються не тільки в аспекті відновлення трудових ресурсів, відтворення наступних поколінь, а й заздалегідь запрограмованих ідей, що визначають громадянську позицію підростаючого покоління змалечку. Механізм спадковості поколінь формувався в українському суспільстві поступово, до цього процесу були долучені інститути освіти, сім'ї, держави. Однак низка криз, які з часом стали типовими для України, зумовила регулярність виникнення кризових ситуацій, та у зв'язку із цим необхідність створення системи соціального захисту дітей, спроможну оперативно реагувати на нові соціальні виклики. Відтак, інституціоналізація соціального захисту дітей має принципове значення для реалізації європейського вектора розвитку. У нерозривному зв'язку із зазначеним процесом відбуваються зміни законодавства, існуючих соціальних правил, формальних та неформальних норм, що супроводжуються трансформаціями нормативно-правової бази, в основі якої:

1. Конституція України – основний правовий документ, який гарантує права дітей та визначає норми ставлення до них суспільства [185].

2. «Конвенція про права дитини» – міжнародний нормативний документ, який було ратифіковано Постановою Верховної Ради України № 789-XII (789-12) від 27.02.1991 р., що визначає концептуальні засади та принципи дотримання прав і свобод дітей на міжнародному рівні

3. Закон України «Про охорону дитинства» – основою якого є загальнодержавна концепція розвитку наступних поколінь, яка передбачає основні загальнонаціональні напрями соціального захисту дітей в українському суспільстві та визначена як одна з ключових позицій національної безпеки. Гарантує реалізацію прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та гармонійний розвиток [269].

4. Сімейний кодекс України – регламентує сімейні відносини, визначає такі поняття, як «сім'я», «дитина», «батьки», їх права обов'язки, визначає правила міжособистісних взаємин регламентує процедури усиновлення та взяття під опіку[297].

5. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» є нормативно-правовою підставою для діяльності державних органів соціального захисту та служб, що реалізують його, описує механізми надання соціальних послуг, та визначає правила їх отримання [268].

6. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» – наводить визначення поняття «насильство», описує його форми, роз'яснює заходи щодо попередження та встановлює покарання [271].

Своєчасні зміни в законодавчій базі дозволяють оперативно узгодити норми життя суспільства з новими викликами, сприяють активізації процесів інституціоналізації, окреслюючи поле їх інтересів. У зв'язку із цим існує об'єктивна необхідність соціального контролю за зазначеними процесами, як механізму виявлення таких проблем, пов'язаних з дитиною, що залишились поза увагою держави та її інституцій. У зв'язку з цим, в процесі інституціоналізації соціального захисту дітей в українському суспільстві виникло два напрями соціального контролю:

– асоціативний, пов'язаний з утворенням громадських об'єднань, волонтерських організацій, неурядових програм, що надають допомогу дитині та її родині за умов потрапляння в кризові ситуації;

– дисоціативний, окреслений діяльністю місцевих громад (громадські ради), на які держава покладає обов'язки здійснювати соціальний контроль за роботою закладів та установ соціального захисту, виявляти порушення й зловживання, з'ясовувати недоліки.

Процес інституціоналізації соціального захисту дітей в Україні з моменту незалежності й понині пройшов два етапи становлення, які на наш погляд, можна характеризувати таким чином.

1. Початковий етап, пов'язаний з виникненням такого явища як соціальний захист, його визначенням, спонтанністю утворення соціальних служб та відсутністю чіткого визначення категорій дітей, що потребують захисту (це пов'язано з неусталеністю культурних зразків у новому

пострадянському суспільстві наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX століття).

В рамках зазначеного етапу в науковому дискурсі виникло декілька концептуальних шкіл, що досліджують проблеми пов'язані з розвитком дитини та перебігом дитинства в умовах постійних соціальних трансформацій.

Так, проблемами відмови батьків виконувати свої обов'язки цікавились естонські вчені М. Тітма та Е. Саара, які детально проаналізували зазначене питання, визначивши ключовий вплив економічної ситуації. У праці «Молоде покоління» (1986 р.) висвітлено вплив економічної ситуації на формування такого кризового явища як бідність, в наслідок чого відбувається збільшення соціального сирітства [323, с. 45]. Результати досліджень інших авторів, дозволяють предметніше простежити не лише специфіку та особливості процесу відмови від дитини, а й комплексно розглянути проблеми спадкоємності поколінь.

Наприкінці XX століття, у зв'язку з поширенням такого кризового явища як бідність, яке набувало глибинного та застійного характеру, особливо актуалізувалася проблема соціальної бездоглядності та безпритульності дітей, що достатньо висвітлено в науковій літературі РФ, проаналізовано причини та проблеми соціальних відхилень поведінки бездоглядних, безпритульних та безнадзорних неповнолітніх. Серед праць зазначеного напряму помітно вирізняється монографія (за докторською дисертацією) С. Плаксія «Відхилення від норм соціалістичного способу життя серед неповнолітніх: суть, шляхи подолання» (1986 р.), в якій автор уперше довів, що в основі антигромадських проявів у дітей, особливо тих, які позбавлені батьківського піклування, насамперед, знаходяться соціально-економічними та політичними деформації в самому суспільстві.

Особливого значення для концептуалізації проблем, що виникали перед соціальним захистом дітей на етапі становлення, набула праця И. Бестужева-Лади «Світ нашого завтра», в якій автор нетрадиційно трактує визначення

статусу «сирітство», як моменту депривації дитини, що не з власної волі була позбавлена сім'ї, виконання функцій якої на себе взяла держава [24].

Наприкінці 90-х рр. XX століття значно збільшилася кількість наукової та спеціальної літератури з проблем так званих «неформальних» об'єднань неповнолітніх. Книги, присвячені цим об'єднанням, чітко вирізняються серед інших своєю новизною, неординарністю підходу, різноманітністю прикладів. Найґрунтовнішою, щодо аналізу, характеристики, класифікації, форм і методів діяльності неформальних об'єднань, можна назвати монографію під редакцією професора К. Левченко, в якій наведено цікаві ідеї (і час довів їх правомірність) стосовно перспектив розвитку соціальної політики у вирішенні проблеми бездоглядності в контексті створення дитячих субкультур (діти вулиці) та контркультур (кримінальні угруповання). Головним, на думку авторі, є те, що за останні два десятиліття дитина виявилася відчуженою від реального життя, «витісненою на периферію громадських стосунків». Саме це значною мірою і сприяло виникненню так званих неформальних об'єднань [312].

У 90-х рр. XX століття в Україні вийшли друком дослідження прикладного характеру, йдеться, насамперед, про спеціальні збірники, підготовлені в 1990-1992 рр. за ініціативи Комісії Верховної Ради України у справах молоді, Міністерства України у справах молоді і спорту Українського науково-дослідного інституту проблем молоді та Міністерства освіти і науки України. Вивчаючи проблеми соціального захисту дітей, необхідно звернутися насамперед до праць, що допоможуть зрозуміти соціальну, політичну, культурну природу соціальних процесів. Серед таких праць певною новизною відзначалась монографія М. Головатого та О. Яременко «Молодь України у дзеркалі соціально-економічних та політичних трансформацій суспільства (соціологічний вимір)» (1996 р.), що надала змоги сформувати загальне уявлення щодо нової соціальної політики в Україні [71].

Для комплексних наукових досліджень проблем соціального захисту та

забезпечення дітей в Україні було створено спеціальну інституцію Державний інститут проблем сім'ї та молоді. Починаючи з 1991 р. він здійснює моніторинг економічного стану, ціннісних, політичних, духовних орієнтацій, щорічно друкуючи спеціальні збірники: «Соціальна політика України: стан, проблеми і перспективи». Серед спеціальних видань інституту найпоширенішими є щорічні доповіді Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України з окремих соціальних проблем «Нове покоління незалежної України» (1991-2001 рр.).

Однією з фундаментальних праць є державна доповідь «Про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року», яка була схвалена спеціальною міжвідомчою комісією з координації дій щодо виконання Конвенції ООН про права дитини, всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей та Національної програми «Діти України» (8 липня 1998 р.). У доповіді містяться ґрунтовні матеріали щодо захисту прав та свобод дітей в Україні, проаналізовано діяльність неурядових організацій та міжнародну допомогу в інтересах дітей.

У 1998 р. Український інститут соціальних досліджень підготував низку спеціальних видань щодо проблем сирітства, поширення та структури вживання алкоголю й наркотичних речовин серед підлітків України. У 2002 р. українські вчені – О. Балакірєва, Л. Волинець, Н. Комарова, О. Яременко підготували спеціальну тематичну державну доповідь щодо захисту і забезпечення дотримання житлових та майнових прав дітей. Серед видань особливо значимими є: «Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування» (1998 р.).

Таким чином, на початковому етапі інституціоналізації соціального захисту дітей науковці окреслили коло існуючих у суспільстві проблем, які стають пусковими механізмами для виділення категорій дітей, що потрапили в складні життєві обставини, зроблено спробу виявити обсяги категорій з нетиповим перебігом дитинства, які потрапили в кризові ситуації та

потребують кваліфікованої допомоги.

2. Базовий етап інституціоналізації соціального захисту дітей в українському суспільстві характеризується створенням в Україні спеціалізованих установ, структур з організації соціальної, профілактичної, виховної роботи з дітьми, молоддю, молодими сім'ями: притулків для неповнолітніх, центрів роботи з молодими сім'ями, центрів зайнятості тощо, що зумовило необхідність публікації численних спеціалізованих науково-методичних видань, які сприяли організації роботи та налагодженню управління. Реформування нормативно-правової бази на цьому етапі стало передумовою для створення бази формальних правил, регулюючих діяльність органів соціального захисту та підпорядкованих їм структур, які створюють інституціональне середовище.

Динаміка процесу інституціоналізації соціального захисту дітей в українському суспільстві безпосередньо залежить від того, наскільки оперативно існуюча система реагує на нові виклики – виникнення нових типів дітей з нетиповим перебігом дитинства внаслідок нестандартних для вітчизняного соціуму кризових ситуацій (раптова бідність, війна, та інші).

Нині в Україні існують два напрями розвитку процесу інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях.

1. Спонтанний напрям, виник у результаті самоорганізації батьків чи громадськості. Першими почали самоорганізовуватися батьки дітей з обмеженими можливостями, інтеграція яких до життя суспільства зумовлена значними труднощами, як біологічними так і психологічними. Утворюючи об'єднання для організації спілкування дітей із подібними вадами (оскільки інклюзивна політика в державі залишається в стані розробки й обговорення), вони почали впроваджувати напрям, запрошуючи кваліфікованих спеціалістів з реабілітації, учителів та психологів. Наступним кроком стало виникнення волонтерського руху, який започаткував збір коштів на лікування дітей-інвалідів, пошук спонсорів для фінансування соціальних проектів, пропаганду усиновлення. За сучасних умов в українському

суспільстві він набув особливої популярності та масовості, що зумовило необхідність його організації та упорядкування. Однак волонтерство та самоорганізовані об'єднання громадян нині ще не легалізовано в Україні, оскільки немає відповідних нормативних та законодавчих актів. Таким чином, існує необхідність впровадження нових форм громадської участі в житті сусідства, визначенню нових норм, які б легалізували інноваційні форми інституціональної діяльності.

2. Плановий напрям інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях розробляє держава в рамках впровадження в життя основних засад національної соціальної політики, стратегічним пріоритетом для якої є формування сприятливих умов для розвитку наступних поколінь. Досвід формування моделей соціального захисту дітей у зарубіжних країнах свідчить про необхідність і обґрунтованість реформування національної системи на основі застосування таких принципів, як децентралізація управління та посилення ролі місцевого самоврядування у вирішенні соціальних питань, встановленні партнерських відносин між центральними і місцевими органами влади, а також неурядовими організаціями, розширенні мережі нестаціонарних установ, переході до адресної соціальної моделі, урахування регіональних проблем тощо.

Україна, як й інші країни Європи, відчуває вплив важливих цивілізаційних чинників, що позначаються на стані суспільного розвитку та рівні соціального захисту наступних поколінь, як однієї з найуразливіших верств населення. Тому на інституціоналізацію соціального захисту дітей, становлення інституцій, що її реалізують та якість їх роботи, впливає виникнення ряду кризових ситуацій, які зумовлюють нетиповий характер перебігу дитинства, зокрема:

– соціально-економічні чинники, такі як глобалізація, всесвітня економічна, політична, культурна інтеграція, становлення інформаційного суспільства, світова економічна криза, поглиблення взаємозалежності

економічних ринків, формування світового господарства, поглиблення фрагментації ринку праці тощо;

– соціально-політичні чинники політична нестабільність, етнічні / міжетнічні конфлікти, перехідні країни (або країни з перехідною економікою) тощо;

– соціально-демографічні чинники, серед яких «старіння» суспільства, міграційні процеси, підвищення рівня смертності новонароджених, тощо;

– соціокультурні чинники, основними з яких є створення єдиного комунікативного простору, розвиток нових способів ідентифікації оточуючих, розвиток масової культури, зміни стилю та способу життя тощо;

– соціально-екологічні чинники серед яких погіршення середовища, велика концентрація людей у мегаполісах, екологічні забруднення та нерівноцінне використання природних ресурсів, техногенні катастрофи тощо.

Таким чином, плановий напрям інституціоналізації соціального захисту дітей є пріоритетом держави, оскільки вона повністю здійснює його фінансування, матеріальне забезпечення, надання ресурсної бази та підготовку кваліфікованих кадрів, що дозволяє визначати певний рівень соціальних стандартів.

Під час розробки нових законів та соціальних програм необхідно узагальнювати й зважати на наявний позитивний теоретичний і практичний досвід надання соціальної допомоги в країнах світу. Крім того, нові соціальні програми не повинні бути статичними, а мати здатність до швидкого корегування, залежно від зміни об’єктивних і суб’єктивних умов існування тих груп дітей, яким вони адресовані. Це сприятиме, по-перше, підвищенню соціальної захищеності людей завдяки цілеспрямованому використанню фінансової підтримки держави для вирішення проблем конкретних соціальних груп, а також залученню засобів бізнес-структур і добродійних організацій для реалізації державних програм; по-друге, зміні поведінкових стереотипів незахищених верств населення, відходу від пасивної споживчої поведінки соціальних послуг, формуванню (відродженню) їх ділової

активності й особистої ініціативи за допомогою участі в різних суспільних об'єднаннях (рухах, конгресах, фондах, суспільствах, клубах тощо) [2, с. 13].

Важливе значення для підвищення ефективності соціальних послуг мають їх організація та надання нужденним в умовах конкретної соціальної організації. Соціальні організації – це, передусім, відкриті системи, що постійно взаємодіють не тільки з користувачами послуг, але й державними установами, контролюючими органами, недержавними організаціями, бізнес-структурами тощо. Тому виникає необхідність у встановленні партнерських відносин, орієнтованих на досягнення кінцевої мети – підвищення якості життя соціально вразливих верств населення [17, с. 17]. Існуюча тенденція зменшення державного фінансування соціально значущих програм актуалізує необхідність підвищення соціальної ініціативи окремих державних та недержавних організацій, що надають різні види соціальних послуг населенню. Це сприяє опануванню нових механізмів, таких як фандрейзинг – пошук ресурсів (людей, обладнання, інформації, коштів) для реалізації конкретних соціальних програм; активізації волонтерського руху, взаємодопомоги та самодопомоги; організації «Банків послуг» тощо. В умовах недовіри суспільства і бізнесу до діяльності окремих благодійних фондів необхідною є практика залучення альтернативних ресурсів для вирішення конкретних проблем конкретної людини за допомогою засобів масової інформації [17, с. 18].

Важлива умова підвищення ефективності надання соціальних послуг – це вивчення потреб місцевих громад у соціальних послугах та постійний моніторинг задоволеності користувачів послугами, що надаються. Крім того, важливого значення набуває формування банку соціальної інформації про клієнтів системи соціальних послуг, що значно спростить процедуру звернення за допомогою вразливих груп до соціальних установ [39, с. 88].

Нині Україна ставиться відповідально до питань гарантій реалізації прав і можливостей дітей у нових економічних й соціокультурних умовах. Розбудова нових економічних та політичних державних засад потребує не

лише переосмислення попереднього досвіду, а й вироблення якісно нового підходу до забезпечення дітям країни повноцінного розвитку, відповідно до їхніх потреб. Економічні та соціальні суперечності, які торкнулися всіх сфер діяльності держави і всіх верств населення, передусім позначилися на найменше захищеній категорії –дітях. Часто не усвідомлюючи і не розуміючи причин життєвих негараздів, діти повною мірою відчувають їх наслідки на своїх життєвих долях. Економічні, соціальні, психологічні проблеми деструктивно впливають на соціальні настанови, руйнують життєві орієнтири, ускладнюють процес соціалізації дітей.

Висновки до розділу 1

Аналіз теоретико-методологічних засад розвитку соціології дитинства дозволив визначити основні концептуальні підходи до вивчення дітей і дитинства, проаналізовано етимологічні засади й онтологічні характеристики термінів «діти», «дитинство», «соціальний захист дітей», узагальнено та структуровано наукові уявлення про етапи становлення соціального захисту дітей в українському суспільстві та визначено шляхи його інституціоналізації, розкрито здобутки, проблеми й особливості відображення впливу кризових ситуацій на дитину в соціології дитинства, досліджено теоретико-методологічні засади становлення і розвитку соціального захисту дітей, узагальнено і систематизовано наукові уявлення щодо вивчення дітей та дитинства в рамках міждисциплінарного дискурсу.

Уперше увагу на роль дитини в суспільстві звернула німецька дослідниця Х. Цайхер, яка в соціологічному есе «Дитина в суспільстві та дитинство в соціології» запропонувала відійти від дослідження процесів соціалізації та звернутися до інших проблем, пов’язаних з життям неповнолітніх у соціумі. Актуалізував проблему наукового дослідження такої соціально-демографічної категорії як діти С. Бернфельд На його думку дорослий світ розглядає дитину тільки як засіб досягнення теологічної,

етичної, політичної або соціальної мети. Утім існує цілий комплекс невідкладних соціальних проблем, що потребують негайного втручання суспільства для прискорення їх вирішення. Тривалий час дитина та дитинство як перехідний етап до дорослого життя, перебували в полі зору виключно психології та педагогіки, а соціологи у своїх дослідженнях залишали зазначені категорії поза увагою. Аналізуючи історію дитинства та ґенезу досліджень світу дитини, Ф. Арієс порушив питання щодо впливу процесів соціального розвитку на умови життя дітей, таким чином започаткувавши новий напрям для соціологічних досліджень, довівши необхідність їх виокремлення в окрему галузеву соціологію.

У XX столітті вивчення дитини та дитинства здійснювалось на стику соціології та педагогіки в рамках соціально-орієнтованого інтеграційного підходу, засновником якого був Ф. Шлейєрмахер. Першим звернув увагу на включення дитини до окремих сфер суспільного буття та визначив коло державних інститутів, які так чи інакше контролюють її життя У. Бек. Він виділив управлінську складову, розглядаючи її в контексті примусового освітнього процесу. Таким чином закріпилась міждисциплінарність диспутів науковців щодо дитини та процесу її становлення, що дало можливість розглядати дитинство в контексті соціально сформованого явища. Таким чином, необхідність соціального захисту такої соціально-демографічної групи як діти була доведена.

У результаті досліджень соціологічної перспективи вивчення дитинства було виділено два відносно самостійні напрями аналізу означеного феномену. В рамках першого можна назвати роботи, в яких дитинство висвітлено як певна культурно-історична цінність. Так, у дослідженнях Ф. Арієса, Ф. Боаса, М. Мід, Б. Малиновського, Л. Демоза, Е. Еріксона розкрито еволюцію поглядів суспільства на дитинство, охарактеризовано особливості зміни змісту дитинства в історії розвитку суспільства. Соціокультурні аспекти соціального визначення дитинства відображені в працях: П. Брюхнера, М. Виннса, Х. Попитца, Н. Постмана, Д. Ріхтера,

Х. Хенгста, Х. Цахера, І. Бестужевої-Лади, С. Іконнікової, М. Кагана, Г. Ковальової, І. Кона, Л. Кураєвої, Е. Куруленко, С. Мітрофанової, Д. Фельдштейна, С. Щеглової.

На відміну від традиційних психолого-педагогічних досліджень, усе ще методологічно пов'язаних з біологічною парадигмою онтогенезу дитини в суспільстві, соціологія дитинства розглядає його не через природну даність, а як соціальний конструкт, а дітей визначає співучасниками (хоча і не завжди рівноправними) у соціальному процесі, які мають свій власний погляд на світ, підкреслюючи, що він потребує серйозної уваги дорослих. Існують кілька специфічних соціологічних парадигм вивчення дитинства.

Перша парадигма – використовуючи наукові знання антропології розглядає дітей як особливе «плем'я» (tribal group) зі своєю особливою культурою, мовою, ігровими традиціями тощо.. Відповідно до цього термін «плем'я» підкреслює, що дитяча культура може бути безписемною й містить багато архаїчних елементів, які незрозумілі дорослому світу, але водночас важливі для суспільства.

Друга парадигма – вивчає дітей як соціальну меншість, аналогічну гендерним, расовим, соціально-економічним й етнічним меншостям, у контексті соціальної нерівності, владних стосунків та вікової дискримінації.

Третя парадигма – акцентує увагу на дослідженні соціального простору дитинства як визнаного компонента всіх соціальних структур, а саме: де, як і якого статусу діти набули в суспільному житті, яким чином вони впливають на дорослий світ і змінюють його.

Четверта парадигма – висвітлює дитину і дитинство в рамках їх соціальних характеристик. В рамках зазначеного дискурсу аналізуються психофізіологічні властивості дитини, які впливають на її відносини з дорослими та їх світом, при цьому виділяється й підкреслюється або навпаки замовчується роль дітей для світу дорослих.

Важливе значення для створення нової соціологічної парадигми мав міжнародний проект «Дитинство як соціальний феномен» Європейського

Центру соціальної політики під керівництвом соціолога Е. Квортрупа, результати якого оприлюднено в монографії «Про зміну дітей і дитинства», де обґрунтована необхідність наукового вивчення соціологами такої соціально-демографічної групи як діти. Уперше замість звичної, традиційної для науковців «психологізації» світу дитини, пріоритетними в стали соціально-економічні, демографічні та політичні проблеми. Було зроблено спробу вивчення дітей як соціально-демографічної групи, визначено її місце в соціальній структурі та структурі населення; наведено оцінку ролі дитини в системі взаємин між поколіннями.

У 1998 р. при Міжнародній соціологічній асоціації було створено спеціальний Дослідницький комітет із соціології дитинства, інтереси якого представлені в ЮНІСЕФ роботою низки робочих груп, що досліджують проблеми дітей, сім'ї та молоді. Таким чином, широка громадськість отримала можливості ознайомлюватися зі звітами, присвяченими проблемам дитячої бідності, злочинності, смерті від нещасних випадків тощо. Нині одним із провідних міждисциплінарних соціологічних видань, присвячених дитинству, є «Глобальний журнал досліджень дитини», започаткований у 1994 р.

Уперше звернули увагу на залежність системи організації соціального захисту дітей від рівня самоорганізації в суспільстві російські науковці В. Капіцин і Б. Краснов, котрі виокремили три основні моделі: ліберальну, патерналістську й соціальну. Розглядаючи західні парадигми щодо розбудови соціальної політики, О. Федотов стверджував, що їх основою є концепція «дев'ятої ринкової структури», провідна роль середнього класу як гаранта соціальної безпеки для повноцінного розвитку наступних поколінь.. Простежив залежність соціальної політики від економічної стратегії держави Г. Рузавін, виділивши кейнсіанську й монетаристську моделі. В концепції М. Курбатової описано кореляцію соціальної політики щодо захисту дітей з розвитком трудових стосунків, а проблему формування системи соціального захисту нащадків дослідниця вивела на рівень соціальної безпеки. Необхідно

звернути увагу на концептуальну класифікацію, запропоновану Г. Еспін-Андерсоном, в основі якої – вивчення політичної та макроекономічної ситуації, що дозволило вченому виокремити солідарну, ліберальну та патерналістську стратегії соціального захисту дітей.

Сьогодні соціологія дитинства має безліч наукових підходів, відповідно до яких діти вивчаються з позицій: концепції еволюціонізму (Л. Обухов, І. Кон, Л. Демоза); соціокультурної концепції (М. Мід, Б. Малиновський, Е. Куруленко); концепції соціальних трансформацій (С. Щеглова, С. Мітрофанова, М. Астоянц); концепції кризи дитинства (Б. Ельконін, В. Слободчиков, Ю. Овінова); концепції зникнення дитинства (Н. Постман, Х. Хенгст, М. Віннс); концепції незалежності (С. Фріса, О. Омельченко). Таким чином, усе різноманіття наукових парадигм свідчить про широкий спектр соціальної проблематики, пов’язаної з дітьми та дитинством.

РОЗДІЛ 2
КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ НА ЗАСАДАХ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

2.1. Особливості солідарної моделі соціального захисту дітей

Перед Україною сьогодні стоїть актуальна проблема вибору соціальної моделі та визначення в її межах принципу соціального захисту дітей, який би включав у себе систему державних гарантій родинам, що потрапили в складні життєві ситуації. Солідарність (від. франц. solidarite – спільність) є принципом соціального буття, який передбачає об'єднання ресурсів і можливостей суб'єктів певних соціальних відносин для досягнення загальної мети, за умов, що інтереси кожного окремого індивіда рівнозначні інтересам всього суспільства [93, с. 18]. Організація соціального захисту дитини є невід'ємним аспектом соціальної політики сучасної розвиненої держави, особливо за умов глобальних трансформацій. Однією з розповсюджених у західному світі моделей соціальної підтримки виступає солідарна, заснована на ідеї загального блага та узгодження інтересів і цінностей індивіда з загальнолюдськими. У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує науковий доробок вітчизняних дослідників, зокрема В. Бакірова «Солідарність: зміна парадигми?» та С. Катаєва «Деякі моделі соціокультурних трансформацій», які проаналізували ключові складові солідаризму, обґрунтувавши його актуальне значення для українського суспільства в реаліях сьогодення.

За умов економічних та політичних трансформацій гарантією подальшої стабільності будь-якого суспільства є забезпечення повноцінного розвитку наступних поколінь. Формування системи підтримки родини стало невід'ємною частиною соціальної політики сучасної цивілізованої держави. Тому одним з основних напрямків державної підтримки громадян виступає забезпечення права кожної дитини народитися здоровою, вижити і мати

умови для всебічного розвитку, бути надійно соціально і психологічно захищеною. Ось чому в Україні значна увага приділяється становищу дітей, їх соціальному та правовому захисту, створенню умов для фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, повноцінної життєдіяльності. У більшості розвинених країн технології соціального захисту зазначеної категорії населення засновані на принципах солідарності та колективної участі громадян у фінансуванні державних проектів, головним чином через сплату податків.

Солідарна модель захисту у більшості розвинених країн Заходу виконує роль механізму соціальної саморегуляції, який дозволяє максимально використовувати можливості усіх членів суспільства для досягнення індивідуального та загального добробуту шляхом участі громадян у фінансуванні соціальних проектів через сплату податків. Обґрунтовуючи наукову парадигму солідаризму, російський соціолог Г. Гінс, запропонував розглядати зазначену модель у контексті консолідації можливостей суспільства для досягнення консенсусної мети в соціальних рамках різного масштабу – локального чи глобального [92, с. 120]. У цьому контексті забезпечення якісного зростання та виховання наступних поколінь є стратегічним завданням кожної держави окремо та людства в цілому, оскільки від цього залежить майбутнє суспільства.

Одним з перших зацікавився питанням солідаризму французький соціолог Е. Дюркгейм, який розрізняв механічний та органічний типи солідарності, поклавши в основу класифікації наявність та відсутність принципу індивідуалізації в суспільстві [110, с. 258].

Соціальна політика у Сполучених Штатах Америки заснована на механізмах покладення відповідальності за особисте благополуччя громадянина на нього самого. Право на державну підтримку мають тільки особи нездатні забезпечувати себе самостійно. Держава відповідає лише за окремі категорії населення, що потрапили у скрутне становище, і це відповідає положенням основних принципів органічного солідаризму. Така

особливість соціальної політики обумовлена наступними національними відмінностями: велика територія, федеративний устрій, строкатий етнічний та расовий склад, індивідуалізм, як особливість національного характеру.

За результатами досліджень, проведених науковцями Університету Тенесі (University of Tennessee), щорічно в США з вини дорослих гине 4 тис. дітей, а 116 млн. стає жертвами жорсткого ставлення та насильства. На думку одного з провідних дослідників проблем сім'ї М. Х. Джозефа, більшість з них живе з безробітним батьком у географічно (ті, що мешкають на околицях) або соціально (ті, що зводять до мінімум контакти з зовнішнім світом) відчужених родинах [436, с. 120].

За таких умов значна роль в організації соціальної підтримки сім'ям з дітьми в США відводиться благодійним організаціям, фондам, приватному підприємництву та церкві, які здійснюють фінансову допомогу та беруть на себе відповідальність за догляд дітей та сімей, що потрапили у скрутне становище. У державі функціонує розгалужена мережа волонтерських організацій, члени яких надають безоплатну допомогу, працюють на добровільних засадах.

Крім того, слід зауважити, що соціальна робота у США має давні традиції щодо програм догляду за дітьми з відхиленням у поведінці чи певними емоційними проблемами. Для них існують заклади (дитячі будинки та притулки) кількох типів: лікувальні центри з цілодобовим перебуванням дитини, сімейні дитячі будинки, кризові та дитячі психіатричні центри, профілакторії тощо.

Вперше про дотримання прав дітей у США почали говорити захисники тварин. Так у 1870 році восьмирічна дівчинка Мері Елен Уілсон звернулась до поліції зі скаргою на жорстоке ставлення до неї прийомних батьків. На захист постраждалої виступила громадська організація «Американська спілка з попередження жорстокого поводження з тваринами» (American Society for the Prevention of Cruelty to Animals). На суді юрист спілки наголосив на тому, що діти, як і тварини потребують захисту. Після цього у 1874 році в Нью-

Йорку була створена «Спілка з попередження жорстокого поводження з дітьми» (New York Society for the Prevention of Cruelty to Children), яка виборола право звертатись до правозахисних організацій з позовами щодо соціального захисту дітей [406, с. 28]. З цього часу ряд благодійних та церковних організацій звертали увагу суспільства на факти негативного ставлення до дітей, соціального занепаду багатодітних сімей та жорстокості ставлення працедавців до неповнолітніх працівників.

У 1912 році держава звернула увагу на проблему соціального захисту дітей, створивши у федеральній структурі «Дитяче Бюро» (Children's Bureau), перед яким було поставлено завдання спостереження та контролю за врахуванням інтересів дитинства в суспільстві. Спочатку Бюро входило до структури Міністерства торгівлі і праці (Department of Commerce and Labor), потім було переведено під юрисдикцію Міністерства охорони здоров'я та соціальних служб (Department of Health and Human Services) [406, с. 59].

Слід відзначити, що в солідарній моделі органічного типу відсутня єдина схема соціальної підтримки сімей з дітьми, замість цього існує безліч великих та малих програм адресної соціальної допомоги, які діють на рівні держави, штатів та окремих громад. Основним їх завданням є підтримка належного рівня існування та задоволення мінімальних потреб родини. Головними умовами для отримання такої допомоги є:

– прибутки нижче встановленого державою рівня;

– відсутність одного з батьків;

– безробіття одного чи обох батьків;

– інвалідність одного чи обох батьків.

Допомога маже бути надана у грошовій формі (податкові пільги, субсидії) та натуральній (послуги, товари), причому останній надається перевага, бо таким чином держава запобігає нецільовому використанню коштів [405, с. 25].

Основним критерієм для визначення нужденності в солідарній системі є показник межі бідності, для різних категорій населення вона різна. У

Сполучених Штатах її щорічно встановлює «Бюро перепису населення США», враховуючи обсяг та склад родини, її етнічну приналежність, місце проживання, джерело прибутків і сферу зайнятості, освітній рівень та житлові умови.

Слід зазначити, що адміністрація кожного штату самостійно визначає стандарт нужденності, який є базовим для включення родини до соціальних програм, що діють на певній території. У різних регіонах держави суттєво відрізняються й обсяги відшкодування різниці між прожитковим мінімумом та прибутками нужденної сім'ї. У деяких штатах ця різниця покривається повністю, в окремих – частково, іноді встановлюється певний відсоток від неї або взагалі фіксована сума (так званий скорочений стандарт).

Більшість програм соціальної підтримки родини в США виникла в період після Другої світової війни. Їх реалізацію було покладено на федеральні відомства, підпорядковані адміністраціям штатів. Останні мали право самостійно затверджувати плани, визначати обсяги виконання програм та здійснювати контроль. З державного бюджету відшкодовувались лише половина всіх витрат. Адміністрації штатів отримали від держави повноваження самостійно вирішувати питання надання податкових пільг нужденним та організаціям, які займаються доброчинністю.

У 1962 р. в медичному виданні «Журнал Американської медичної асоціації» (Journal of the American Medical Association) лікарем Г. Кемпе було опубліковано статтю, у якій наводились методи визначення жорстокого ставлення та знущання над дитиною. Це викликало резонанс у суспільстві та суттєві зміни в законодавстві США. До початку 70-х рр. XX ст. у всіх штатах були прийняті нормативні акти, які зобов'язували лікарів, викладачів та соціальних працівників повідомляти органи правопорядку про свої підозри [403, с. 25].

У 70-х рр. XX століття обсяги соціальної допомоги сім'ям, що потрапили в складні життєві обставини, були збільшені, а коло субсидіаріїв розширено, що привело до зростання соціальних витрат держави.

Незважаючи на це, проблема бідності не була вирішена. За таких умов виникла гостра необхідність реформування системи соціальної допомоги з метою підвищення її ефективності та скорочення державних видатків.

У 1974 р. з'явився федеральний Закон «Про попередження жорстокого поводження з дітьми» (Child Abuse Prevention and Treatment Act), у рамках якого були створені спеціалізовані органи соціальної допомоги дітям, постраждалим від насильства. Закон діє по сьогоднішній день, хоча і з суттєвими змінами та доповненнями [356, с. 83].

Програми соціальної допомоги, до яких долучають родини з дітьми, розроблені в декількох напрямках:

1. «Підтримка державою прибутків» (ТДНР) передбачає тимчасову допомогу нужденним родинам та сім'ям, що мають дітей на утриманні. За Законом 1996 р. вона замінила собою три програми: «Допомога сім'ям, що мають дітей на утриманні», «Термінова допомога родинам у надзвичайних ситуаціях» та «Професійна підготовка дітей нужденних». Усі, хто потрапив до зазначеної програми і автоматично отримують податкові пільги, можуть претендувати на інші дотації без проходження процедури перевірки прибутків.

2. Продовольчі програми дають можливість отримувати харчування за талонами, безкоштовні обіди та сніданки в школах і дитячих центрах, додаткову продовольчу підтримку дітям до 5 років.

3. Програми медичної допомоги (Медиклейд) фінансуються бюджетом США та передбачають державне медичне страхування дітей та їх обслуговування в центрах медичної допомоги.

4. Житлові програми включають в себе надання субсидій на будівництво власного житла для сімей з дітьми або його оренду у разі необхідності, а за особливих обставин навіть надання соціального житла.

5. Освітні програми (Хєдстарт) сприяють отриманню початкової освіти та професійній підготовці дітей з малозабезпечених сімей [390, с. 213].

Існує певна кількість програм з надання підтримки корінному населенню країни, як правило, вони направлені на стимулювання народжуваності в етнічних спільнотах. На сьогоднішній день в США діє система забезпечення благополуччя дитини (child welfare system). Вона починає діяти в разі надходження скарги щодо насилля над дитиною, залишення її без догляду, неналежного утримання та відсутності умов для гідного життя. Сусіди, наприклад, можуть зателефонувати до поліції та повідомити, що дитина залишилась вдома на самоті (у 18 штатах такі дії є обов'язковими). На думку законодавця, такий факт безвідповідальності батьків (вчителів, вихователів, нянь) може привести до смерті чи каліцтва, або ризику для життя чи здоров'я, а тому підпадає під статтю «погане ставлення до дитини» (child mistreatment). Як правило, кожний окремий випадок розглядають співробітники спеціального «Агентства з захисту дітей» (Child Protection Service) (CPS), які роблять висновок: постраждала чи ні дитина від дій дорослих. За офіційною статистикою в 2012 р. до Агентства надійшло 2,9 млн. скарг, що стосувались долі 5,5 млн. дітей. У 68 % випадків було розпочато офіційне розслідування, а 32 % повідомлень виявились безпідставними [400, с. 77].

Цікаво, що за певних обставин співробітники CPS мають право проводити слідчі дії та допитувати батьків, сусідів, свідків для з'ясування реальної картини інциденту. За умов, коли ситуація «поганого ставлення до дитини» підтвердилась і вона дійсно постраждала з вини батьків, агентство вживає заходи. Дітей, яким загрожує серйозна небезпека, на час слідства та суду відправляють до притулку, родичів чи під опіку в іншу сім'ю. За умов незначних порушень за родиною встановлюють офіційне спостереження, її регулярно відвідують працівники соціальної служби, а батьків зобов'язують пройти консультацію з психологом. В екстрених випадках суд затверджує вердикт щодо позбавлення батьків батьківських прав і віддає дитину на усиновлення в іншу родину.

Більшість дітей, яких забрали у безвідповідальних батьків, держава намагається влаштувати до найближчих родичів чи віддати під опіку, причому опікуни отримують державні дотації. У крайніх випадках неповнолітні потрапляють до дитячих будинків або будинків спільного проживання важких і бездомних підлітків – «групових будинків» (group home). У 2012 р. в США нараховувалось 523 тис. таких дітей, з яких 118,7 тис. стояли на черзі усиновлення. Політика держави спрямована на соціальну підтримку не лише дитини, а всієї родини, яку намагаються зберегти, тому соціальна робота ведеться і паралельно з батьками. Приблизно половина дітей, відправлених під опіку, згодом повертається до рідних. Соціальні служби намагаються вжити заходи соціальної реабілітації щодо батьків впродовж року. Саме такий термін відводить держава сім'ї, яка прагне повернути собі дитину [403, с. 108]. Якщо виявлені Агентством факти можуть бути кваліфіковані як кримінальний злочин, то справа передається до правоохоронних органів. Наприклад, якщо дитина була зґвалтована чи отримала важкі тілесні ушкодження, то цей факт розслідує поліція. В усіх випадках ім'я злочинців і недбалих батьків фіксується у спеціалізованій базі даних, доступ до якої є в адміністрації шкіл, дитячих садків, бюро, які займаються набором нянь, домашніх робітників.

За офіційною статистикою в 2012 р. 906 тис. дітей були визнані жертвами насилля або злочинного діяння, з них 206 тис. відправлені під опіку. На заходи соціальної реабілітації сімей, що потрапили до складних життєвих обставин було виділено 11,3 млрд. доларів, а на забезпечення безпеки та захисту дітей – 22,2 млрд. доларів [403, с. 111]. Коли було вичерпано усі можливості щодо збереження родини, держава вжила заходів до усиновлення чи передачі дитини у спеціальний дитячий заклад. Відповідно до означеного Закону «Про сприяння в усиновленні та соціальному забезпеченні дітей» стосовно дітей, яких потрібно відгородити від впливу сім'ї, передбачені конкретні заходи, щоб попередити передачу дитини у дитячий заклад. До моменту передачі дитини на період, коли батькам надається можливість

виправити ситуацію, контроль за ситуацією здійснюється шляхом судового нагляду. Держава веде єдиний реєстр усіх дітей, що перебувають у системі державного виховання, й щорічно передбачає в бюджеті кошти для надання спеціальних субсидій для осіб, які всиновлюють дітей з «особливими потребами». На загальнодержавному рівні існує інформаційна мережа та методика спостереження за кожним окремим випадком вилучення дитини з родини, діє юридичний контроль за передачею дитини у спеціальний заклад, розробляються програми, орієнтовані на підтримку проблемних родин, загальнодержавними службами з соціального забезпечення дітей здійснюється профілактична робота в контексті попередження ситуацій несприятливих для повноцінного існування дітей у сім'ї [404, с. 95].

Служби соціального забезпечення дітей США орієнтовані на конкретні проблемні групи. Ліга соціального забезпечення дітей Америки об'єднує усі існуючі в державі дитячі соціальні служби, найпоширенішим видом послуг в яких є створення патронажної сім'ї.

Усі послуги зазначених служб можна розподілити за певними ознаками:

– служби підтримки дітей та сімей охоплюють патронажні послуги, сімейну терапію, просвітницьку діяльність у сфері сімейного життя.

– добровільні служби допомоги родинам та районні центри психічної корекції, що надають допомогу сім'ям з проблеми в стосунках між батьками та дітьми, консультують із психолого-педагогічних та медичних питань.

Сьогодні служби з соціального захисту дітей звертають основну увагу на забезпечення умов для нормального перебування дитини в родині, проявлення до неї належної турботи. У державній політиці щодо соціального влаштування знедолених дітей перевага надається усиновленню та перебуванню в домашніх дитячих групах (патронажна сім'я), що дозволяє зменшити кількість дітей, які виховуються у дитячих будинках та притулках [404, с. 97].

Особливу увагу з боку громадськості привертають до себе деякі, специфічні проблеми, що належать до компетенції соціальних служб (наприклад, зневажливе ставлення до дітей, жорстоке поводження з ними тощо), з метою вирішення яких існують державні програми щодо дослідження, розробки й апробації програм та рекомендацій, а також підбору та навчання персоналу за рахунок федеральних коштів. Так більше 10 років існує Американська служба сім'ї, до складу якої входять місцеві добровільні некомерційні служби, а силами громадськості створено юридичний центр з питань догляду за дітьми.

Практика влаштування дітей у сім'ї близьких родичів менш поширена ніж у прийомній родині. Широкого розповсюдження останнім часом набули дитячі заклади сімейного типу, організовані жінками, які не працюють та мають власних дітей. Найчастіше група складається з трьох – чотирьох дітей. Така метода дозволяє забезпечити гнучкий підхід до кожної дитини, враховуючи її індивідуальні особливості. У реаліях американського життя зазначені сімейні групи виявилися досить ефективними в роботі з дітьми-школярами, тому до їх допомоги звертається значна частина американців [404, с. 98].

Особливе місце в роботі соціальних служб займають інформаційно-довідкові служби з догляду за дітьми, найбільша з яких знаходиться у штаті Каліфорнія. Вони мають систему обліку та інформації щодо дитячих закладів, вивчають потреби, формують та координують довідкову систему у межах штату, визначають необхідну кількість підготовки кадрів і допомагають збільшувати мережу закладів, які спеціалізуються на догляді за дітьми на місцях.

За умов масової інформатизації суспільства американські вчені констатують посилення процесів відчуження в сім'ї між батьками та дітьми, з метою подолання якого особливу увагу намагаються приділити ігровій діяльності, для заняття якою в рамках конкретної родини необхідна допомога спеціалістів. На сьогодні соціальними службами напрацьовано значну

кількість сімейних програм, спрямованих на подолання соціальної ексклюзії. Це індивідуальні та групові сімейні заняття, організовані досвідченими співробітниками, які мають на меті підтримку родинних стосунків у сім'ї та належного виховання дитини. Видається серія книг («Навчаємось разом», «Граємо разом» тощо), які допомагають більш ефективно проводити соціальне виховання дітей у родині. У деяких штатах працює програма «Допомога», за якою жінкам, що народили дітей, до 20 років надається місце в спеціалізованих притулках, де дітям забезпечується належний догляд, а молоді мами можуть навчатись певній професії [400, с. 80]. Зазначені притулки утримуються за кошти приватних осіб чи благодійних організацій. Тобто особливістю системи соціального захисту дітей в США є її децентралізація, яка діє одразу на різних рівнях: і державному, і регіональному, і місцевому.

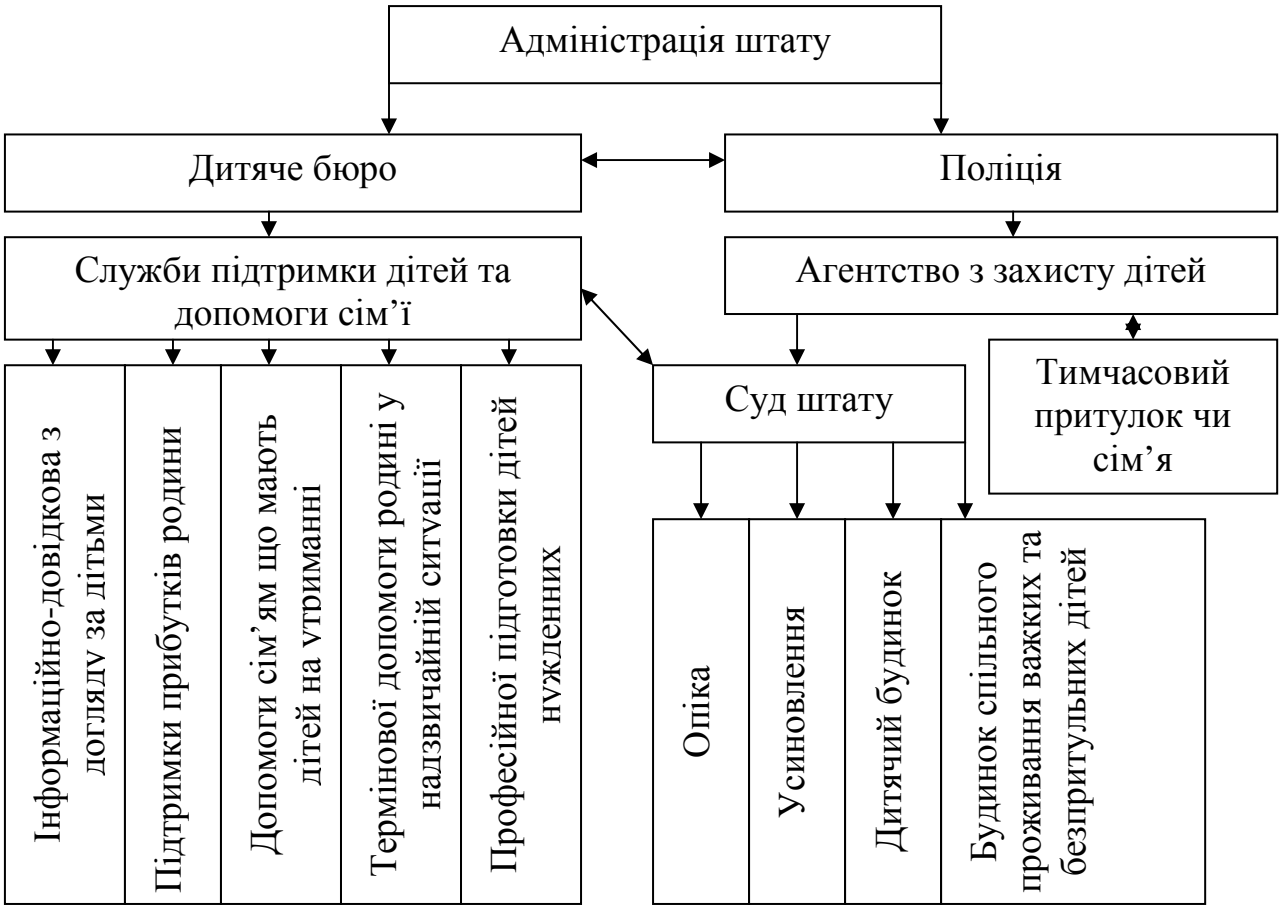

Рис. 2.1 Система соціального захисту дітей органічного типу солідарної моделі.

Загалом, законодавча база США передбачає надання соціальної підтримки лише сім'ям, які знаходяться в складних життєвих обставинах, до яких належить: втрата годувальника або його інвалідність, проблеми з працевлаштуванням одного чи обох батьків, бюджет родини нижче прожиткового мінімуму. Багато таких родин одночасно перебувають у спектрі дії декількох програм, однак це не завжди гарантує їм можливість подолати бідність. Особливістю солідарної моделі є виключення з програм підтримки повних родин, в яких обидва батьки працюють, навіть за умов, якщо їх прибутки нижчі за прожитковий мінімум, встановлений для отримання субсидій. Це підриває зацікавленість громадян у збереженні родини. Оскільки змушує жінок після народження дитини відмовлятись від шлюбу, щоб мати право на включення до соціальної програми й отримання матеріальної допомоги. Тому в США росте кількість позашлюбних дітей, а окремі нужденні сім'ї для покращення свого фінансового становища змушені розлучатися та поповнювати лави неповних родин [356, с. 87].

Таким чином, у Сполучених Штатах сформувалась особлива система соціального захисту дитини, основним центром якої стала родина, а громадські організації взяли на себе функції своєрідних сполучників, що зв'язують державу з проблемами суспільства. Захист дитини розглядається виключно в контексті життя сім'ї, для надання допомоги якій громадській організації достатньо підготувати програму та представити її до Дитячого Бюро, яке, в свою чергу, виділяє на реалізацію кошти з місцевого чи державного бюджетів.

На відміну від органічної солідарності, в основі механічної лежить колективний характер несення відповідальності за долю окремого індивіда. У цьому сенсі необхідно звернути увагу на досить вдалу спробу Ф. Тенніса проаналізувати вплив соціальних зв'язків на соціальні відносини. У праці «Спільнота і суспільство» він зауважив, що в суспільстві кожна людина відчуває певне негативне та навіть вороже ставлення до іншої людини, а тому робить щось для ближнього виключно з розрахунку на отримання

певної користі для себе [321, с. 210]. Тому, на думку соціолога, механічна солідарність є одним з найбільш вдалих варіантів співпраці людини та суспільства.

До механічного типу солідарної моделі належить система соціального захисту дітей, що була сформована в Канаді та складається з комплексу соціальних служб, які фінансуються й керуються державою, й програм соціального забезпечення: система соціального захисту, державний захист і система забезпечення (social security system, social safety net, welfare state). Витоки зазначеної моделі сягають ще періоду індустріального розвитку країни середини XIX століття. Завдяки копіткій роботі впродовж двох століть у країні вдалося створити справжню «державу добробуту», досить привабливу для емігрантів. У період з кінця 20-х до 60-х рр. XX століття були впроваджені в життя спеціалізовані програми служби допомоги громадянам та їх сім'ям, що опинились у складних життєвих ситуаціях: через хворобу, каліцтво, інвалідність, старість, бідність та безробіття. У 60-х рр. і 70-х р. XX століття продовжували активний розвиток окремі галузі соціальної роботи, але потім у 80-х і 90-х рр. настав період скорочення державних витрат і більшість соціальних закладів держава була вимушена ліквідувати [406]. Однак, не зважаючи на таке різке скорочення витрат на соціальну сферу, державні борги продовжували зростати, збільшуючи дефіцит бюджету, тому було вжито радикальні заходи реорганізації системи соціального забезпечення. До конституції Канади законодавці внесли відповідні поправки, які дозволили федеральним урядам діяти виключно в сферах юрисдикції провінцій, у яких створювались абсолютно самостійні системи соціального захисту дітей. Розподіл обов'язків між федеральним урядом і провінціями в області соціального забезпечення ніколи не був остаточно встановлений, а тому канадська система соціального забезпечення зберігає сліди постійної боротьби за контроль над фінансами між державними органами влади та місцевим самоврядуванням. По сьогоднішній

день існує тенденція перерозподілу соціальних витрат з федерального рівня на провінційний, а з провінційного на муніципальний.

До середини 1990-х рр. у Канаді були створені основні елементи системи соціального забезпечення, оформлені законодавчо. Взаємини між федеральним і провінційними урядами відігравали важливу роль у формуванні системи соціального захисту. Федеральні трансферти були ефективним засобом залучення федерального уряду у сфери, що підлягають юрисдикції провінцій (охорона здоров'я, професійна освіта, соціальне забезпечення) [356, с. 89].

На додаток до перекладення відповідальності за соціальне забезпечення дітей на нижчі (місцеві) рівні влади також сформувалась тенденція передачі деяких соціальних послуг під контроль доброчинних організацій і приватних фірм. Наприклад, догляд на дому, приватні клініки, приватні дитячі садки.

Канада, як і більшість західних країн із солідарною моделлю соціального захисту, адаптується до умов глобальної економіки шляхом зменшення спільних податків, обмеження втручання уряду в ринкові механізми, приватизацію соціальних послуг і підприємств комунального господарства, зниження екологічних стандартів. Ці обставини допомагають зрозуміти нинішнє становище системи соціального захисту дітей. Загалом, сучасний бюджет країни розподіляється таким чином, що максимальну користь від цих грошей отримують її громадяни. Витрати на утримання державного апарату та інші потреби тут, в перерахунку на душу населення, в декілька раз менші, ніж в Європі, а тим більше в Україні.

Вважається, що на сьогоднішній день у Канаді існує найбільш гуманна система соціального захисту, суть якої полягає в наявності гарантій певного рівня життя для будь-якої людини, незалежно від того, чи є вона громадянином, що постійно проживає на території країни, або біженцем.

Збираючи прибутковий податок за прогресивною шкалою з усього працюючого населення, держава надає фінансову допомогу (WELFARE)

всім, хто з певних причин втратив непрацездатність або не може знайти собі роботу. У такий спосіб Канада виключає появу в державі категорії громадян, що перебувають за межею бідності. За рахунок цього держава отримала можливість контролювати рівень злочинності та запобігати соціальній напруженості, яка неминуче виникає в суспільстві з високим рівнем зубожіння. Така соціальна політика в поєднанні з чіткою роботою правоохоронних органів дозволяє Канаді залишатись однією з найбезпечніших держав у світі, з неймовірно низьким рівнем злочинності та практично відсутніми соціальним напруженням та конфліктами. Майже усі податки у своїй більшості йдуть на соціальні програми. Канадці часто називають існуючу систему соціального забезпечення «системою соціальної безпеки». Програми допомоги розраховані на усі без винятку прошарки суспільства, особлива увага звертається на захист та забезпечення неповнолітніх дітей, безробітних та людей похилого віку. Сім'ям з низьким та середнім рівнем доходів, у яких є діти, що не досягли 18-ти років, виплачується державна допомога, яка введена з січня 1993 р. Розмір її залежить від сукупного річного доходу сім'ї. Максимальний розмір допомоги на дитину становить 489 канадських доларів на місяць [398, с. 34].

Загалом, захист дитинства на сьогодні є найбільш проблемним і дискусійним питанням канадської соціальної політики. З одного боку, держава бере на себе повну відповідальність за соціальну роботу в царині забезпечення відповідного рівня життя майбутніх поколінь. З іншого – науковці та політики ведуть запеклі дискусії щодо виховання нащадків та участі в цьому процесі суспільства. На початку XXI століття виникла певна теорія, сім'ї, де батьки самостійно забезпечують собі та нащадкам достатній рівень життя, мають право самостійно виховувати власних дітей, а коли родина отримує соціальну допомогу від держави, тобто не здатна себе забезпечити, суспільство має право активно втручатись у життя та виховання дитини.

Така позиція небезпідставна, оскільки має серйозне історичне підґрунтя. Так, у 1893 р. було прийнято «Акт про попередження жорстокості та покращення захисту дітей», який передбачав створення в Канаді першої приватної організації, що надавала допомогу дітям, батьки яких відмовлялись виконувати свої обов'язки або жорстоко поводилися з дітьми. Держава передбачала створення спеціалізованої системи виховання дітей з таких сімей, основою якої став інститут прийомної родини, що став підґрунтям для створення системи соціального захисту дитинства в державі та вважається таким по сьогоднішній день. У 1912 р. зазначеним організаціям законодавці дозволили об'єднуватись в Асоціації, на які покладалась відповідальність координувати роботу з родинами, що мають дітей.

Сьогодні питання захисту дитинства знаходиться в компетентності урядів канадських провінцій, кожна з яких має право створювати свою мережу програм та служб. Однією з базових умов існування «Товариств з допомоги дітям» є їх безпосередня підпорядкованість Міністерству соціальних послуг, а контроль за діяльністю системи здійснюють установи правосуддя.

Від народження до повноліття дитина в Канаді знаходиться під юрисдикцією держави. Кожний новонароджений впродовж 30 днів має пройти процедуру реєстрації, яку здійснює Державний реєстраційний орган (Office of the Registrar General). На немовля заповнюють форму – Свідоцтво про факт народження (Statement of Live Birth), після чого батьки повинні обрати варіант встановлення дитини на загальний державний облік.

1. Найпростіший варіант – заповнення в мережі Інтернет на сайті Newborn Registration Service заявки на отримання пожиттєвого ідентифікаційного коду SIN (Social Insurance Number) та дитячого посвідчення (Birth Certificate). Таким чином немовля автоматично потрапляє в електронну систему обліку громадян Канади і всі виплати на нього формуються синхронно та швидко, а документи надходять до родини у триденний термін кур'єрською доставкою.

2. Батьки мають право відмовитись від внесення інформації про новонародженого до загальної електронної бази. У такому випадку необхідно заповнити письмову форму обліку новонароджених у місцевому муніципалітеті, потім там же подати заяву на отримання дитячого посвідчення. В органах місцевого самоврядування дитину ставлять на облік і беруть на себе відповідальність за оформлення на неї усієї належної документації та обчислення потрібних виплат

Починаючи з 1960-х рр., з'явились соціальні програми з розширеним спектром допомоги, які звертали увагу не тільки на дітей, постраждалих від жорстокого поводження чи відмови батьків від виконання своїх обов'язків. Суспільство починає цікавитись розвитком психічного та фізичного здоров'я підростаючих поколінь, у цьому контексті особливої актуальності набуло попередження підліткової злочинності та безпритульності. У 1984 р. уряд прийняв «Акт про сімейні й дитячі послуги», який став основним документом у справах надання соціальних послуг дітям та побудови існуючої сьогодні моделі захисту державою інтересів дитинства. Однак в рамках загальної державної реформи 90-х рр. XX ст. до нього було внесено ряд суттєвих поправок, зокрема в 1999 р. Товариствам з допомоги дітям було надано право втручатись у родинні стосунки за умови, коли існують реальні ризики життю, психічному чи фізичному здоров'ю дитини, а також направляти справи до суду для їх подальшого розгляду та винесення рішення щодо розв'язання конкретної проблемної ситуації.

Умови, за яких дитина підпадає під юрисдикцію Товариства з допомоги дітям:

1. Існує загроза фізичного чи сексуального насилля або є вже доведені факти, що дитина постраждала від зазначених дій дорослих.

2. Відсутність належного догляду, турботи, опіки та захисту з боку дорослих, які несуть відповідальність за життя дитини.

3. Дитина була залишена на самоті без догляду дорослих.

4. Дитина зазнала емоційних переживань через дії дорослих.

5. Дорослі, що опікуються дитиною, не можуть забезпечити її повноцінного емоційного розвитку.

6. Дорослі, що опікуються дитиною, не можуть захистити її від існуючих загроз.

7. Дорослі, що опікуються дитиною, не можуть виконувати свої батьківські обов'язки через зловживання алкоголем, наркотиками чи через психічне захворювання.

8. Дорослі, що опікуються дитиною не мають батьківських навичок та не можуть повноцінно виховувати особистість.

9. Дитина у віці до 12 років скоїла серйозний злочин (нанесла поранення людині чи тварині або скоїла вбивство людини чи тварини).

10. Дитина у віці до 12 років завдала значних збитків власності (підпал, підрив майна).

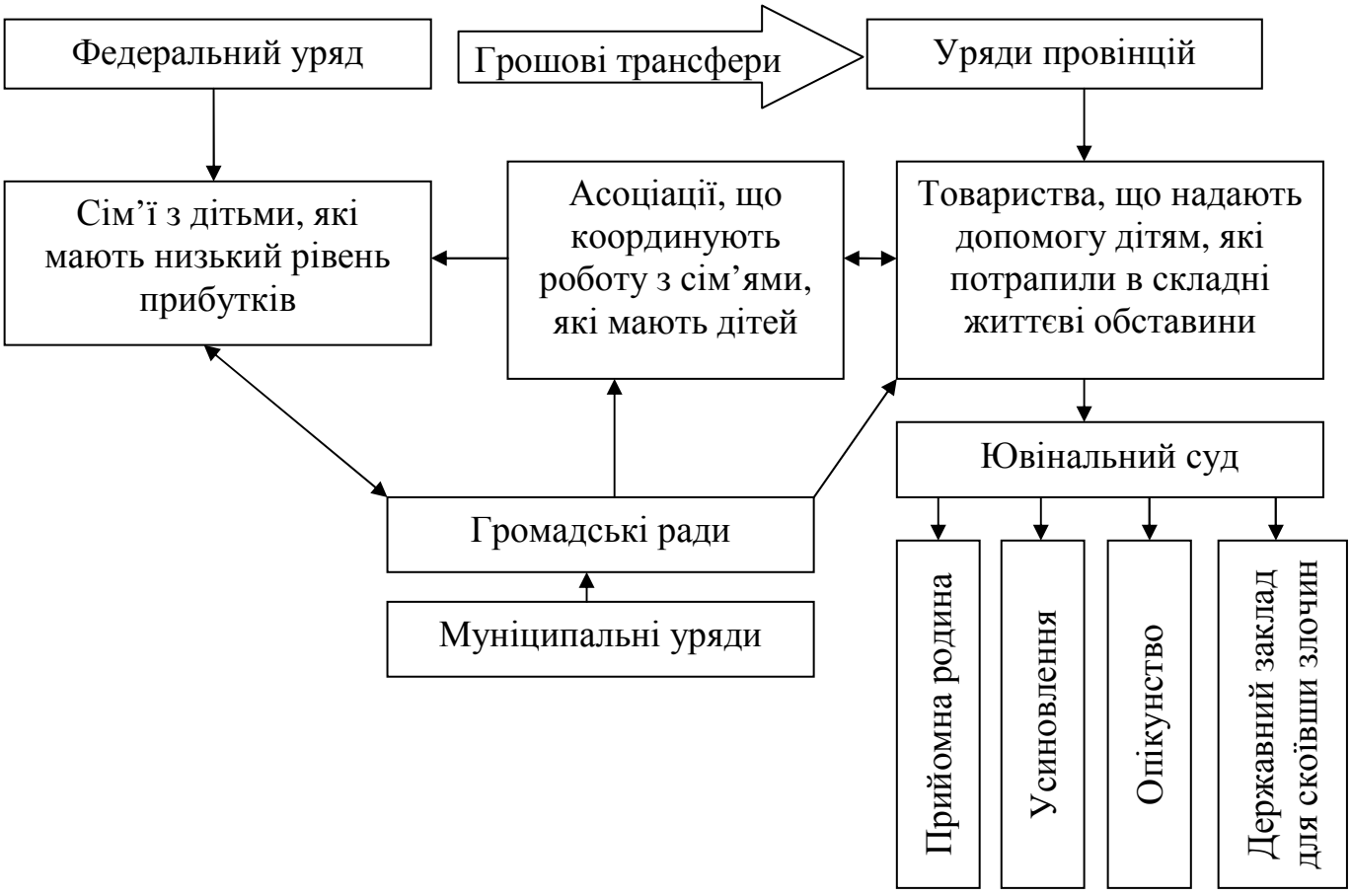

Рис. 2.2 Система соціального захисту дітей механічного типу солідарної моделі.

У Канаді діти у віці до 12 років завжди повинні знаходитись під постійним наглядом дорослих, навіть якщо перебувають вдома. За порушення цього закону батьки можуть бути позбавлені прав на дитину. Їм пропонується або віддавати нащадків у дитячі садки (day care), або запрошувати спеціальну людину (babysitter). Для того щоб зазначена норма закону працювала, активну участь у спостереженні за родиною з дітьми бере громада.

Окремо урядом Канади була розроблена інструкція для всіх громадян щодо процедури повідомлення про неналежне ставлення до дитини, виявлення фактів порушення її законних прав або скоєння відносно неї злочину. Отримавши зазначену інформацію від пересічних громадян, Товариство з допомоги дітям бере на себе турботу про дитину до повного розслідування конкретної справи, частіше за все дитина тимчасово передається до родини прийомних батьків на 12 місяців, якщо їй менше 6 років і на 24 місяці, якщо їй від 7 до 15 років.

Відповідно до державних регулюючих актів у країні працює мережа дитячих садків, які класифікуються на ліцензовані та неліцензовані. Дитячій садок, де вихователь наглядає не більше ніж за 5 дітьми у віці до 10 років, не підлягає процедурі ліцензування. Батьки та вихователі регулюють свої стосунки виключно за спільною домовленістю в рамках існуючого законодавства. Держава не втручається в їх взаємини, хоча вихователі не завжди мають належний рівень освіти та іноді можуть неякісно надавати послуги, однак і коштує перебування в такому дитячому садку значно дешевше ніж у ліцензованому.

Серед ліцензованих дитячих садків виділяють три типи:

1. Home-based child care (домашній дитячий заклад, влаштований у будинку вихователя), у них вихователі не тільки повинні мати належну підготовку, але й надавати послуги у власному будинку, який має відповідати встановленим санітарним стандартам і підлягає регулярним перевіркам. Виховання здійснюється відповідно до прийнятих державних програм та

освітніх планів. Зазначені заклади мінімум раз на рік інспектують службовці Міністерства з нагляду за дітьми та молоддю (Ministry of Children and Youth Services).

2. Centre-based child care (центральний дитячий заклад), – започаткований місцевою громадою, як правило працює при місцевій церкві і знаходиться на балансі в органів місцевого самоврядування, які контролюють його діяльність, приймають на роботу вихователів, затверджують програми і визначають контингент.

3. School-aged child care (дошкільний дитячій заклад) працює при початковій школі (elementary school), приймає дітей у віці від 6 до 12 років, іноді в таких закладах організовують і групи подовженого дня для молодших школярів. Дитячі садочки зазначеного типу підлягають під юрисдикцію Міністерства освіти, працюють за державними стандартами і вважаються підготовчою базою для початкової школи.

Родинам з дітьми держава надає фінансову допомогу, яка має форму субсидій (child care subsidy), щоб вони могли самостійно визначити вид нагляду за дитиною. Для її отримання, батьки повинні звернутись до муніципалітету. Крім того, для сімей з дітьми до 7 років, в яких за тих чи інших обставин один з батьків вимушений сидіти вдома, передбачені виплати Child Care Supplement for Working Families. На всіх дітей у віці до 6 років держава сплачує 100 канадських доларів на місяць – універсальні виплати на дошкільний заклад (Universal Child Care Benefit). А з 6 до 18 років батьки отримують виплати на дитину за програмою «Canada Child Tax Benefit» у розмірі 1300-1400 канадських доларів на рік. Максимальні виплати за усіма державними та муніципальними програмами отримують родини, в яких річний прибуток не перевищує 22 000 канадських доларів.

Загалом у солідарній моделі склалась традиція, за якої проблеми дитини не відділяють від проблем родини, що може переживати бідність, безробіття, відсутність житла. Однак якщо дитина з зазначеними проблемами не може справитись самостійно, то суспільство повинне докласти до їх

вирішення максимальних зусиль. За даними соціальних служб, найбільш незахищеними від бідності та соціальних проблем є неповні сім'ї, в яких відповідальність за здоров'я, виховання та добробут дитини несе лише один з батьків. Для подолання зазначеної ситуації держава розробила низку податкових пільг самотнім батькам. У цьому ж контексті залишається актуальною проблема створення державних навчальних закладів для дітей, батьки яких працюють повний робочий день і не в змозі винайняти доглядальницю чи заплатити за навчання в приватних установах. Такі родини перебувають на загальному обліку і постійно знаходяться під наглядом працівників товариств з допомоги дітям.

На сьогоднішній день ідея солідаризму є досить розповсюдженою, оскільки гарантує підтримку достатнього рівня життя та передбачає механізми виводу дитини і родини із складної життєвої ситуації. Солідарна модель соціального захисту дітей дає суспільству широкі можливості для влаштування зручної моделі створення сприятливих умов для повноцінного якісного розвитку майбутніх поколінь.

2.2. Витоки та складові ліберальної моделі

Лібералізм (від лат. liberalis – вільний) проголошує недоторканність прав та свобод людини, закликаючи до зменшення ролі держави в житті суспільства. Базовою концепцією лібералізму є принцип свободи людини в усіх сферах життя суспільства. В контексті аналізу ліберальної системи соціального захисту дітей в країнах Євросоюзу особливе місце займають методологічні позиції англійської школи соціології, найбільш відомими представниками якої є Е. Джеймс, М. Сайлер, П. Мутон [93]. Однак на наш погляд особливої уваги заслуговує концепція Г. Еспінг-Андерсена, що базується на детальному аналізі залежності форм соціального захисту від рівнів ринкових відносин [398].

У 1991 р. шведський вчений Г. Еспінг-Андерсен розділив промислово розвинені країни з ринковою економікою на три типи залежно від критеріїв, на основі яких будується система соціального захисту «три світи капіталістичного добробуту» [398, с. 28]. Цей розподіл доволі вдало відображає той вибір, який зробила кожна країна ЄС у відношенні до встановлення фундаментальних принципів побудови системи соціального захисту. Відповідно до зазначеної теорії консервативний тип ліберальної моделі діє на засадах відокремлення системи соціального захисту дітей від економічних відносин, обмежуючи масштаби надання допомоги за «адресним» принципом. Отже, суспільство підтримує лише ті категорії громадян, які не мають жодних інших прибутків, окрім державної допомоги. До зазначеного типу належать системи соціального захисту дітей в таких країнах Європи, як Велика Британія, Португалія, Нідерланди, Бельгія, метою яких є забезпечення життя майбутніх поколінь на життєво достатньому рівні.

За даними офіційної статистики в країнах ЄС більше 19 % дітей піддаються фізичному насиллю саме в сімейному колі. На сьогоднішній день збільшилась кількість судових справ, пов’язаних з виявленням фактів сексуального насилля над дітьми, у тому числі з боку представників католицької церкви та високопоставлених чиновників. Зокрема такі випадки були зафіксовані в Австрії, Нідерландах, Португалії та Бельгії. Однак не зважаючи на досить різке збільшення ризиків для дітей в сучасному європейському суспільстві, лише 10 з 28 країн ЄС ратифікували Конвенцію Ради Європи про захист дітей від експлуатації та наруги сексуального характеру (Дані надано Європейської асоціації попередження травм та сприяння безпеці).

Досвід організації подібної системи цікавий для сучасного українського суспільства тим, що дає можливість в умовах реформування органів соціального захисту дітей мінімізувати ризики й оптимізувати вітчизняну модель, реформування якої викликає багато дискусій та є складним і суперечливим. Крім того, реформуючи систему соціального

захисту дітей, суспільство повинно брати до уваги конкретні економічні, політичні й соціальні особливості його розвитку, встановлюючи за критерій ефективності відсоток вирішення конкретних соціальні проблеми.

Становлення консервативного типу ліберальної моделі детально можна проаналізувати на прикладі британської системи соціальної підтримки дітей, яка формувалась на традиціях Беверіджа в тісному зв'язку з розвитком ювенального права. Слід зауважити, що на сьогодні, у Великій Британії національне законодавство щодо захисту дитинства повною мірою відповідає положенням Конвенції про права дитини та визнано в ЄС найкращим у контексті забезпечення інтересів дітей і захисту їх прав.

З кінця XVI століття й до середини XX було прийнято цілу низку законів про бідність, які поклали повноваження щодо захисту знедолених, у тому числі й дітей, на «Ради дотримання законів про бідність». Серед цих повноважень, починаючи з кінця XI століття, було право розпоряджатися долею спочатку покинутих дітей, а потім і тих, чиї батьки були визнані «негідними» для виховання нащадків. У 1929 р. зазначені обов'язки ради передали місцевій владі. На межі XI – XX століть законодавці звернули увагу на необхідність розробки нормативних документів, які б забезпечували юридичну підтримку при створенні державної системи дитячого соціального забезпечення. Так «Закон про шлюб» 1857 р. не тальки ввів юридичну процедуру розлучення, а й надав судам право вирішувати питання опіки та утримання дітей [408].

Впродовж останніх 10 років Великобританія здійснює системні спроби побудувати нову законодавчу структуру захисту прав дітей і батьків, ґрунтуючись на ідеології Єврокомісії з права людини (далі ЄКПЛ). Кардинальних змін зазнали «Закон про права людини» (Human Rights Act) та «Закон про права дітей» (Children Act), відбулось приведення служб і правил їх діяльності у відповідність з цінностями ЄКПЛ, спрямованих на утвердження нового порядку розгляду ситуацій, пов'язаних з вилученням дітей з родини і збереженням або обмеженням батьківських прав

[409, с. 448]. Основні вектори державної політики Великобританії спрямовані на підвищення батьківської відповідальності для того, щоб поза залежністю від наявності й тривалості шлюбних відносин між батьками гарантувати інтеграцію дитини в родину з моменту її народження, а також забезпечити виконання батьківських обов'язків як особистісного, так і майнового характеру.

Найбільш значущими визнані статті 3, 6, 8 Закону «Про права дітей». Вони рівною мірою регулюють прийняття рішень щодо різних ситуацій як у рамках суспільного виховання, так й у відносинах між батьками й дітьми. Однак, на думку деяких британських науковців, у центрі уваги ЄКПЛ були, скоріше, права батьків, ніж права дітей. У той же час, підкреслюється, що положення статей 3 й 8, у випадку вирішення питання в суді, можуть входити в суперечність одна з одною. Наприклад, чим керуватися суду, коли необхідно втручатися у справи родини, у якій батьки застосували до дитини насильство [414, с. 65].

Британські аналітики та й деякі практики сьогодні прийшли до висновку, що національне законодавство не повинне орієнтуватися винятково на виконання міжнародних норм. Наприклад, у ситуації конкуренції інтересів батьків і дітей (один з таких прикладів є батьківство людей з обмеженими можливостями, яке може розглядатися як неповноцінне батьківство) [414, с. 66].

Однак реформи відбувались не лише на рівні зміни законодавчої бази у Великій Британії, значні зусилля були вжиті для зміни принципів у роботі системи взаємодії соціальних служб. Ратифікувавши Конвенцію ООН про права дитини ще в 1991 р., країна сформувала органи захисту інтересів дитини в публічній (ситуація захисту його прав) і приватній (регуляція відносин між дитиною та батьками після їхнього розлучення або розриву відносин) сферах лише на початку XXI столітті. Особливу увагу звернули на підтримку батьківської відповідальності в контексті дотримання прав і виконання обов'язків батьків, а не на правах дітей та їх відповідальності (що

було традиційним для західної культури). Соціальні служби почали керуватись принципом першочергового представлення інтересів дитини в ситуаціях, що можуть вплинути на її подальше життя.

Реформи в галузі соціального захисту дітей передбачали наступне:

1. Стримувати, а по можливості скорочувати витрати на соціальний захист.

2. Спростити та систематизувати мережу існуючих закладів, встановивши жорсткий контроль за нею неурядовими організаціями.

3. Розвивати приватні системи соціального захисту.

4. Перекласти частину фінансового навантаження на місцеві бюджети.

Реформування системи соціального забезпечення привело до регулювання діяльності соціальних служб у напрямку поліпшення забезпечення в суспільстві принципу дотримання конфіденційності сімейного життя. Зокрема, на британські соціальні служби, які відповідали за вилучення дітей з родини та прийняття рішення про їх подальшу долю, було покладено обов'язки втручання в життя сімей, що потрапили в складні життєві обставини. Так, у Великобританії з 1 квітня 2001 р. при судах діє Служба підтримки та консультації з питань родини й дитинства (Children and Family Court Advisory and Support Service CAFCASS) [408]. Вона не отримала статус самостійної державної установи, як, наприклад, Національна служба охорони здоров'я, однак зобов'язана надавати регулярні звіти до парламенту, як і профільні міністерства (Non-Departmental Public Body). На зазначену Службу було покладено обов'язки представляти інтереси дітей та сім'ї в судах усіх інстанцій та вирішувати їх проблеми юридичного характеру. До проведення реформ зазначені завдання виконували наступні державні організації:

– Служба щодо забезпечення благополуччя в сімейному суді (Family Court Welfare Service);

– Служба законних представників інтересів дітей у суді (The Guardian ad Litem Service);

– Підрозділ з питань прав дітей у службі адвокатів за призначенням (Children s Division of the Official Solicitor s Office) [414, с. 64].

Одним із результатів проведення реформ стало упорядкування системи державних виплат, започаткованої ще в 1948 р. Таким чином було створено Соціальний фонд, програми якого фінансуються виключно з державного бюджету за рахунок загальних податків. На сьогоднішній день у рамках соціального захисту дитини та сім'ї діють:

1. Програма житлових виплат родинам з дітьми, що наймають житло.

2. Система сімейних кредитів.

3. Програма допомоги сім'ям з дітьми у виплатах місцевих податків.

4. Система виплат при народженні дитини.

Служба підтримки та консультації з питань родини й дитинства покликана стежити за забезпеченням інтересів дітей, що потрапили в сферу інтересів сімейного судочинства. Зазначена служба працює як з дітьми, так і з родинами, дотримуючись позиції виключного пріоритету в представленні інтересів дітей. Найважливішим принципом її діяльності є дотримання повноцінної участі дітей у житті суспільства, наділення їх правом на власну думку й забезпеченням умов для реалізації цього права. Фахівець, який представляє інтереси дитини, діє, виходячи з міждисциплінарних компетенцій, розглядаючи проблему в комплексі. Більш того, дитина, у випадку незгоди з думкою законного представника, може просити про його заміну або самостійно звернутись до нього за допомогою. Країна вжила безпрецедентних заходів щодо поширення інформації про зазначену Службу. Дослідники Ф. Джонс і Б. Флетчер звертають увагу на те, що зазначений інститут у різних ситуаціях часто знаходить спосіб розв'язати конфлікт інтересів дитини й батьків, залишаючи дитину в родинному колі [409, с. 446].

Однією з особливостей консервативного типу ліберальної моделі соціального захисту дітей є відсутність протиставлення систем сімейного й державного влаштування неповнолітніх. Вона базується на розподілі відповідальності суспільства та батьків за добробут дитини. Держава за

допомогою соціальних служб здійснює патронат над родиною та дитиною, а сім'я забезпечує турботу з боку родичів. Дискусійним питанням залишається рівень втручання соціальних служб у життя конкретної родини й необхідність встановлення контролю за життям дитини та її оточенням.

Установи суспільного виховання та патронажні родини, куди потрапляють діти-сироти та діти, вилучені з сім'ї, в зазначеній системі відносяться до першого рівня організацій соціального захисту дитинства. Однак пріоритетним для держави вважається усиновлення найближчими родичами дитини, що потрапила в складні життєві обставини. У той же час, однією з останніх тенденцій розвитку системи соціальної допомоги дітям є забезпечення рівності реалізації прав дітей, які знаходяться на вихованні в державних, громадських та сімейних інститутах [407, с. 86].

Таким чином, основною складовою консервативного типу ліберальної моделі захисту дітей є індивідуалізація соціальної роботи, ефективність якої визначається створенням рівних умов для виховання та реалізації прав і свобод окремої дитини і в державних, і в громадських, і в сімейних інститутах у контексті кожного конкретного випадку.

Ще однією відмінною рисою соціальної політики щодо захисту дітей було формування системи організацій та установ другого рівня, основною складовою якої стали співтовариства незалежних експертів, що мають повноваження вирішувати конфлікт інтересів родини й Служби, батьків і дитини, займаючи позицію, незалежну від держави.

Законодавство в Україні, на відміну від британського, жорстко пов'язує якість виконання батьківських обов'язків з якістю забезпечення потреб дитини, та ні в якому разі не веде діалог між дитиною та її батьками. За таких категоричних позицій профілактична робота щодо попередження потрапляння дитини в складні життєві обставини зводиться нанівець.

Якщо у Великобританії фахівці прагнуть забезпечити дітей, що живуть у родинах, і вихованців установ правом на автономію, зблизити стандарти забезпечення прав дітей, що перебувають у різних умовах, то в Україні

спостерігається ситуація, за якої вихованці установ одержують значну допомогу держави, мають безпрецедентні пільги щодо житлових прав й утримання, однак практично не мають прав самостійно ухвалювати рішення щодо своєї долі. Наприклад, важко представити, щоб у вихованця дитячого будинку поцікавилися, чи хоче він перейти в установу іншого типу. За таких умов усі зусилля щодо забезпечення їх рівними стартовими можливостями дорівнюють нулю, а всі надані випускникам інтернатних установ пільг в нашій державі обертаються не на їх користь та перетворюються в залежність.

В Ірландії, наприклад, соціальний працівник виконує роль консультанта, основним завданням якого є підтримка дитини в будь-якій ситуації та роз'яснення питань, що її турбують. Це можуть бути і проблеми з алкоголем, і сімейні конфлікти, і загальні питання щодо здоров'я або психічного стану. Фахівці, котрі працюють у Службі підтримки та консультації з питань родини й дитинства, надають послуги дітям у віці до 18 років та їх родинам.

Особливе місце в зазначеній системі займають Центри денного догляду за дітьми, які належать до закладів соціального захисту дітей третього рівня. Будь-яка дитина або родина може скористатися послугами зазначеної установи, отримавши направлення у Департаменті соціальних послуг при органах місцевого самоврядування (мерії), або в лікарні. Центр безкоштовно надає цілу низку соціальних послуг для дітей і сімей у сфері охорони здоров'я й соціального забезпечення. Ці послуги надаються патронажними сестрами – спеціалізованими медсестрами, що кваліфіковано можуть обслуговувати людей з обмеженими можливостями. До їх обов'язків входе відвідування жінок вдома перед народженням дитини то протягом 10-14 днів після, а також спостереження за станом і розвитком немовлят. Вони також можуть надати підтримку та першу допомогу при післяпологових депресіях, та стежать за вакцинацією дітей [418, с. 195].

За загальним станом здоров'я всіх дітей у школі стежать шкільні медсестри. До їх обов'язків входять вакцинація, перевірка зору, слуху, вимір

росту та ваги. Якщо в дитини є проблеми зі здоров'ям, шкільна медсестра направить її в медичну установу, і якщо там будуть виявлені певні відхилення, які вимагають постійного лікарняного догляду, то родина отримає направлення до Центру денного догляду за дітьми. Однак перебування дитини в зазначеній установі не є обов'язковим, оскільки батьки мають повне право скористатись послугами приватної доглядальниці або стежити за ситуацією самостійно.

Рис. 2.3 Система соціального захисту дітей консервативного типу ліберальної моделі

Між структурами соціальних служб налагоджені найтісніші зв'язки, у результаті чого різні фахівці здійснюють супровід дитини від самого народження до повноліття, забезпечуючи соціальний захист, дотримання юридичних норм, організацію психологічної та педагогічної допомоги.

Соціальні працівники координують свої дії з службами освітнього департаменту, відповідальними за організацію дозвілля [136, с. 413].

Таким чином, соціальний захист дітей в умовах консервативного типу ліберальної моделі має давні традиції, добре відпрацьовану структурну організацію та єдиний центр координації дій. Увесь цей комплекс дій забезпечує облік і корекцію індивідуальних можливостей дітей, підлітків, молоді, успішно сприяє організації життєдіяльності й здорового способу життя. Дана система субсидіюється цілком або частково місцевою владою (заклади третього рівня) та урядом (заклади першого рівня), а також благодійними джерелами (заклади другого рівня). До основних завдань соціальних служб включено соціальний захист і допомога як родинам у цілому, так і дітям окремо, які мають потребу в державній протекції, тобто знаходяться в складних життєвих обставинах. У сферу їх інтересів потрапляють діти, підлітки й молодь, а також їх родини, у разі якщо вони потребують соціального захисту, психологічної підтримки, матеріальної допомоги, яка надається соціальними службами та є безкоштовною, оскільки фінансується з місцевого або державного бюджетів у залежності від рівня підпорядкованості.

До бісмарківського типу ліберальної моделі відносять системи соціального захисту дітей Німеччини, Франції, Австрії, Італії, що базуються на принципах забезпечення гарантованих виплат за рахунок небюджетних фондів та благодійних організацій, підставою для чого є результати перевірки рівня нужденності. Останнім часом масштаби таких виплат в країнах ЄС настільки збільшились, що викликали жваву дискусію навколо дефіциту коштів для їх забезпечення та подальших можливостей існування самої бісмарківської системи. Причини для виникнення зазначеної ситуації мають як внутрішні так і зовнішні чинники. Основним з них виступає процес старіння населення Європи, інтенсифікація якого передбачає значні витрати на пенсійне забезпечення і фінансування інших програм соціального забезпечення за залишковим принципом. Іншим, суттєвим чинником

внутрішнього характеру є різке зростання кількості неповних сімей з дітьми через збільшення розлучень та зростаючу тенденцію до народження жінками дітей поза шлюбом. За даними Європейських статистичних оглядів кількість таких родин збільшилась від 2,5 млн. у 1991 р. до 4,8 млн. у 2014 р. [410, с. 125]. Однак рівень витрат на їх соціальну підтримку залишився незмінним, що привело до різкого зубожіння неповних сімей. Оскільки для залучення батьків, що самостійно виховують дітей, на ринку праці потрібна достатня кількість навчальних закладів для постійного перебування в них неповнолітніх під час відсутності дорослих вдома, то значна частка прибутків витрачається саме на сплату за перебування дитини в закладах зазначеного характеру. Державних установ, на жаль, недостатньо.

Історично склалось так, що формування бісмарківського типу ліберальної моделі соціального захисту дітей у країнах західної Європи умовно можна поділити на два етапи. Перший – за якого дитина розглядалась виключно в контексті власності батьків, і другий – коли вона отримала певний соціальний статус та почала сприйматись суспільством як особистість. Зокрема у Франції процес створення державної системи захисту дітей було завершено в 1958 р. прийняттям Закону «Про права неповнолітніх». Із зазначеного моменту почала формуватись сучасна структура, яка на сьогоднішній день містить три складові: правову, організаційну та економічну.

1. Правова складова існуючої системи передбачає покладення повної відповідальності за права, свободи, добробут, виховання та здоров’я дитини та її батьків. Усе це прописано в «Цивільному кодексі», де чітко визначено, що держава має право втручатись у зазначені стосунки виключно за умов визнання судом факту неналежного виконання батьками своїх обов’язків. Тобто, Адміністративні органи контролю за дітьми починають виконувати свої функції виключно після рішення Суду у справах неповнолітніх. Кожний випадок розглядається окремо, суддя у справах неповнолітніх розпочинає процес лише за умов доведення факту виконання своїх обов’язків батьками,

виходячи виключно з власних інтересів, у результаті чого дитині може бути завдано шкоду. Основним принципом роботи системи є збереження родинних зв'язків та відновлення сім'ї, вилучення дитини з якої можливе лише за умови виникнення ризику для морального або фізичного здоров'я.

2. Організаційна складова соціального захисту дітей у рамках бісмарківського типу ліберальної моделі складається з двох компонентів: профілактика або «організаційний захист», що передбачає комплексне втручання спеціалізованих організацій для сприяння сім'ям у подоланні конкретних проблем та «правове регулювання відносин», яке застосовується виключно у випадках виникнення реальних ризиків та загроз для життя та здоров'я дитини.

3. Економічна складова системи соціального захисту бісмарківського типу, що діє в межах ліберальної моделі, сформувалась за умов існування розгалуженої мережі багаточисельних установ та закладів різних рівнів підпорядкування. Вона передбачає два джерела фінансування профільного соціального захисту дітей – першочерговий та другорядний. Крім того, окремо виділено спеціальні системи грошової підтримки сімей з дітьми, послугами яких користуються державні службовці, шахтарі та фермери, їх фінансування здійснюється за рахунок держави. За рахунок бюджету також діють програми перерозподілу податкових коштів, розроблені виключно для сімей з дітьми, серед них:

1. Програма надання житла сім'ї з дітьми.

2. Програма податкових пільг для самотніх батьків.

3. Програма виплат на дітей, механізм якої передбачає звільнення від сплати податків на прибутки.

Окремо слід звернути увагу на обов'язкові приватні системи соціального захисту для працівників «вільних» професій (лікарі, архітектори, адвокати), що знаходяться під контролем держави.

Через економічні труднощі, що виникли в ряді країн Західної Європи зросла кількість родин, які потребують фінансової підтримки. Так в Австрії у

80-ті рр. XX століття соціологами був відзначений феномен «нової бідності», котрий, на думку вчених, був результатом несприятливих економічних обставин, що зумовили зростання кількості дітей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях. Реальною стала необхідність надання матеріальної допомоги багатодітним і неповним сім'ям, а сама проблема набула політичного забарвлення. Так було розроблено нову модель соціальної служби, однією з функцій якої стало створення спеціальних притулків, де працівники соціальної служби, зустрічаючись з дітьми-втікачами, найчастіше позитивно розв'язують конфліктні ситуації. На особливу увагу заслуговує проект «Допомога у критичних ситуаціях матерям, які мають немовлят та маленьких дітей», що передбачає надання державою, за невелику плату, матері дитини від 0 до 6 років, квартири чи місця в гуртожитку у випадку потрапляння її в кризову ситуацію (розлучення, родинні конфлікти, насилля, безробіття, тощо) [416, с. 245].

Як і у Великій Британії, так і у Франції реформування системи соціального захисту дітей відбувалось на межі XX-XXI століть, у результаті чого підпорядкованість соціальних служб була передана органам місцевого самоврядування, а держава залишила за собою контроль лише за правовим регулюванням відносин батьків і дітей. Отже, при Департаментах міських рад були сформовані Генеральні ради, діяльність яких підлягала контролю з боку префектів, їм підпорядкували Службу соціальної допомоги дітям, Службу з охорони матері та дитини, Службу багатофункціональних соціальних працівників.

Служба соціальної допомоги дітям визначена законодавством як основна структура в системі захисту дітей, завдання якої чітко прописані в «Сімейному кодексі», а діяльність має індивідуальний та колективний характер. До безпосередніх обов'язків служби входять:

1. Надання виховної та психологічної допомоги неповнолітнім дітям та їх сім'ям, що потрапили в складну життєву ситуацію або мають труднощі соціального характеру.

2. Профілактика та попередження безпритульності й асоціальної поведінки дітей.

3. Здійснення нагляду та контролю за приватними особами, що беруть на виховання дітей-сиріт чи надають тимчасовий притулок для неповнолітніх, вилучених за рішенням суду з родини.

4. Забезпечення соціального влаштування дітей, батьки яких відмовились від них із власної волі, та неповнолітніх, що з тієї чи іншої причини втратили родинні зв'язки чи були загублені.

5. Збір інформації щодо правопорушень чи злочинів, здійснених відносно дітей: найдієвішим механізмом у цьому процесі є лінії телефонів довіри.

Для виконання завдань, поставлених перед Службою соціальної допомоги дітям, існує розгалужений штат соціальних працівників, психологів, педагогів та мережа закладів: тимчасові гуртожитки для самотніх жінок з дітьми, шкільні інтернати, заклади для дітей-інвалідів, притулки для дітей, що потрапили в складні життєві обставини [416, с. 246].

Служба з охорони матері та дитини перебуває на утриманні органів місцевого самоврядування, але підзвітна Міністерству охорони здоров'я, оскільки до її завдань входить здійснення обов'язкового медичного контролю за вагітними жінками та дітьми у віці до 6 років. Її роботою повинні бути охоплені усі без винятку вагітні та дошкільнята. У цьому сенсі представляє інтерес досвід соціальної допомоги родині, що виховує дитину-інваліда, лікування якої повністю фінансує держава. Крім того, сім'ї видається допомога на сплату послуг доглядальниці у розмірі трьох чвертей від середньої заробітної плати, а дитина-інвалід одержує пенсію за тією ж квотою. Остання зберігається навіть у тому випадку, якщо дитину-інваліда передають на виховання до спеціалізованого інтернату чи медичної установи. Розміри зазначених виплат держава переглядає кожні півроку і перераховує їх у відповідності до інфляції. За навчання дітей з особливими потребами доплату отримують і шкільні вчителі [416, с. 247].

Особливий інтерес для дослідження представляє діяльність Служби багатофункціональних соціальних працівників, принцип роботи якої нагадує службу дільничних поліцейських. Розділяючи департамент на сектори за територіальним принципом, які можуть об'єднуватись в округи, соціальні працівники спостерігають за добробутом та благополуччям дітей та сімей з дітьми, що проживають на підпорядкованій дільниці. До їх завдань входить виявлення фактів жорстокого поводження з дитиною, порушення її прав та свобод, потрапляння родини в складну життєву ситуацію, а головне, передача інформації до Служби соціальної допомоги.

У контексті постійного контролю за станом родини цікавим є досвід Німеччини, у якій з першого дня виникнення сім'ї молодят запрошують на соціальну консультацію. Працює так звана «швидка соціальна допомога», основним завданням якої є попередження конфліктів та допомога у зменшенні агресії в стосунках між подружжям. Таким чином суспільство докладає максимум зусиль не просто для збереження інституту сім'ї, а для його нормального функціонування.

Окреме місце в соціальній політиці Франції відведено державою Службі з пропаганди здорового способу життя, підпорядкованій Міністерству національної освіти, яка, окрім просвітницької роботи, здійснює системний контроль за фізичним, психічним і розумовим станом дітей, регулярно перевіряючи їх на вживання алкоголю, наркотичних та інших психотропних речовин. Медичні сестри та соціальні працівники зазначеної Служби працюють у школах, ліцеях та коледжах, мають право диспансеризувати дітей у випадках виявлення захворювань, надавати їм невідкладну медичну допомогу та проводити повний медичний огляд у випадку підозри насильства чи жорсткого поводження. Значну увагу суспільство приділяє виявленню у дітей психічних захворювань на ранній стадії. З цією метою при Міністерстві охорони здоров'я було створено Службу психіатричної допомоги дітям, діяльність якої складається з двох частин. До першої належить медичний персонал, що виявляє захворювання

та надає психологічну підтримку в навчальних закладах, а до другої – спеціалізовані лікувальні заклади, терапевтичні та медичні центри [429, с. 141].

Францію вигідно відрізняє від інших країн існуюча в ній система Центрів канікул та дозвілля, керівництво якими здійснює громадський Педагогічний рух з навчання та активних методів виховання. Центри організують спільний відпочинок дітей з батьками, популяризують здоровий спосіб життя, туризм та заняття спортом.

Як відзначають австрійські дослідники, зокрема Г. Штраух та М. Перрец, у роботі «Психологічна школа для батьків, вчителів та вихователів», за умов настільки серйозного контролю з боку держави життя дитини та її родини соціальні служби повинні розробити виключно лояльні форми співпраці з сім'єю. З метою оптимального загального результату щодо виховання майбутніх поколінь на державному рівні були розроблені та впроваджені в життя обов'язкові заходи: батьківські дні, на яких соціальні працівники надавали компетентні консультації батькам, крім того були посилені вимоги до батьків щодо виконання належним чином їх обов'язків. Слід зауважити, що останнім часом діяльність установ системи соціального захисту дітей постійно удосконалюється. Активна багатопрофільна діяльність яких дозволила значно скоротити в країнах ЄС кількість дітей, вилучених із сім'ї [112].

Таким чином, у рамках бісмарківської системи ліберальної моделі соціального захисту «рис. 2.4» суспільство здійснює серйозний контроль за життям і здоров'ям дітей.

Рис. 2.4 Система соціального захисту дітей бісмарківського типу ліберальної моделі.

На відміну від консервативного типу ліберальної моделі соціального захисту дітей, в бісмарківській системі дитина потрапляє до органів судочинства тільки у випадку порушення її прав або скоєння відносно неї злочину чи правопорушення. Для виділення зазначених питань в окрему галузь судочинства у 1989 р. було створено спеціалізований Судовий орган з широкими повноваженнями та підпорядковано його особисто Прокурору республіки. На практиці, у Франції, подальшу долю дитини, відносно якої було скоєно злочин, вирішує суддя у справах неповнолітніх, попередньо

розглянувши справу, підготовлену правоохоронними органами, спеціалізованими соціальними службами чи соціальними працівниками. Однак існує і зворотна процедура, коли до судді у справах неповнолітніх звертаються особисто дитина чи її батьки з проханням розібратись у певній ситуації. Тоді суддя виносить рішення щодо відкриття справи за конкретним випадком та передає її розслідування до профільної соціальної служби. Крім того, законодавець передбачає виникнення надзвичайних ситуацій, які загрожують життю та здоров'ю дитини, тоді на прокурора покладається відповідальність за влаштування дитини до профільної установи (дитячого будинку) чи тимчасової прийомної сім'ї на час до винесення судом рішення стосовно її подальшої долі. У свою чергу суддя теж має право вибору:

1. Залишити дитину в родині поза впливом соціальних установ, визначивши, що найбільш доцільно надати допомогу сім'ї, вживши конкретних заходів для її нормального існування.

2. Передати справу неповнолітнього до поліції для проведення слідства в контексті споєння злочину та в подальшому притягненні дорослих до кримінальної відповідальності.

3. Влаштувати дитину до спеціалізованого закладу або до приватних осіб, на яких покладаються обов'язки щодо її виховання. Слід зауважити, що батьки не позбавляються прав на дитину, можуть відвідувати її, приділяти їй увагу та навіть повернути додому, якщо виправлять ситуацію та доведуть у суді можливість повноцінного утримання і виховання свого нащадка [388].

При Міністерстві юстиції в 1999 р. було створено Управління з правового захисту неповнолітніх, яке контролює діяльність громадських організацій, що займаються соціальною реабілітацією дітей, відносно яких було скоєно злочин чи правопорушення або які були втягнені в злочинну діяльність і потрапили до пенітенціарної системи, та адаптацією тих, хто потрапив у складні життєві ситуації. У більшості робота зводиться до контролю за «важкими» неповнолітніми і «неблагополучними» родинами. Щорічний бюджет Управління складає 3 млн. євро.

Особливу увагу з боку суспільства звернено на розслідування злочинів скоєних щодо дітей. У кримінальній поліції діє спеціалізований підрозділ – Бригада з захисту неповнолітніх, завданням якої є розслідування злочинів наступного характеру: сексуальне насильство, жорстоке поводження (фізичне насильство), неналежне виховання. Однак до її повноважень не входить розслідування злочинів, скоєних самими дітьми. Так, Бригади є повноцінними учасниками системи соціального захисту дітей, оскільки приймає безпосередню участь у роботі

Таким чином, між структурами налагоджено тісний зв'язок, тому різні фахівці «супроводжують» дитину від народження до повної самостійності, забезпечуючи соціальний захист, дотримання юридичних норм, організацію психологічної і педагогічної допомоги, а також координують свої дії із службами освітнього департаменту, які відповідають за організацію дозвілля молоді. Соціальний захист дитини в системі бісмарківського типу ліберальної моделі складається із впливу на умови та оточення, де вона росте та виховується. За практичну реалізацію такої політики несуть відповідальність органи місцевого самоврядування. Разом з наданням загальнопобутових послуг (догляд за дітьми в денний час, обслуговування вдома тощо) вони підтримують дитину і її родину індивідуально.

Соціально-демократичний тип ліберальної моделі захисту дітей сформувався на тлі системи соціальних гарантій у країнах Центральної та Східної Європи, що мали сумне комуністичне минуле. Суттєвою особливістю зазначеного соціокультурного простору є неприйняття адресних програм соціальної допомоги. Перебування в рамках радянської патерналістської системи позначилось на принципах соціальних гарантій у цих державах, основною концепцією яких стало надання соціальних послуг виключно для підтримки базового рівня життя. Останнім часом у країнах Центральної та Східної Європи намітилась тенденція до різкого зубожіння сімей з дітьми через складність економічної ситуації. Однак на державному рівні змінити це дуже складно, оскільки вся система соціального

забезпечення спрямована на виплати пенсій за старістю, що ставить суспільство перед ризиком утримання старіючого покоління за рахунок утисків нащадків.

Особливістю соціальної проблематики країн зазначеного регіону є значна чисельність народження неповнолітніми позашлюбних дітей. Тому одним з основних секторів у системі соціального захисту є робота Молодіжних відділів при комунальних (місцевих) органах управління. Держава теж не залишається осторонь проблеми підліткового материнства, створюючи спеціальні гуртожитки, де на постійній основі працюють психологи, вихователі та медичні сестри, які допомагають молодим матерям набути певних навичок догляду за дитиною та сформувати в них відповідальність. У Польщі, наприклад, діють різноманітні центри для підтримки таких родин, вони об'єднані в «Спілку захисту неповнолітньої матері». Місцева влада всіляко схвалює співпрацю неурядових інституцій, що створюють соціальні центри, надають підтримку зазначеній категорії населення та намагається всіляко їм допомагати. Кожна неповнолітня мати, що перебуває на утриманні в спеціальному соціальному гуртожитку, може набути там професію та щомісячно отримує від держави матеріальну допомогу в розмірі 650 євро. Окрім державних, в країнах Центральної та Східної Європи діє близько 70 приватних материнських центрів в яких малолітні мами можуть обмінюватись досвідом, самостійно надавати одна одній допомогу, безумовно, під наглядом кваліфікованих спеціалістів. Однак у випадках недбалого ставлення молодої матері до своїх обов'язків, у результаті чого існують ризики виникнення загрози життю та здоров'ю дитини, держава залишає за собою право на її вилучення та передачу до державної установи чи прийомної родини.

Законодавчим актом, що регулює діяльність неурядових організацій в Польщі, є Закон «Про діяльність громадської користі та волонтерство» прийнятий 24 квітня 2003 р. Відповідно до даного закону корисною громадською діяльністю визнається суспільно корисна діяльність, що

ведеться громадськими організаціями у сферах соціальної допомоги, благодійної діяльності, діяльності на благо недієздатних осіб, науки, освіти і виховання, допомоги жертвам катастроф, стихійних лих, збройних конфліктів і воєн у країні та закордоном тощо.

Тісна співпраця органів громадської адміністрації та неурядових організацій має важливе значення, що дає можливість органам місцевого самоврядування замовляти громадським організаціям виконання певних завдань в тій чи іншій сфері соціального захисту з повною чи частковою фінансовою підтримкою. Що стосується питання фінансування діяльності громадських організацій, створених ними центрів, великим плюсом є те, що кожен платник податків в Польщі щомісяця може направляти 1 % від суми свого прибутку на рахунок громадської організації. Загалом країни Центральної та Східної Європи широко залучають до роботи в соціальній сфері громадські фонди та організації, які беруть на себе значну частину витрат на забезпечення захисту дітей. Крім того, законодавство ЄС передбачає включення родин, що мають двоє чи більше дітей, до системи податкових пільг. У Польщі такі сім'ї отримують грошові компенсації від фонду соціального страхування. Румунія здійснює виплати лише при народженні третьої та четвертої дитини. У Болгарії максимальні виплати здійснюються родині при народженні другої та третьої дитини. Крім того, Польща та Румунія роблять диференціацію розміру фінансових виплат батькам з розрахунку від загального прибутку сім'ї. В Угорщині, через низький рівень довіри населення до медицини держава здійснює виплати вагітним лише тільки після візиту до лікаря. З метою забезпечення регулярного медичного супроводження новонародженого грошова компенсація виплачується батькам до досягнення дитиною 3-х років, за умови обов'язкового відвідування медустанови. Після досягнення зазначеного віку мати дитини починає отримувати грошову допомогу на утримання неповнолітнього, однак позбавляється можливості користуватися послугами дитячих садків та ясел [89, с. 104].

Значне місце в системі соціального захисту дітей займає надання державою натуральної допомоги. Це безкоштовна роздача підручників та навчальних посібників, організація шкільних обідів. У Болгарії та Румунії безкоштовно надаються послуги дитячих садків та ясел. Польща теж намагається перейти на зазначену систему, однак плата за навчання в дошкільних закладах країни з батьків береться. Досить нестандартно підійшов уряд Румунії до політики збільшення народжуваності: для жінок, що народили трьох дітей, знижується пенсійний вік на 1 рік, чотирьох – на 2 роки, п'ятьох – на 3 роки і т.д. Крім того, діють державні програми з надання безкоштовного житла таким родинам. Самотнім матерям видається державний кредит на придбання власного житла [89, с. 107].

Зміни інституціональної структури соціального забезпечення в країнах Центральної та Західної Європи напряму пов'язані з тим фактом, що внаслідок певних ідеологічних трансформацій держава втратила контроль над галуззю, передавши його неурядовим організаціям, зробивши соціальну допомогу частиною завдань громадського (публічного) сектору. Тому система соціального захисту дітей соціал-демократичного типу ліберальної моделі має наступний вигляд «рис. 2.5».

Загалом, для соціальної сфери зазначеного регіону характері три тенденції: децентралізація, комерціоналізація і внутрішній безлад. Якщо перша і друга зрозумілі, то третя є деструктивною силою через відсутність чіткої системи підпорядкування та підзвітності громадських організацій, благодійних фондів та приватних установ, що працюють у сфері надання соціальної допомоги. У Польщі, наприклад, усі заклади сфери соціального захисту дітей підпорядковано органам місцевого самоврядування, що привело до фінансування їх за залишковим принципом.

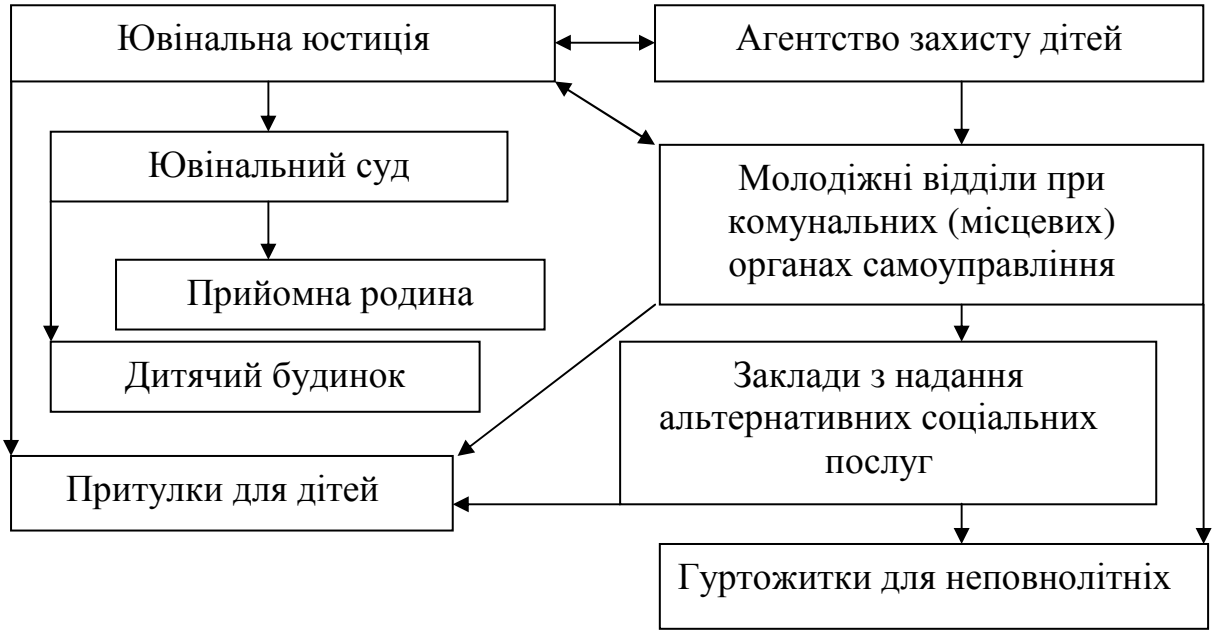

Рис. 2.5 Система соціального захисту дітей соціал-демократичного типу ліберальної моделі.

Таким чином, система соціального захисту дітей в країнах Західної Європи діє за принципами лібералізму у відповідності до яких сформовані три фундаментальні напрями – консервативний, бісмарківський, соціал-демократичний. Комплексні та ефективні принципи соціальної допомоги сім'ї забезпечують дитині належні умови для нормального життя та сприяють формуванню сприятливих умов для розвитку наступних поколінь. Аналіз основних напрямків системи соціального захисту в країнах Центральної та Східної Європи свідчить про те, що суспільство розглядає добробут дитини виключно в контексті її перебування в родині, як головному інституті соціалізації, виховання та розвитку.

2.3. Переваги, можливості та вади патерналістської моделі

На сьогодні світове співтовариство має у своєму розпорядженні велике різноманіття моделей соціального захисту дітей, основним завданням яких є створення сприятливих умов для повноцінного розвитку та належного виховання здорових нащадків. Патерналізм (від лат. paternus – батьківський) – це патронажне ставлення держави до своїх громадян або переконання в тому, що держава чи уряд повинні турбуватися про громадян, забезпечувати задоволення їх потреб за рахунок бюджету, приймати на себе усі турботи стосовно благополуччя населення [65, с. 84]. Прикладами такого жорсткого детермінування поведінки людини в соціальній сфері є Росія, Японія, Китай, Індія. На сьогоднішній день існують дві діаметрально протилежні наукові позиції щодо залучення патерналістської моделі для вирішення певних гуманітарних проблем у суспільстві. Перша, схвальна – розроблена Е. Мейо, на думку якого держава повинна піклуватись про своїх громадян. Друга, висловлена Ф. Тейлором, що зауважив: «Жодна, навіть найкраща система управління не повинна застосовуватися занадто неприхильно. Завжди слід намагатися зберігати добрі стосунки між державою та суспільством» [394, с. 86].

Патерналізм, як лібералізм і солідарність, не є однорідним, у рамках моделі суцільної турботи держави про своїх громадян теж можливо виділити патроніальний (суспільний) та клієнтурний, у залежності від ставлення до об’єкта соціальної допомоги. Прикладами такого різного ставлення до соціальних груп, що потребують допомоги та участі в їх житті з боку держави, можуть служити Російська Федерація та Японія. Певні види залежності соціальних груп від інших чи від держави є основою для виникнення концепції суперечності форм патерналізму, яка базується на протиріччях у клієнтарних стосунках. Першими звернули увагу на цей парадокс С. Ейзештадт та Л. Ронінгер, які в контексті концепції соціального обміну дослідили стосунки на рівні «патрон ⟷ клієнт» [394, с. 87]. Тому

особливої уваги заслуговує теорія В. Гімпельсона, яка виправдовує впровадження патерналістської моделі в соціальній роботі виключно для захисту тих категорій населення, адаптаційні можливості яких обмежені, діти – саме така соціально-демографічна група [65, с. 84].

У рамках суспільного типу патерналістської моделі соціального захисту дітей особливу увагу необхідно звернути на існування певної системи жорсткої субординації соціальних груп при отриманні допомоги з боку держави. Так в Росії першочерговими претендентами на отримання державних дотацій є люди похилого віку, пенсійне забезпечення яких повністю покладено на держбюджет. За таких умов можна говорити про формування в суспільстві механізму соціального обміну відповідно до ієрархії отримання соціальних благ. Це пояснюється присутністю в суспільстві архаїчних, ще радянських управлінських традицій, що підтримують існування певних стереотипів стосовно сфери соціального захисту і забезпечення. У цьому контексті дитина розглядається виключно як власність держави. Можна виділити декілька основних індикаторів притаманних російській системі соціального захисту дітей,а саме:

– жорстке регулювання стосунків родини її держави, дитини і соціальних служб, оформлене на законодавчому рівні;

– існування чітко структурованої системи державного контролю за життям та добробутом сім'ї;

– дотримання умов обов'язкового дистанціювання держави від «клієнтів»,які розглядаються виключно як об'єкти соціального забезпечення;

– закритий характер отримання соціальних благ, розгалужена мережа бюрократичної тяганини, необхідність отримання безлічі довідок щодо підтвердження потреби в соціальній підтримці;

– зрівнювальний характер розподілу соціальної допомоги, обсяг якої просто визначається державою;

– існування розгалуженого бюрократичного апарату, на утримання якого йде більше коштів, ніж на соціальну підтримку конкретної групи населення (у нашому випадку дітей) [239, с. 56].

У Російській Федерації суспільний тип патерналістської моделі соціального захисту дитинства працює через систему державних закладів та установ, що мають певну відомчу підпорядкованість. Таким чином, у суспільстві формується усвідомлення залежності людини від держави навіть на рівні тривіальних аспектів повсякденного буття. Зазначена практика впроваджується на всіх рівнях соціального розшарування і починається саме з такої соціально-демографічної групи як діти (ясла для немовлят – дитячий садок – школа – заклад набуття професійної освіти). Сутність такого підходу державної політики щодо виховання наступних поколінь полягає у вихованні в дитини чіткого розуміння залежності добробуту громадянина від волі держави. Останнім часом у науковому середовищі з'явилась теорія щодо помилковості зазначеного підходу. У її основі лежить доведення тези про формування соціальної залежності в дітей, які були вилучені з сім'ї та перебували на вихованні в державних закладах, що в дорослому житті для них перетворюється на схильність до утриманства.

У Російській Федерації дитинство розглядається як соціальний феномен, що покладає на державу відповідальність за створення достатніх умов для виживання і розвитку дітей, захист їх прав та інтересів. У преамбулі до Федерального закону «Про основні гарантії прав дитини в Російській Федерації», зазначено, що держава розглядає кожну дитину, як повноправного члена суспільства, який володіє всім комплексом конституційних прав і свобод людини і громадянина. Таким чином, дитина виступає суб'єктом права та має свій, особливий правовий статус.

На сьогоднішній день у РФ нараховується приблизно 30 млн. дітей, які так чи інакше потребують соціальної допомоги та мають необхідність отримати соціальний захист, з них 1 млн. – сироти, 90 % – соціальні, що рішенням суду позбавлені батьківського піклування, 2 млн. дітей є

безпритульними та ведуть асоціальний спосіб життя [284, с. 295]. Тому з впевненістю можна сказати, що в російському суспільстві існує реальна проблема покращення ефективності соціального захисту дитинства та зменшення негативних показників щодо соціальної занедбаності дітей.

Змістовний бік системи соціального захисту дитинства в Росії характеризується певними встановленими державою принципами:

– дитина розглядається соціальними службами виключно як об'єкт соціальної політики;

– загальна доступність базових форм соціального захисту, що гарантує кожній дитині право на підтримку з боку держави;

– різноманітність соціальних послуг дитинству, які надаються у формі грошової, натуральної, юридичної та пільгової допомоги;

– загальна диференціація методів та способів соціального захисту дітей;

– визначеність обсягів надання соціальної допомоги в рамках прожиткового мінімуму;

– розподіл повноважень соціальних служб між загальнодержавним, федеральним, регіональним та муніципальним рівнями, що впливає і на форми правового забезпечення, які приймаються на загально федеральному та регіональному рівнях [153, с. 370].

Основний зміст соціального захисту дитинства в РФ уявляє з себе систему, розраховану на контроль держави за дитиною в трьох основних сферах життя: сімейних стосунках, освіті та соціальному середовищі, в основу роботи якої покладено нормативно-правову базу. Таким чином забезпечується достатній рівень життя дитини, фізична, економічна та соціальна безпека, а також створюються умови для реалізації права на розвиток здібностей та можливостей наступних поколінь

Загалом у Росії соціальна допомога дитині може надаватись на двох рівнях – буденному та за складних життєвих обставин (в нестандартних ситуаціях). На буденному рівні системою соціального захисту передбачено

перш за все спостереження за родиною, яка має на вихованні дітей та патронаж над дітьми з залученням для цього потенціалу освітніх закладів. Другий рівень, надзвичайний, пов'язаний з виникненням певних соціальних ризиків (втрата батьків, втеча з дому, вимушене жебрацтво, нужденність) та передбачає роботу спеціалізованих соціальних служб (муніципальних спеціалізованих центрів, закладів з кризової допомоги, різноманітних консультацій) та закладів, які працюють за сертифікованими програмами (притулки, дитячі будинки, сиротинці,реабілітаційні центри) [213, с. 33].

Організація соціального захисту дітей в Росії здійснюється на федеральному, регіональному та місцевому рівнях. Федеральним органом виконавчої влади, на який покладено відповідальність за організацію і контроль у зазначеній сфері, є Міністерство з охорони здоров'я та соціального розвитку, у складі якого працюють Департамент організації соціального захисту населення, Департамент у справах неповнолітніх, окремо виділено Департамент у справах інвалідів. Основним завданням зазначених підрозділів є формування державної політики та нормативно-правове регулювання галузі соціального захисту не тільки проблемних категорій населення, але й сім'ї, жінки, дитини та управління системою надання соціальних послуг. У структурі Департаменту організації соціального захисту населення працюють відділи сімейної політики, організації соціального захисту сімей з дітьми та взаємодії з регіональними органами соціального захисту. На Департамент у справах інвалідів покладена відповідальність за регулювання сфери соціальної реабілітації та інтеграції людей з особливими потребами. До зазначеного підрозділу входять відділи розробки програм соціального захисту інвалідів, розвитку реабілітаційної індустрії та політики в сфері соціального захисту інвалідів. Департаменту у справах неповнолітніх підпорядковані усі федеральні державні заклади соціального захисту дітей [284, с. 298].

Окремо діє Федеральна служба з нагляду за сферою охорони здоров'я та соціальною роботою, яка виконує функції контролюючого органу всіх

складових існуючої системи. Крім того вона регулює діяльність державних позабюджетних фондів, сформованих за рахунок страхових внесків населення. У кожному суб'єкті федерації існують місцеві органи виконавчої влади, усі, без винятку, регіони мають власні Міністерства соціального захисту населення та Міністерства охорони здоров'я, в структурі яких існують Управління соціального захисту дітей і Управління соціального захисту інвалідів. Органи місцевого самоврядування на власний розсуд та за наявності вільних коштів можуть створювати додаткові альтернативні осередки щодо надання послуг у галузі соціального захисту дітей [51, с. 127].

Таким чином, російський варіант патерналістської моделі державного соціального захисту дитини має досить громіздку систему управління із складною ієрархією підпорядкування, делегуванням повноважень від федеральних органів виконавчої влади до спеціалізованих регіональних та має наступний вигляд «рис. 2.6».

У Росії існує загально національний план дій у рамках дотримання інтересів дітей, за ним працюють федеральні програми, започатковані президентом, основною з яких є «Діти Росії», що розподілена на під-комплекси «Діти Півночі», «Діти Чорнобиля», «Діти-сироти», «Діти-інваліди», «Планування родини». Контроль за їх реалізацією здійснює адміністрація президента РФ. У 2015 р. комплекс заходів у рамках російської державної політики щодо соціального захисту дітей було розширено програмою «Діти сімей біженців та вимушених переселенців».

Однією з серйозних проблем російського суспільства на сьогоднішній день є велика кількість дітей, що перебувають на вихованні в державних закладах (дитячих будинках, притулках, інтернатах, сиротинцях), це має не тільки негативні соціальні наслідки, але є значним фінансовим тягарем для бюджету країни.

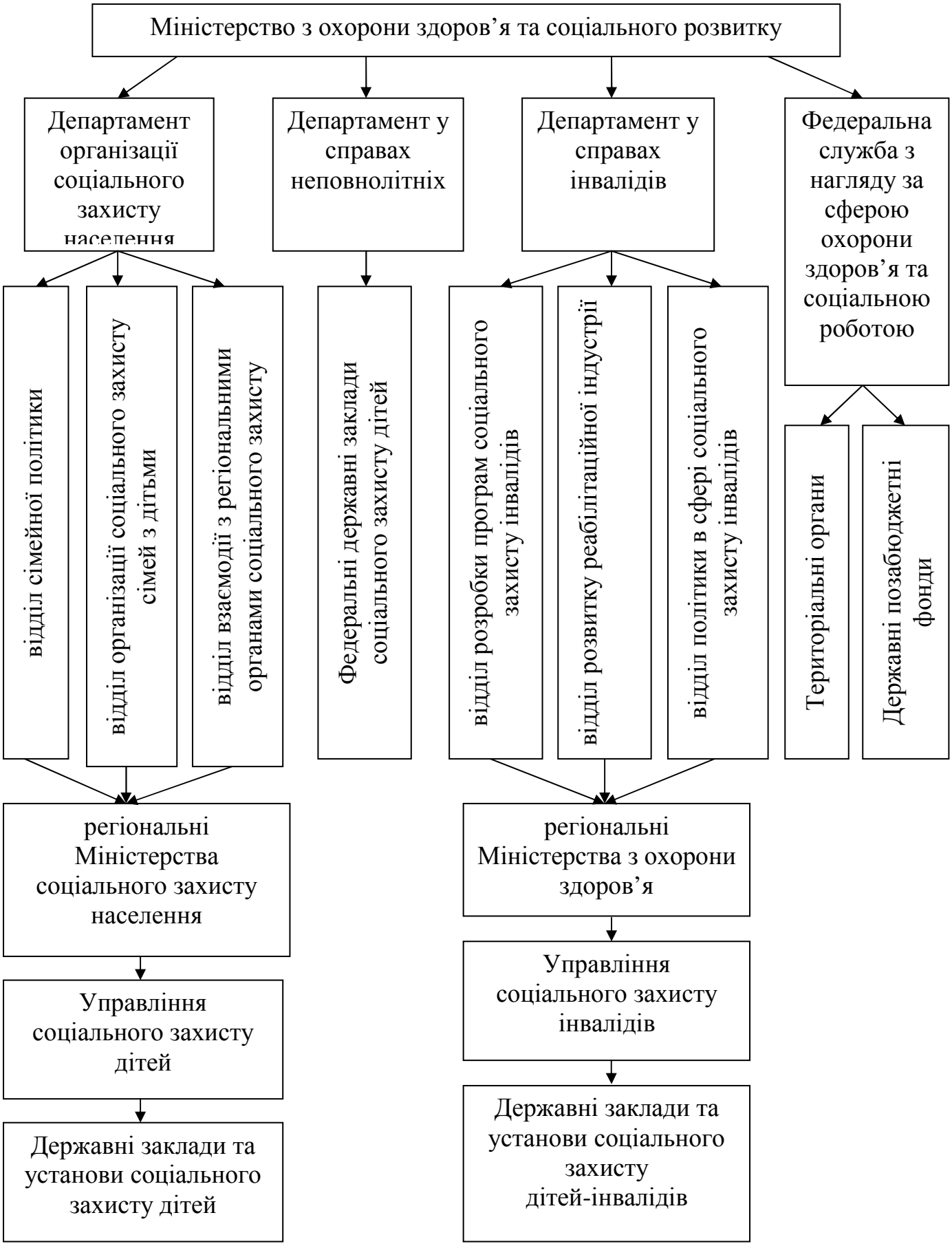

Рис. 2.6 Суспільний тип патерналістської моделі соціального захисту дітей.

Так, утримання однієї дитини в закладі інтернатного типу обходиться в150,2 тис. руб., якщо взяти до уваги, що в зазначених установах перебуває 1 млн. осіб, то щорічно РФ витрачає приблизно 150 млн. 200 тис. руб. без врахування витрат на зарплату персоналу, комунальні послуги та сервісне обслуговування. У 2008-2009 роках було вжито заходи до збільшення кількості рішень соціальних служб про передання під опіку дітей-сиріт та дітей, позбавлених піклування батьків. Однак з'ясувалось, що кожний третій опікун зловживає державними пільгами та не виконує покладених на нього обов'язків щодо виховання підопічного. З 2010 року щорічно приблизно 100 тис. осіб позбавляються права здійснювати опікунство [125, с. 2369]. Таким чином, виховання сиріт у державних закладах, безумовно, не найефективніша форма влаштування дітей, але інститут опікунства в Росії теж себе не виправдав.

Іншою глобальною проблемою російського суспільства є велика кількість сімей, де діти перебувають у несприятливих для них умовах (асоціальна поведінка батьків, пияцтво, жебрацтво), що призводить до нестандартних форм життєдіяльності дитини, які реалізуються через дезадаптивну та деструктивну поведінку. У зв'язку з цим особливого значення набуває роль соціальних педагогів та соціальних психологів у навчальних закладах, які відносно недавно (2010 р.) включені до штату загальноосвітніх установ [285, с. 63]. Таким чином, процедура виявлення дітей, що потрапили в складні життєві обставини сформована, а от механізм подальших дій, на жаль, ще відсутній. Отже, школа виявляє соціально занедбану дитину, але, окрім консультативної роботи, більше нічого з нею зробити не може. Спеціалізованих закладів для ресоціалізації, адаптації та реабілітації таких дітей, як і служб соціального супроводу дитини та родини з дітьми, не існує, що в майбутньому стане серйозною проблемою для держави.

Таким чином, соціальний захист дітей у рамках суспільного типу патерналістської моделі гарантує державі безперешкодне втручання в різні

сфери життєдіяльності: сімейні стосунки, освіту, оточуюче середовище: однак не забезпечує належної безпеки дитини через відсутність напрацьованих механізмів вирішення цілої низки складних життєвих ситуацій.

Соціокультурний простір Японії, що ґрунтується на моделях соціальних відносин, сформованих ще у середньовічний період, передбачає жорстке підпорядкування особи спочатку родині, а потім, вже у дорослому віці, – клану. Безумовно, зазначена особливість вплинула і на форму патерналістської моделі захисту та соціального влаштування дитини, обумовивши її клієнтурний тип.

У Японії дитину вважають головним «скарбом нації», а тому науковці розглядають інвестиції держави в захист та розвиток дитинства як основний стратегічний напрям соціальної політики. Ось чому у статті 1 Конституції зазначено, що держава несе відповідальність за виховання фізично та психічно здорових дітей, і це є основним принципом роботи системи соціального забезпечення. Крім того, парламент окремо прийняв закон «Про добробут дітей», у якому йдеться про докладання максимальних зусиль з боку держави для надання стабільних гарантій життя та турботливого ставлення до наступних поколінь [307]. Тому невід'ємним елементом системи соціальної політики в Японії у XXI ст. є захист дитинства і створення належних умов для підвищення народжуваності, низький рівень якої обумовлений сьогодні бажанням багатьох громадянок Японії здобути вищу освіту, відкласти створення сім'ї на пізніший термін, підвищити матеріальний добробут та досягти кар'єрного росту. Зазначені обставини змусили державу до створення соціально сприятливих умов, які б дозволяли жінці народжувати і виховувати дітей, не залишаючи роботи та в жодному разі не переживаючи фінансових ускладнень. Щорічно держава витрачає 4,33 трильйони єн на фінансову допомогу родинам, що виховують дітей. Загалом витрати на дітей у Японії складають чверть бюджетних коштів [316, с. 72].

Так виникла концепція соціальної політики клієнтурного типу патерналістської моделі – «впевненість у майбутньому», з якої держава визначає та гарантує надання соціальних, освітніх, медичних послуг і фінансового забезпечення. Однак існує і негативний аспект подібної стратегії ведення соціальної політики, це її низька економічна ефективність, що для держави з низьким внутрішнім валовим прибутком може обернутись фінансовою кризою. Ще однією особливістю є необхідність з боку держави контролювати усі сфери життя суспільства і втручатись у них, що негативно впливає на процеси самоорганізації громадян.

Прагнення держави взяти на себе відповідальність за соціальне влаштування дітей може стати пусковим механізмом, по-перше до збільшення соціальної безвідповідальності пересічних громадян, які вже можуть не піклуватись про своїх нащадків, а по-друге, до збільшення в майбутньому кількості соціально неадаптованих індивідів. У цьому сенсі досить цікавим є японська практика «добробуту дитини». В її основу покладено розробку комплексу заходів для забезпечення життя дитини в соціумі. При чому, якщо у 80-х рр. XX століття вона здійснювалась лише у відношенні до дітей-інвалідів та сиріт, то в XXI століття, за умов зменшення народжуваності одним з найважливіших напрямків стало виховання здорових дітей в усіх сім'ях без винятку, а також створення сприятливих умов для їх народження та виховання [153, с. 370].

У Росії для збільшення народжуваності залучають механізм виключно фінансового заохочення батьків, обсяг якого, на жаль, може зацікавити виключно люмпенізовані верстви суспільства, а це в майбутньому сприятиме поширенню соціальної ексклюзії, що стане однією з причин збільшення тягаря соціальних проблем. На 1 січня 2013 р. в Російській Федерації сума виплат на новонароджену дитину склала 408960 карбованців, що приблизно дорівнює 114509 грн., в той час як в Україні виплачується 28230 грн. [280, с. 27]. Найбільшу допомогу при народженні дитини виплачує Ісландія, в якій уряд сплачує матері 25 тис. євро за першу дитину, 50 тис. євро – за

другу та 75 тис. євро – за третю. Що дозволяє країні займати перше місце за рівнем народжуваності в Європі [137, с. 233].

У Японії кардинально інший підхід до зазначеного питання, в основі якого лежить виключно історико-ідеологічні традиції. Не зважаючи на низку серйозних змін в стилі та якості життя сучасних японців та трансформації життєвих циклів, відповідальність за дитину у XXI століття, так само як і в XX століття повністю покладається на жінку, за якою здійснюють нагляд спеціалізовані державні органи і громадськість. Суспільство вкрай негативно ставиться до матері, що покинула дитину, здавши її на виховання у державний заклад, або вийшла на роботу, залишивши її в дитячому садочку. Закон щодо забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків формально створив юридичну базу для вирішення цього питання та сприяв покращенню соціального захисту дитини, надавши можливість батькам обирати, хто буде перебувати у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею однорічного віку. У законі «Про відпуски по догляду за дітьми» передбачено виплати на утримання немовляти в розмірі 25 % від заробітної плати одного з батьків, які, крім того, звільняються від внесків у страхові фонди на період декретної відпустки, що складає 12 % від загальної суми заробітної плати. Відповідно до урядової програми до 2025 р. виплати повинні зрости до 28,5 % – 32,5 %. Для досягнення такої мети передбачено збільшити спільну суму податкових виплат на соціальне страхування [317, с. 121].

Сім’я з неповнолітніми дітьми перебуває в полі зору держави, у кожній префектурі існує розгалужена мережа дитячих консультацій, які є центральними державними органами, що здійснюють заходи з нагляду за забезпеченням добробуту дітей та підпорядковані Державному центру соціального забезпечення дітей. Спеціалісти зазначених установ тримають під постійним контролем сім’ї з дітьми, досліджують їх побут, умови життя та надають, за необхідності, поради батькам. Кожна дитяча консультація стандартно складається з адміністративних працівників, психологів, спеціалістів соціального захисту та забезпечення, які пройшли спеціальну

підготовку з охорони дитинства [320, с. 121]. Тому з впевненістю можна сказати, що дитина перебуває під постійним наглядом держави, завдяки чому до мінімуму зведена кількість сімей, які потрапляють в «складні життєві обставини», та відповідно, збільшені соціальні гарантії для кожної дитини.

У 2008 р. уряд Японії розробив нову концепцію підвищення рівня надання соціальних послуг щодо захисту дитинства. У рамках урядової програми було розроблено комплекс заходів по збільшенню кількості дитячих закладів та надання фінансової підтримки існуючим дитячим садкам, створеним самостійно приватними вихователями. Таким чином в державі було оформлено систему дошкільних установ, основою якої стали:

– дошкільні (підготовчі) класи при початкових школах;

– державні, громадські, приватні дитячі садки з режимом повного дня;

– центри короткочасного догляду за дітьми (3-4 год.);

– дитячі садки для дітей при організаціях, підприємствах, де працюють їх батьки;

– дитячі групи при церквах;

– дитячі садки для дітей з бідних і соціально неблагополучних сімей;

– дитячі садки (приватні та державні) для дітей з фізичними і розумовими вадами [317, с. 122].

Стійка тенденція до розвитку мережі дошкільних закладів різних видів і типів створює сприятливі умови для подальшого зростання народжуваності.

Цікава та оригінальна система дошкільного виховання робить їх невід'ємною частиною механізму соціального влаштування дітей віком від народження до 6 років. Заклади зазначеного типу підпорядковані муніципалітетам, і належать приватним організаціям та особам. Тривалість робочого дня в дошкільних закладах становить від 2 - 3 до 10 - 12 год. на день. У Японії існують однорічні заклади для дітей віком від 5 до 6 років, створені з метою повноцінної підготовки до школи. Дошкільні заклади, за винятком муніципальних, платні й за бажанням батьків забезпечують програму індивідуального розвитку кожної дитини [153, с. 372].

Визначальна риса японської традиційної системи виховання – це увага до раннього виявлення здібностей. Характерною особливістю дитячих садків Японії є велика кількість дітей у групах (у середньому – 40 осіб) та ретельно продумана організація виховного процесу. Усе, що оточує дитину, має бути перевіреним та відповідати встановленим державою стандартам. Виховання дітей у японських дошкільних закладах має характерну особливість, – це спільна робота вихователів і батьків.

Крім того, у зв'язку з новими суспільними тенденціями, обумовленими різким підвищенням соціальних ризиків, виникла гостра необхідність нагляду за дитиною у позашкільний час. Тому на державному рівні впроваджено систему догляду за дітьми молодшого шкільного віку (jido-kan) у позашкільний час, коли їх батьки ще працюють і не можуть контролювати нащадка.

Однак досить чітка та роками напрацьована система має певну особливість: працівники дитячих консультацій не мають повноваження на вилучення дитини з сім'ї, а можуть лише зафіксувати факт порушення її прав. Хоча вони й співпрацюють з поліцією, але правоохоронні органи теж позбавлені права вживати кардинальних заходів, оскільки їх служба базується на принципі «невтручання в цивільні справи» [316, с. 76]. Так держава уникає ситуації тотального контролю за громадянами і зберігає баланс між можливістю необхідної допомоги з її боку та безцеремонного втручання. У цьому й полягає особливість між суспільним та клієнтраним типом патерналістської моделі соціального захисту дитинства. Вилучити дитину з родини, відправивши її на виховання до державного закладу, спеціалізовані органи можуть лише за рішенням Суду у справах сім'ї після звернення до нього Державного центру соціального забезпечення дитини за умов встановлення та підтвердження фактів жорстокого поводження з нею з боку батьків. В усіх інших випадках контроль здійснюється виключно за родиною.

Цікавим є той факт, що японським законодавством не передбачено варіант тимчасового переміщення дитини під опіку держави. Тобто, якщо неповнолітній потрапив до державного виховного закладу, то повернення його в родинне коло можливе тільки після досягнення ним повноліття. У разі вирішення долі дітей, що залишись без піклування батьків за тих чи інших обставин, перевага надається не прийомній родині, а дитячому будинку, альтернативні форми влаштування мають місце у незначній кількості та представлені переважно фостерінгом (виховання в прийомній родині). Зазначений факт свідчить про високий рівень довіри суспільства до держави, чим не можуть похизуватись розвинені країни Європи. Так, наприклад, у Великій Британії кількість дітей, які направляються на виховання до дитячих будинків, становить 15 %, в той час як в Японії вона сягає 90 % [317, с. 124].

Особливої уваги держава приділяє вихованню дітей з відхиленням, для них існують спеціалізовані заклади, неповнолітні особи з девіантною та деліквентною поведінкою утримуються окремо і навчаються за спеціалізованими програмами, спрямованими на полегшення інтеграції їх у суспільство. Незважаючи на це, в Японії існує лише невелика кількість установ спеціалізованого типу, що надають терапевтичні послуги. З іншого боку 90 % дитячих будинків у державі є приватними,держава лише здійснює контроль над їх діяльністю, що в XIX століття стало причиною створення інституту захисту прав дитини. Більшість закладів такого типу розраховані на виховання до 50 неповнолітніх, що забезпечує комфортне перебування та якісне виховання [403, с. 80].

У Росії держава звертає увагу на проблеми сім'ї лише за умов, коли вже та знаходиться у складній життєвій ситуації і вилучати з неї дитину життєво необхідно. Соціальна політика багатьох країн пострадянського простору, на відміну від японської, не діє на упередження, а передбачає захист дитинства постфактум, це обумовлює необмеженість повноважень правоохоронних органів та державних служб щодо вилучення дитини з родинного кола. Найбільш характерною тенденцією для розвитку російської

системи захисту дитинства є відмова від радянських принципів соціального забезпечення всіх дітей шляхом максимального влаштування їх добробуту та перехід до адресної допомоги конкретним дітям, які знаходяться в найбільш несприятливих умовах [51, с. 119]. Таким чином держава відокремлює дитину та її проблеми від родини і створює ще більш негативну ситуацію, за якої питання вирішуються не в комплексі, а частково та ще й різними державними структурами. Традиційним залишається направлення дітей до державних виховних закладів: інтернатів, дитячих будинків, притулків, де вони включені в процес інституціалізації. Такий підхід пояснюється необхідністю дотримання принципів соціальної солідарності, яка передбачає відповідальність теперішнього покоління за прийдешнє.

Окрему увагу слід приділити вивченню проблеми соціального влаштування дітей з особливими потребами в рамках патерналістської моделі. Як в Україні, так і в Росії, для зазначеної категорії існує розгалужена мережа інтернатних закладів, основним завданням яких є утримання за державний кошт дітей-інвалідів і бажано ізольовано від суспільства. У Японії працює зовсім інший принцип діяльності подібних установ, «Закладів з надання допомоги дітям для набуття самостійності», де діти з особливими потребами перебувають тимчасово. Їх діяльність направлена на формування у дитини-інваліда стійких вмінь та навичок для ведення самостійної життєдіяльності [339]. Підтвердженням ефективності японської соціальної політики щодо контролю держави за дитинством можуть служити статистичні показники. Так, якщо на початок 2013 р. в Англії з 13 млн. дітей, які не досягли повноліття (18 років), потрапили під опіку органів соціального захисту 54,4 тис. особи, що склало 0,4 %, то в Японії у цей же час, де кількість неповнолітніх склала 31 млн., до закладів соціального влаштування після рішення суду потрапила 31 тис. осіб, що склало 0,1 % [403, с. 85].

Таким чином, японський варіант патерналістської моделі соціального захисту дитини діє за принципом на упередження та має наступний вигляд «рис. 2.7».

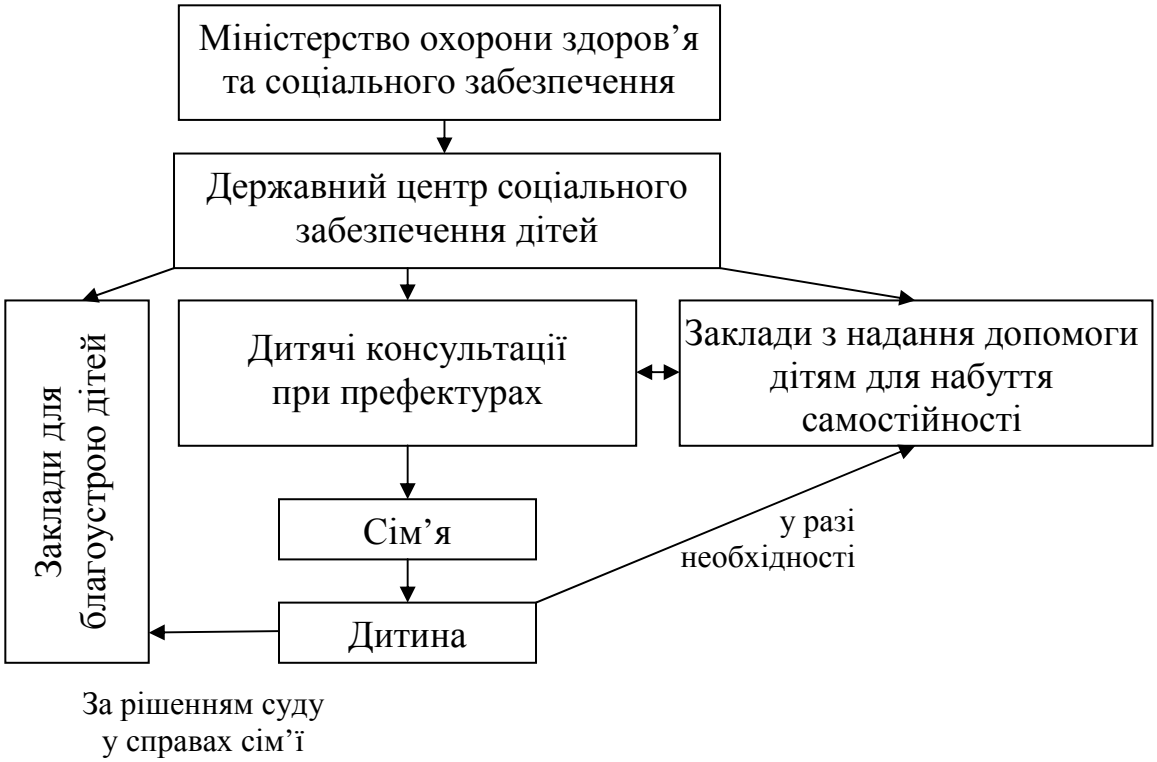

Рис. 2.7 Клієнтарний тип патерналістської моделі соціального захисту дітей.

Одна й та сама проблема в рамках різних моделей соціальної політики може вирішуватись різними шляхами, ефективність яких теж відрізняється. У цьому контексті слід зауважити, що Японія пізніше за західні країни вступила на демократичний шлях розвитку, а, відповідно, система соціального захисту населення в ній довгий час була не на належному рівні. Однак проведені реформи, в основу яких було покладено принцип дотримання рівноваги між витратами суспільства і кожної людини окремо та надання соціальної допомоги пропорційною до середнього заробітку громадян, стали запорукою для створення ефективної системи якісного захисту усіх категорій населення (у тому числі й дітей).

Загалом, говорячи про патерналістську модель захисту дитинства, можна виділити дві концептуальні стратегії розвитку соціальної політики: активну і пасивну. Існування активної стратегії можливе лише за умов високої організації суспільства без заперечного виконання його членами існуючих

законів, дотримання норм та моральних цінностей. Вона характеризується двома особливостями. По-перше, усі заходи, які вживає держава для надання соціального захисту, спрямовані на стимулювання економічного розвитку (у нашому випадку це створення належних умов для відтворення робочої сили, тобто збільшення народжуваності). По-друге, соціальна політика направлена не на подолання вже існуючих в суспільстві негативних явищ, а на попередження їх виникнення в майбутньому. Пасивна стратегія розвитку патерналістської моделі практично не включає в себе механізми соціального стимулювання. Вона має виключно компенсаторний характер, а тому приділяє головну увагу наданню допомоги малозабезпеченим, бездоглядним, соціально невлаштованим шляхом виплат різноманітних пенсій та пільг, реалізація яких можлива лише завдяки перерозподілу коштів між громадянами через держбюджет. За цих умов держава намагається дотримуватись принципу адресності таких фінансових вливань, що стимулює розвиток бюрократії та, на жаль, позбавляє комплексності соціальної допомоги, що робить її малоефективною. У зв’язку з цим необхідно відзначити, що кожне суспільство самостійно обирає напрям розвитку соціальної політики та формує її модель із врахуванням історично обумовлених соціокультурних особливостей [153, с. 373].

Таким чином, модель державного патерналізму має дві ключові парадигми: попередження виникнення соціальних проблем і подолання вже існуючих, у залежності від вибору яких держава йде активним або пасивним шляхом розвитку соціальної політики. У прямій залежності від цього знаходиться стратегія соціального захисту дитини в суспільстві. Позитивним аспектом патерналістської моделі є повна відповідальність держави за рівень соціального влаштування дітей, суспільство за таких умов визначає рівень якісних і кількісних параметрів соціальної політики. Це є передумовою виникнення основного недоліку існування такої системи – проблеми тотального контролю за громадянами з боку держави і збереження балансу між необхідністю допомоги та необґрунтованим втручанням в особисте

життя. Загалом, за сучасних умов динамічного розвитку людства існуючі типи патерналістської моделі соціального захисту дітей активно трансформуються, набувають нового вигляду та застосовують нові механізми. що потребує подальшого вивчення та осмислення.

Висновки до розділу 2

Вивчення світового досвіду соціального захисту дітей дозволило виділити три основні концептуальні моделі: солідарну, ліберальну та патерналістську, у рамках яких виокремлено певні типи, історично сформовані шляхом низки реформ у процесі еволюції ставлення суспільства до принципів розвитку наступних поколінь. Дослідження солідарної моделі у контексті концепції «солідаризму», розробленої французьким соціологом Е. Дюргеймом дозволило виокремити механічний та органічний типи системи соціального захисту дітей, в основу яких покладено принцип наявності чи відсутності в соціальних гарантіях такого фактора, як індивідуалізм. Враховуючи зазначені особливості, органічний тип солідарної моделі описано на прикладі Сполучених Штатів Америки, а механічний – спираючись на досвід Канади.

Державна політика щодо формування системи соціального захисту в США ґрунтується на правилі покладання відповідальності за особисте благополуччя громадянина особисто на нього самого. Оскільки право на державну підтримку в державі мають тільки особи, котрі нездатні самостійно себе забезпечувати, а суспільство бере на себе відповідальність підтримувати лише окремі категорії населення, які потрапили в скрутні життєві обставини та вимушено перебувають у кризовій ситуації. Така особливість соціальної політики обумовлена наступними національними відмінностями: велика територія, федеративний устрій, строкатий етнічний та расовий склад, індивідуалізм як особливість національного характеру. В зазначених умовах провідну роль в організації соціальної допомоги сім’ям з дітьми в США

відводиться благодійним організаціям, фондам, приватному підприємництву та церкві, які здійснюють фінансову підтримку та беруть на себе відповідальність за догляд і забезпечення дітей та сімей, що переживають певні соціальні негаразди. У державі функціонує розгалужена мережа волонтерських товариств, члени яких безплатно, на доброчинних засадах надають соціальну допомогу. Співпраця держави з благодійними приватними та громадськими організаціями дозволила створити чітку схему контролю за становищем дітей у суспільстві, що сприяло переходу якості надання послуг у системі соціального захисту дитинства на досить високий рівень. Аналіз нормативно-правової бази США щодо особливостей ювенального законодавства дав можливість виділити певну особливість, яка на сьогодні є пусковим механізмом руйнування інституту сім'ї в країні через включення до програм соціальної підтримки виключно неповних родин. Це підриває зацікавленість громадян у збереженні шлюбу як такого та інституту сім'ї зокрема, оскільки змушує жінок після народження дитини відмовлятись юридично розривати відносини з батьком дитини, щоб мати право на включення до соціальної програми й отримання матеріальної допомоги. Зазначені обставини сприяють збільшенню кількості народжених поза шлюбом дітей та розлучень. Результатом проведеного дослідження американської системи соціального захисту дітей стала розробка схеми взаємодії держави та суспільства на шляху забезпечення повноцінного якісного життя наступних поколінь.

До механічного типу солідарної моделі нами було віднесено систему соціального захисту дітей, що сформувалась у Канаді. Дослідження її особливостей дозволило створити схематичне відображення комплексу взаємодії соціальних служб, фінансованих державою, та вивчити специфіку системи соціального захисту дітей, проаналізувавши основні програми соціального забезпечення. Сьогодні Канада, як і більшість західних країн з солідарною моделлю, адаптується до умов глобальної економіки шляхом зменшення спільних податків, обмеження втручання уряду в ринкові

механізми, приватизації соціальних послуг і підприємств комунального господарства, що надають такі послуги, та зниження екологічних стандартів. Ці обставини допомогли зрозуміти сучасне становище системи соціального захисту дітей, що вважається найбільш гуманною у світі та орієнтована виключно на повноцінний розвиток наступних поколінь. В її основі лежать законодавчо визначені гарантії забезпечення дитини та родини певного (достатнього для нормального фізичного, психічного та інтелектуального розвитку) рівня життя, незалежно від того, чи це сім'я громадян, які постійно проживають на території країни, чи мігрантів, біженців, переселенців. Спеціалізовані програми допомоги дітям та їх сім'ям, що опинились у складних життєвих ситуаціях, федеральний уряд держави віддав до сфери юрисдикції провінцій, у яких створювались абсолютно самостійні системи соціального захисту дітей в залежності від специфіки кризових ситуацій, що виникають у конкретному регіоні. Кожна з провінцій виділяє та розподіляє муніципалітетами кошти за зазначеною статтею бюджету залежно від кількості дітей у конкретному населеному пункті. Однак існує певний перелік соціальних послуг, який держава передала до приватного сектору чи під контроль доброчинних організацій (догляд на дому, приватні клініки, приватні дитячі сади).

Проведений аналіз свідчить, що вибір моделі соціального захисту дитини перш за все має пряму залежність від мети соціальної політики держави та рівня її економічного розвитку. Як показала практика, існує два варіанти: перший – фінансова стабільність дає можливість родині самостійно забезпечувати себе і своїх нащадків, а соціальної допомоги потребують певні групи, що потрапили в складні життєві обставини або кризову ситуацію. Другий виникає за умов, коли основних прибутків сім'ї не вистачає для задоволення існуючих потреб і держава змушена надавати певну грошову допомогу на утримання дитини, а соціальні служби опікуються не тільки дітьми, які опинились у кризовій ситуації, але й тими, що живуть у стандартних для конкретного суспільства умовах.

Спираючись на методологічний доробок англійської школи соціології – Е. Джеймса, М. Сайлера, П. Мутона та дослідження форм соціального захисту, проведених Г. Еспінг-Андерсеном у контексті аналізу ліберальної системи соціального захисту дітей у країнах Євросоюзу, в роботі було виокремлено три основні типи: консервативний, бісмарківський та соціально-демократичний. Зазначена типологізація концептуально відображає той вибір, який зробила кожна з країн ЄС стосовно встановлення фундаментальних принципів побудови системи соціального захисту, у тому числі й такої категорії громадян, як діти.

Консервативний тип ліберальної моделі, яскраво представлений у Великобританії та Нідерландах, діє на засадах відокремлення системи соціального захисту дітей від економічних відносин, обмежуючи масштаби надання допомоги за «адресним» принципом. Отже, суспільство підтримує лише ті категорії громадян, які не мають жодних інших прибутків окрім державної допомоги, та на утриманні яких знаходяться діти, оскільки однією з пріоритетних позицій соціальної політики ЄС є забезпечення життя майбутніх поколінь на життєво достатньому рівні. Особливістю консервативного типу, яка позитивно відрізняє його від інших, є законодавчо зафіксовані критерії визначення ефективності роботи системи соціального захисту дітей, в основі яких лежить відсоток вирішення конкретних соціальних проблем та кількість виведених із кризової ситуації дітей.

До бісмарківського типу ліберальної моделі нами було віднесено системи соціального захисту дітей, впроваджені в Німеччині, Франції, Австрії, Італії, які базуються на принципах забезпечення гарантованих виплат за рахунок небюджетних фондів та благодійних організацій, підставою для чого є існування сім'ї на рівні нужденності. Останнім часом, масштаби таких виплат в країнах ЄС значно збільшились, що стало приводом для жвавої дискусії на урядовому рівні навколо дефіциту коштів для забезпечення соціальних програм підтримки дітей і сімей з дітьми та подальших можливостей існування самої бісмарківської системи. На відміну

від консервативного типу ліберальної моделі соціального захисту дітей у бісмарківській органи судочинства вилучають дитину з родинного кола тільки у разі порушення її прав або скоєння відносно неї злочину. Ось чому в зазначеній системі різні профільні фахівці «супроводжують» дитину від народження до повноліття, забезпечуючи не просто соціальний захист, а й соціальний контроль, дотримання юридичних норм, організацію психологічної та педагогічної допомоги, а також координуючи дії служб різних рівнів.

Вивчення особливостей соціально-демократичного типу ліберальної моделі захисту дітей дало можливість визначити механізми роботи системи надання соціальних гарантій у країнах Центральної та Східної Європи, суттєвою особливістю яких є повна відсутність адресних програм соціальної допомоги дітям. Перебування протягом певного часу в рамках радянської патерналістської системи позначилось на принципах розподілу соціальних гарантій у цих державах, основною концепцією яких стало надання соціальних послуг виключно для підтримки базового рівня життя. Економічні ускладнення останніх років спровокували різке зубожіння сімей з дітьми, однак пріоритетним напрямом виділення бюджетних коштів є виплати пенсій за віком, що ставить суспільство перед ризиком утримання старіючого покоління за рахунок утисків молодого. Ще однією суттєвою особливістю соціально-демократичного типу є делегування органами місцевого самоврядування завдань щодо соціального захисту дітей та сімей з дітьми громадським організаціям, у деяких випадках з частковою фінансовою підтримкою. Така політика стала причиною втрати контролю з боку держави над галуззю соціального захисту дитинства, зробивши соціальну допомогу частиною завдань громадського (публічного) сектору. Загалом для країн Центральної та Східної Європи в соціальній сфері характерні три тенденції: децентралізація, комерціоналізація та внутрішній безлад.

У дисертаційному дослідженні було проаналізовано два основні різновиди патерналістської моделі соціального захисту дитинства: суспільний та клієнтурний, що представлені пасивною та активною формами ставлення держави до сприяння розвитку наступних поколінь і проявляються у рівнях контролю з боку суспільства над життям дитини та її сім'ї – тотальному та лояльному. Тому в роботі виділено та проаналізовано дві діаметрально протилежні наукові позиції щодо залучення патерналістської моделі для вирішення певних гуманітарних проблем у суспільстві. Перша, схвальна розроблена Е. Мейо, на думку якого держава повинна піклуватись про своїх громадян. Друга висловлена Ф. Тейлором, який зауважив про необхідність існування фактору довіри в стосунках між державою та суспільством. Концепція суперечності форм патерналізму базується на протиріччях у клієнтарних стосунках, які формують певні види соціальної залежності нужденних від суспільства чи від держави. Першими, у контексті теорії соціального обміну, звернули увагу на цей парадокс С. Ейзештадт та Л. Ронінгер. Зазначені типи патерналізму були описані нами на прикладах РФ та Японії, що дозволило провести порівняльний аналіз, виділити нагальні проблеми та визначити наявні недоліки.

Російський варіант патерналізму в системі соціального захисту дітей базується на принципах вирішення вже існуючих проблем, що цілком покладаються на державні служби соціального захисту, пріоритетом для яких є вилучення дитини з родини, котра потрапила в кризову ситуацію чи переживає певні труднощі, та влаштування її до закладу інтернатного типу. Системний контроль за сім'єю здійснюється органами, що входять до складної бюрократизованої системи соціального захисту з жорсткою централізацією управління галуззю. Дитина розглядається суспільством у контексті державної власності, а тому відповідальність за її соціальне влаштування несуть виключно органи ювенальної юстиції та профільні служби соціального захисту.

Японський тип патерналістської моделі передбачає активну та оперативну роботу соціальних служб, основним принципом яких є дія на випередження, недопущення прецеденту, за якого дитина та її родина можуть потрапити в кризову ситуацію, викликану складними життєвими обставинами. Тому перевага надається консультативним формам патронажу над сім'єю та роботі чіткого механізму колективних дій держави і приватних закладів, що спеціалізуються з надання соціальних послуг дітям.

Розглядаючи патерналізм як соціальну систему, певну форму соціального устрою, основні його положення, можна звести до наступного: патерналізм завжди є орієнтованим на встановлення державою кількісних параметрів соціальної політики з чітким визначенням її якісних характеристик, що передбачає покладення повної відповідальності за рівень соціального захисту дитини на державу. Кожна з існуючих моделей соціального захисту дітей не є сталою, бо знаходиться в стані постійних трансформацій через необхідність оперативно реагувати на нові виклики часу, що виникають перед суспільством, а тому має декілька форм, зміст яких напряму залежить від обраних механізмів вирішення складних життєвих ситуацій, до яких потрапляють діти.

РОЗДІЛ 3
СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

3.1. Діти як об’єкт соціального захисту та суб’єкт соціальних змін

Основним критерієм, який визначає становище дитини в суспільстві, є ставлення до неї соціуму. Розглядаючи зазначене питання саме в такому контексті, з упевненістю можна констатувати, що в українському суспільстві в центрі уваги перебуває доросла людина, водночас дитина сприймається як представник однієї з соціально-демографічних груп, що перебувають на соціальній периферії: зазвичай, і науковці, і соціальні служби розглядають дітей, як об’єкти впливу на них оточуючого середовища. Впровадження в Україні європейських стандартів сьогодні потребує особливої уваги до найменше захищених верств населення, серед яких особливе місце відводиться дітям. Відповідно до загальних принципів європейського вектора розвитку держави найважливішим завданням сучасної України є формування інституту соціального захисту дітей, мета якого створити сприятливі умови для гідного виховання та повноцінного розвитку наступних поколінь. Для цього кожній дитині суспільство має забезпечити можливість повністю реалізувати свій потенціал, підтримувати максимально високий рівень фізичного та психічного здоров’я, здобути якісну освіту, надавати захист в разі заподіяння шкоди дорослими, підтримувати безпеку життя, розвивати навички догляду за собою й формувати вміння вирішення повсякденних буденних проблем, виховувати самоідентичність, напрацьовувати навички міжособистісного спілкування та суспільної взаємодії.

Тому термін «дитина» розуміється не тільки як людина з певними соціально-демографічними характеристиками, але й як найвища соціальна цінність, суб’єкт соціальних відносин, об’єкт соціального захисту, відповідальність за життя якого несуть родина та держава.

Діти – найвища соціальна цінність держави, яка несе відповідальність за надання їм можливості повністю реалізувати свій потенціал та стати в майбутньому складником людського капіталу. Стаття 1 Закону України «Про охорону дитинства» дає наступні визначення:

– дитина – особа віком до 18 років , якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше;

– дитинство – період розвитку людини до досягнення повноліття;

– охорона дитинства – система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав [269, ст. 1].

Термін «дитинство» розглядається не тільки як процес, пов'язаний з трансформацією соціального буття людини, але й як період життя від народження до повноліття, на перебіг якого безпосередньо впливають інститути сім'ї, освіти, держави, в результаті чого відбувається інтенсивний соціальний та психологічний розвиток особистості, під час якого закладаються передумови до її вступу в доросле життя.

Під час дитинства індивід перебуває в численних колективах, тому ставлення до нього як до об'єкта соціальних відносин зумовлене існуючою в суспільстві системою норм, сукупність яких передбачає найефективнішу інтеграцію дитини до соціуму.

Тривалий час в Україні на державному рівні не усвідомлювали необхідність вирішення проблем соціального захисту дітей, унаслідок чого виникли певні деформації суспільного розвитку, які гальмували створення сприятливих умов для розвитку наступних поколінь українського суспільства в стратегічній перспективі. Однак нині зазначене питання не тільки є актуальним але й соціально значущім, оскільки від його вирішення залежить подальший розвиток суспільства.

Основні засади процесу соціального захисту дітей та державного управління ним в Україні формувалися за умов старої, ще радянської, системи, а тому обтяжені жорсткою централізацією та бюрократичним

навантаженням, пов’язані зі складним багатоетапним механізмом реалізації соціальних гарантій. Крім того, понині основою державної політики щодо соціального влаштування дітей є ідеї колективного виховання. Така ситуація зумовлена тим фактом, що після здобуття незалежності Україна успадкувала велику мережу крупних інтернатних закладів, робота яких базувалася на методиках, орієнтованих на позбавлення вихованців індивідуальної опіки та самостійного особистісного розвитку. Радянське минуле вплинуло і на формування визначень об’єкта та суб’єкта соціального захисту дітей.

Такий стан речей науковці оцінюють неоднозначно, оскільки саме в дитинстві закладається фундамент для подальшого розвитку особистості, формуються її основні якості, створюється підґрунтя для фізичного та психічного здоров’я, культурного, морального й інтелектуального потенціалу. Соціальні практики, які набула людина на початку свого життя, є найбільш важливими та найбільш стійкими; змінити їх у подальшому надто складно, а інколи – практично неможливо. Успішне становлення дитини як особистості визначається не тільки вдалими педагогічними практиками, але й нормальним плином процесів соціалізації, адаптації та інтеграції в суспільне життя. Усвідомлення зазначеного зумовлює величезну відповідальність держави, зокрема, та суспільства, в цілому, за створення сприятливих умов для розвитку наступних поколінь шляхом запобігання виникненню таких явищ як дезадаптація та ексклюзія. Саме тому суспільство сприймає дитину виключно в ролі суб’єкта соціальних змін, намагаючись організувати життя нащадків, створюючи сприятливе середовище для повноцінного розвитку, цілісного формування особистості, забезпечуючи необхідні умови життя та існування [73, с. 7]. Оскільки дитина розглядається світом дорослих виключно як суб’єкт соціального життя, то дитинство – етап дорослішання, що сприймається як маргінальний процес, результатом якого є перехід у доросле життя, на шляху до якого особистість повинна «включатись», «інтегруватись», «соціалізуватись», тобто адаптуватись до його умов.

Соціальна адаптація – це включення індивіда чи групи до соціального середовища, пристосування до відповідних правил, систем, норм і цінностей, практики та культури суспільного життя. Термін «адаптація» виник у другій половині XVIII ст. і введений до наукового обігу німецьким фізіологом Аубертом, котрий використав його для характеристики явищ пристосування чутливості органів зору (або слуху), що виражається в підвищенні чи зниженні чутливості у відповідь на дію адекватного подразника [387, с. 85].

Адаптація (від лат. adapto – пристосовую) – пристосування – тривалий час було одним із центральних понять біології. Механізми адаптації підвищують стійкість організму до перепадів температури, нестачі кисню, змін тиску й інших несприятливих впливів середовища. Тобто соціальна адаптація – це взаємозумовлений процес пристосування індивіда до соціального середовища і пристосування суспільства до потреб особистості через їх задоволення. Відповідність між рівнем соціальних потреб і рівнем їх задоволення визначає рівень соціальної адаптації [4, с. 75].

Адаптація дитини до оточуючого її середовища може здійснюватись у трьох формах:

– акомодація (повного дотримання вимог середовища без їх критичного аналізу), прикладом такої форми може бути виховання дитини в сімейному колі;

– конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища), зазвичай ця форма поширена серед дітей, які перебувають на вихованні в державних закладах – дитячих будинках, притулках, інтернатах;

– асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм та цінностей середовища на основі особистісної солідарності з ними), залучення дитини до освітнього процесу в школі.

Нині термін «адаптація» використовується в соціології як теоретичне поняття, психології, філософії, політології – як наукова парадигма. У сучасній науці існують кілька відносно самостійних напрямів дослідження

проблем адаптації, що відіграє вирішальну роль у соціалізації особистості [77, с. 82].

У період адаптації дитина є об'єктом суспільних відносин, на який спрямовані зусилля батьків, вихователів, учителів та суспільства загалом. Таким чином, відбувається так зване «входження» до соціального середовища, опанування деяких знакових систем, елементарних норм і правил поведінки, соціальних ролей, засвоєння елементарних форм діяльності. Дитина, власне, навчається бути особистістю.

Адаптацію як особливий процес відновлення порушеної рівноваги між індивідом і оточуючим його середовищем через внутрішні зміни самого індивіда розглядав В. Сорокін, звернувши увагу на той факт, що компенсаторні процеси так само спрямовані на відновлення рівноваги в суспільстві на основі внутрішньої перебудови конкретної особистості [305, с. 19].

На думку Г. Балла, основні прояви соціальної адаптації виражаються у взаємодії (зокрема спілкуванні) дитини з оточуючими її людьми та їх активною діяльністю. Найважливішим засобом успішної соціальної адаптації є включення дитини в освітній та виховний процеси, доручення до трудової та професійної підготовки [17, с. 88].

Критиком теорій, які заперечують роль людського чинника в динаміці суспільного розвитку виступив Е. Фромм, який виділив статичну та динамічну адаптації. На його думку, під час адаптації активно змінюється як сама особистість, так і оточуюче її середовище, в результаті чого між ними формуються відносини адаптованості [342, с. 66].

Подолання проблемних ситуацій, на думку А. Налчанджян, можна вважати процесом соціальної адаптації особистості, під час якого вона використовує набуті на попередніх етапах розвитку та соціалізації навички і механізми поведінки або відкриває нові способи поведінки та вирішення завдань, нові програми і плани внутрішньо-психічних процесів. Ось чому, науковці вважають адаптацію – соціальним процесом, який за сприятливого

перебігу дитинства приводить особистість до стану адаптованості. Тому, якщо навколишнє середовище висуває до дитини вимоги, до яких складно пристосуватися через притаманні виключно їй особистісні чи вікові особливі характеристики, у неї може розвинутися відчуття соціального, психічного або соматичного напруження. У такому разі в дитини починають формуватися неадекватні механізми пристосування до умов навколишнього середовища, вона стає схильною до девіантної поведінки та провокування конфліктних ситуацій [233, с. 23].

Важливий аспект адаптації дитини до суспільного життя – це засвоєння нею соціальних ролей. У цьому сенсі адаптація є одним з механізмів соціалізації особистості. Ефективність зазначеного процесу значною мірою залежить від того, наскільки адекватно індивід сприймає себе та свої соціальні зв'язки. Викривлене або недостатньо розвинуте уявлення про себе призводить до порушень адаптації. Тому логічно вважати, що соціальна адаптація – це один з механізмів соціалізації [230, с. 262].

Соціалізація – це процес інтеграції дитини в суспільство, різноманітних типів соціальних спільнот (група, соціальний інститут) через засвоєння ним (індивідом) елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формується соціально значущі риси особистості. Процес реалізації (набуття індивідом соціального досвіду та ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей) на основі побудови мотиваційних структур у класичній соціології вважається соціалізацією [20, с. 37].

У межах цього процесу дитина засвоює соціальні норми, вміння, стереотипи, настанови, форми поведінки та спілкування, можливі варіанти стилю життя. Одним з основних механізмів соціалізації після адаптації є виховання, яке розпочинається в родині, безпосередньо батьками, а потім в освітніх закладах – дитячому садку, школі, інших навчальних установах. У процесі соціалізації відбувається формування особистості дитини та становлення її самосвідомості. В межах соціалізації дитина формує свою життєву позицію, тому особливого значення має набуття нею навичок

практики контактів з оточуючим середовищем, в умовах спільної діяльності, яка надає можливості сприймати й оцінювати себе та інших, формувати особистість. На думку Т. Парсонса, основою процесу соціалізації є генетично зумовлена пластичність людського організму та його здатність до навчання, рання стадія якого проходе в рамках сім'ї [427, с. 258].

Зазначені аспекти дозволяють розглядати соціалізацію як складний двокомпонентний процес, оснований на здатності людини до навчання та в рамках якого, по-перше, відбувається засвоєння індивідом уже існуючих соціальних практик, по-друге, репродукуються існуючі в суспільстві цінності, норми, правила, засвоєні дитиною. Хоча соціалізація відбувається в усіх без винятку соціальних групах, однак за межами сім'ї вона сконцентрована в колективах які займаються освітою, значення якої зростає пропорційно розвитку прогресу [427, с. 259]

Розуміння взаємозв'язку процесів адаптації виховання та соціалізації стало основою адаптивнорозвиваючої концепції соціалізації, автором якої є М. Лукашевич. Сутність цієї концепції полягає в розгляді соціалізації як взаємодії людини з навколишнім середовищем, що триває від народження до смерті особистості буквально у кожній фазі її життєдіяльності. Під час адаптації як особливої діяльності дитини, пов'язаної із засвоєнням нових форм взаємодії індивіда та суспільства, дитина набуває соціального досвіду, таким чином підвищуючи рівень соціалізації. На основі вищезазначеного можна дійти висновку, що соціальна адаптація і соціалізація – це нерозривні в своїй єдності процеси. Тому складовою процесу соціалізації є виховання, під час якого людина набуває нового досвіду, здобуває знання про соціальне середовище, вчиться ефективно взаємодіяти з ним. Тому первинною ланкою виховного процесу для дитини є сім'я [204, с. 92].

Індивідові як у дитинстві, так і в дорослому віці, на думку Е. Еріксона, доводиться долати складні, іноді критичні, ситуації, що закономірно виникають на його життєвому шляху і є специфічними на кожному етапі життя. Долаючи критичні ситуації, дитина набуває нового соціального

досвіду, який надає їй можливості переходити до наступної стадії дорослішання. Якщо соціалізація на певній стадії дитинства за тих чи інших обставин не відбулася (не вдалося вирішити основної проблеми взаємодії особистості з оточуючим середовищем) або вона відбулася частково, це негативно впливає на подальші стадії та соціалізацію загалом [397, с. 8].

Таким чином, згідно з еволюційною теорією соціалізації Е. Еріксона, в дитинстві основною проблемою особистості є напрацювання старанності під час засвоєння існуючих соціальних практик та подолання недбалості у виховному процесі. Тому головне завдання останнього – створення умов та напрацювання механізмів набуття дитиною впевненості в собі, своїх здібностях, їх усвідомлення та розвиток. Невиконання (часткове чи неповне виконання) зазначеного завдання позначається в подальшому на формуванні елементів соціальної недбалості, що впливають на якість перебігу подальших стадій соціалізації дитини. Залишившись у дитинстві без піклування батьків, поза колом родинного виховання, та потрапивши до державного виховного закладу, дитина ризикує так і не розвинути своїх здібностей, оскільки виховний процес у державних установах не передбачає застосування індивідуального підходу до вихованців [397, с. 9].

Проблема адаптації дитини в українському суспільстві тісно пов’язана із задоволенням її потреб, що забезпечують умови для успішної життєдіяльності. Саме тому, особливої актуальності набуває проблема механізмів включення дитини до суспільного життя. Важливу роль у цьому сенсі відіграє процес набуття навичок поведінки, сприйняття та засвоєння загальнолюдських і національних цінностей. Отже, дорослий світ допомагає дитині самовизначитись, пристосуватися до різних життєвих ситуацій, сприяє набуттю соціального досвіду, допомагати самовизначитись відтак вона є суб’єктом соціальних змін.

Активізація життєвих сил дитини під час виховання її в родинному колі, на відміну від державних виховних закладів, безумовно формує соціальну активність та активізує адаптаційні ресурси. На думку О. Якуби,

соціальна активність особистості в науковій літературі розглядається як системна соціальна якість, в якій виражається та реалізується рівень її соціальності, тобто глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, набутих під час соціалізації, а адаптація надає можливості дитині пройти шлях перетворення від об'єкта до суб'єкта суспільних відносин. Це початкова соціальна якість, яка виражає цілісне, усталене, активне ставлення до суспільства та формується виключно в умовах сім'ї [372, с. 33].

Оскільки соціальна адаптація необхідна для включення дитини до різних сфер суспільних взаємовідносин, розширення контактів, формування адекватної поведінки відповідно до її потреб і особливостей, можна виділити складові процесу соціальної адаптації дитини:

1. Психологічна адаптація – процес взаємодії особистості із середовищем, при якому особистість набуває навичок пристосування до певних особливостей перебування в соціумі, зазнаючи активного впливу найближчого оточення, з метою забезпечення задоволення своїх основних потреб. Процес взаємодії особистості й середовища полягає в пошуках і використанні адекватних способів задоволення основних потреб.

2. Економічна адаптація здійснюється зазвичай у підлітковому віці, коли дитина починає розуміти наявність товарно-грошових відносин та поступово залучається батьками до монетарної системи життя суспільства. Для випускників інтернатних закладів набуття зазначених практик є неможливим, оскільки вони перебувають на повному державному забезпеченні і не мають змоги засвоїти механізми цільового використання коштів.

3. Комунікативна адаптація зумовлює пристосування дитини до взаємозв'язків і взаємостосунків, що існують у суспільстві, стимулює розвиток соціальних навичок і умінь, формує соціальну компетенцію. Особливо це стосується дітей, яких вилучили з несприятливих умов життя (від батьків наркоманів, пияків) унаслідок чого зазнали посттравматичного стресу, пережили екзистенційні проблеми тощо. Комунікативна адаптація

виявляється ефективною тільки в умовах включення дитини до нормального соціального середовища та збереження її власної індивідуальності. У цьому контексті необхідно виокремити дітей з особливими потребами, які потребують прийняття свого стану і формування активної життєвої позиції, орієнтації на власні збережені можливості й потенціал.

4. Регулятивна адаптація пов'язана з життєвими циклами дитини, переходом від одного віку до іншого, перебігом різних життєвих подій і змін, що потребують формування нових якостей характеру, рис особистості та вимог до суспільства, яке має забезпечувати гідне існування громадян. Особливо важливою соціальна адаптація є для статево-рольових взаємовідносин і взаємостосунків на різних вікових стадіях життя людини. Регулятивна адаптація пов'язана із задоволенням потреб у безпеці й повазі.

5. Самореалізація – рівень задоволення духовних потреб особистості, реалізації її творчого потенціалу.

Таким чином, здійснений аналіз дозволяє дійти висновку про те, що адаптація є складовим механізму соціалізації особистості, який відбувається під час пристосування до різноманітних життєвих ситуацій, супроводжується набуттям соціального досвіду, засвоєнням суспільних норм та цінностей. Адаптація збагачує соціальний досвід дитини, полегшує процеси включення її до дорослого життя. Розуміння механізмів соціалізації на початкових етапах розвитку дитини дозволяє говорити про значущість процесу пристосування, завдяки якому відбувається становлення особистості. В подальшій соціалізації людини, вже в дорослому віці, цей механізм трансформується, виконуючи інші завдання, реалізуючи вищі рівні включення.

Тому з упевненістю можна говорити про три фази становлення дитини в суспільстві:

– перша фаза (власне адаптація) передбачає засвоєння ціннісних орієнтацій та норм, уподібнення індивіда до інших членів групи. Якщо за тих чи інших обставин дитині не вдається подолати труднощі адаптаційного

періоду, у неї можуть розвинутися залежність та невпевненість, що призводять до дезадаптації особистості;

– друга фаза (індивідуалізація) виникає через суперечності між необхідністю «бути таким як усі» та прагненням індивіда до максимальної персоналізації. У випадку, якщо дитина не зустрічає взаєморозуміння, у неї розвиваються негативізм, агресивність, що викликають деіндивідуалізацію;

– третя фаза (інтеграція) детермінується суперечностями між прагненнями дитини бути ідеально представленою в соціумі та необхідністю суспільства приймати, підтримувати і культивувати тільки ті індивідуальні особливості, які сприяють розвиткові її як особистості [375, с. 332].

Процес інтеграції дитини до соціального простору є невід'ємною складовою виховання в цілому та одним з основних завдань освіти. Він супроводжується формуванням соціальних зв'язків та визначається як соціальна інклюзія, яка в широкому сенсі є «включенням індивіда або групи в співтовариство з метою залучення до певної дії або культурного процесу», на думку В. Ярської. [375, с. 11]. Під час дорослішання участь у процесі інклюзії формує в дитини почуття належності до сімейного кола, близького оточення (групи, верстви) та спільних учасників соціального простору.

Тому особливе занепокоєння науковців викликають процеси соціального виключення дітей, що формуються в контексті сприйняття їх соціумом як об'єктів суспільного життя та відмежування від дорослого світу, в результаті чого відбувається руйнування соціальної солідарності. Проблеми, які виникають у дітей під час адаптації до оточуючого середовища на етапі ранньої соціалізації, можуть спричинити подальші життєві труднощі, а відтак – знижують можливості щодо успішної соціальної інтеграції, унеможливлюя інклюзію.

У цьому контексті необхідно говорити про актуальність розвитку інклюзивної соціальної політики, яка визначає наявність інтересу до інтеграції дитини в життя суспільства як із сторони державних службовців – чиновників соціальних служб, так і науковців. Заслуговує на увагу концепція

В. Шмідта, яка визначає взаємозв'язок соціальної політики з розвитком виробничих відносин, що зробило можливим поєднати на науковому рівні питання ексклюзії та інклюзії з освітніми процесами [359, с. 107]. Найцікавіший варіант вирішення проблеми включення дитини до суспільного життя запропонував Г. Еспін-Андерсон, котрий зауважив наявність взаємозв'язку між інтеграцією та комплексом факторів, зумовлених політичною та макроекономічною ситуаціями [398]. Його припущення набули продовження в науковому доробку Н. Ярської, яка розробила концепцію реформування системи соціального захисту дітей через переосмислення проблеми ексклюзії в контексті реалізації теорії соціальної рівності. Таким чином, розроблено основу для створення інклюзивної освіти, ключовими принципами якої стали рівність можливостей для всіх без винятку категорій дітей (сироти, інваліди, діти з обмеженими можливостями) [376].

В Україні першим кроком до подолання соціальної ексклюзії було визнання суспільством наявності проблеми та проголошення соціальної інклюзії одного з пріоритетів національної соціальної політики. Основою для державної вітчизняної політики стало розуміння інклюзії дитини як процесу, основаного на діалектичному взаємозв'язку соціалізації, інтеграції та інституціоналізації, що передбачає розробку й застосування організаційних заходів, спрямованих на рівноправну соціальну взаємодію індивідів або соціальних груп (передусім соціально незахищених верств).

Оскільки форми виключення дитини в життя суспільства різноманітні, то і державна соціальна політика повинна бути комплексною, збалансованою, спрямованою не тільки на вирішення вже існуючих соціальних проблем дитини, але й діяти на упередження, на основі європейського досвіду в Україні розроблена державна програма інклюзивної освіти, згідно з якою соціальне включення розглядається як можливість реалізації прав і свобод дитини, гарантованих Конституцією. Однак, без створення належної нормативно-правової бази, яка б надала можливості

дітям стати суб'єктами суспільного життя, формування інклюзивної ідеології, інклюзивної культури та інклюзивних цінностей, є складним завданням. Тому в Україні залишається актуальним питання участі дітей у процесі прийняття рішень, що стосуються їх благополуччя – стану родини, вибору освіти або отримання соціальних послуг. Нині зазначені питання вирішуються без узгодження із самою дитиною, без урахування її думки і бажання. Тому на законодавчому рівні чітко прописані категорії дітей, котрі потребують соціального захисту держави. До пріоритетних груп, які в першу чергу потребують соціального захисту, належать: діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; діти, котрі перебувають у девіантних і педагогічно занедбаних сім'ях; діти з прийомних сімей, багатодітних та неповних; діти-інваліди; діти, які мають вади в психічному та фізичному розвитку; діти безробітних громадян; діти – жертви збройних конфліктів, екологічних і техногенних катастроф; діти із сімей біженців і вимушених переселенців; діти, котрі перебувають на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ [361, с. 8].

В Україні на законодавчому рівні (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства») виокремлені специфічні ознаки груп дітей – об'єктів соціального захисту, а саме:

– бездоглядні – діти, поведінку яких повністю не контролюють дорослі, через невиконання або неналежне виконання покладених на них обов'язків щодо виховання та навчання своїх нащадків;

– безпритульні – діти, що не мають певного місця проживання та/або місця перебування;

– неповнолітні – діти віком від 0 до 18 років, що потрапили в соціально небезпечне становище, умови, небезпечні для їх життя чи здоров'я або не відповідають вимогам щодо принципів виховання чи його змісту, вчинили правопорушення чи антигромадські дії;

– інваліди – це діти зі стійким розладом функцій організму, спричиненим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового

чи фізичного розвитку, що обмежують їх нормальну життєдіяльність, потребуючи додаткової соціальної допомоги і захисту;

– сироти – діти, у яких померли чи загинули батьки;

– біженці – діти, які не є громадянами України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебувають за межами країни своєї громадянської належності та не можуть користуватися захистом цієї країни або не бажають користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань; або не маючи громадянства і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не можуть чи не бажають повернутися до неї через зазначені побоювання;

– сім'я, що перебуває в соціально небезпечному становищі чи/або в складній життєвій ситуації; сім'я, де діти перебувають у соціально небезпечному становищі, де батьки або законні представники неповнолітніх не виконують своїх безпосередніх обов'язків і/або негативно впливають на їх поведінку чи/або жорстоко поводяться з ними [269, ст. 1].

Відповідно до цього ключовими принципами соціального захисту дітей в Україні є:

– дотримання певного рівня життя дитини (вирішення побутових потреб, підтримка належного рівня здоров'я, як фізичного, так і психічного);

– забезпечення належного рівня безпеки (на фізичному, економічному та соціальному рівнях);

– створення умов для реалізації прав дитини щодо розвитку здібностей і можливостей, освіти та самореалізації.

Основні стандарти соціального захисту дитинства в Україні нині визначені державною соціальною політикою щодо захисту дитинства та передбачають.

1. Гарантовану загальнодоступну безплатну початкову, основну і середню (повну) загальну освіту, а на конкурсній основі – середню і вищу професійну освіту та виховання в загальноосвітніх закладах.

2. Безплатне медичне обслуговування дітей, забезпечення їх харчуванням відповідно до мінімальних норм.

3. Реалізацію права на професійну орієнтацію, вибір сфери діяльності, працевлаштування, охорону й оплату праці (при досягненні дитиною 14 річного віку);

4. Соціальне обслуговування і соціальний захист дітей, що передбачає і надання матеріальної підтримки багатодітним сім'ям шляхом виплати державних субсидій на дітей;

5. Соціальну адаптацію та реабілітацію дітей, які потрапили та певний час перебували в складній життєвій ситуації.

6. Організацію оздоровлення та відпочинку дітей, зокрема тих, котрі проживають в екстремальних умовах, а також екологічно небезпечних зонах.

7. Захист та збереження державою прав на рухоме та нерухоме майно дитини до досягнення нею повноліття (18 років) [273].

Загалом необхідність надання соціального захисту тій чи іншій дитині виникає за таких умов: перша – в повсякденному житті, коли перед родиною або дитиною постали певні соціальні ризики за обставин, які не залежать від них (природні катаклізми, техногенні катастрофи, воєнні дії, економічні кризи, вимушене переселення, смерть або каліцтво одного з годувальників, утрата житла та ін.), друга – у надзвичайній, нестандартній ситуації, нехарактерній для родини та дитини (життя на вулиці, утрата батьків, інвалідність). Відповідно до зазначених обставин соціальний захист можна умовно поділити на два рівні.

Перший – надання допомоги безпосередньо сім'ї, що потрапила до складної життєвої ситуації та потребує втручання держави в побутову й освітню сфери (влаштування дітей до освітніх закладів та налагодження

побуту при вимушеному переселенні, допомога на утримання дитини за умов утрати одного з годувальників).

Другий – виникнення надзвичайних ситуацій у житті дитини та родини, коли втручання держави передбачає застосування цілого комплексу заходів та плідної роботи не тільки соціального працівника але й спеціалізованих закладів та профільних установ.

Відповідно до існуючих принципів державної політики України та сфер її реалізації, соціальний захист дітей має виконувати певні функції:

1. Гуманітарна – орієнтована на реалізацію загальнолюдських пріоритетів через визнання дитини найвищою цінністю держави і суспільства та забезпечення її основних потреб.

2. Охоронна – спрямована на надання, уразі необхідності, кожній дитині захисту, допомоги та сприяння реалізації її прав і свобод, створення умов для гарантованого розвитку й ефективної соціалізації, умов сприйняття дітей як самостійних суб'єктів права.

3. Профілактична – передбачає запобігання потраплянню дітей до складних життєвих ситуацій, своєчасне попередження виникнення соціальних відхилень та усунення причин дезадаптації дитини на початкових стадіях їх виникнення.

4. Адаптивна – забезпечує оперативне і своєчасне реагування системи соціального захисту на зміну соціальної, політичної, економічної, правової та культурної ситуації в контексті корегування процесу соціалізації дитини на основі формування здатності до саморозвитку та самовдосконалення.

5. Виховна – створює передумови для розкриття місця й ролі виховання в процесі становлення дитини, надає змоги скоригувати процеси соціалізації та адаптації дітей до нових умов життя чи зміни соціального середовища.

Зважаючи на те, що на Сході України проводиться Антитерористична операція, яка стала однією з причин різкого спаду економіки в державі, ситуація щодо соціального захисту дітей ускладнюється такими чинниками:

– погіршенням життєвих умов значної кількості громадян;

– суттєвим зниженням фінансової спроможності батьків опікуватися своїми дітьми;

– наявністю значної кількості соціальних сиріт;

– виникненням нової категорії соціально невлаштованих дітей – діти вимушених переселенців, не тільки позбавлених нормальних (не говорячи про сприятливі) умов для існування, але й уже встигнувших пережити страхіття бойових дій;

– недосконалістю законодавства щодо процедури опіки;

– недостатнім розвитком інституту прийомної сім'ї, їх соціальної підтримки. Усе це потребує докорінного перегляду державної політики щодо розвитку наступних поколінь. Під впливом загальноєвропейських процесів ситуація стосовно захисту дитинства поступово починає змінюватися. В Україні існує нагальна необхідність створити власну модель соціального захисту дітей, з урахуванням усіх національних особливостей.

Такий стан речей свідчить про гостру необхідність створення в Україні системи соціального захисту дітей, яка б стала основною складовою формування певної моделі державної політики, що у свою чергу надала б можливості визначати ефективність соціальних послуг.

3.2. Сутність, структура, види та функції соціальних інститутів, що опікуються дітьми

Прогресивному розвиткові суспільства відповідають стабільні соціальні інститути (сім'я, освіта, політика, релігія, культура), діяльність яких є функціональною, оскільки сприяє інтеграції та консолідації суспільства. Однак суспільні трансформації супроводжуються кризою інституціональної системи, проявом якої можна вважати невиконання або неналежне виконання функцій соціальними інститутами, тобто їх дисфункції. Починаючи з досліджень О. Конта, Г. Спенсера, а дещо розгорнутіше і в

концепціях Т. Веблена та Е. Дюркгейма, категорія соціальних інститутів була ключовою для пояснення устрою суспільства та механізмів його взаємодії. Оскільки саме вони забезпечують соціальну стабільність, на основі закріплення правил соціальної взаємодії диктують норми взаємовідносин та легітимізують нерівність соціальних статусів.

Соціальний інститут – це організована система зв'язків і соціальних норм, яка об'єднує значущі суспільні цінності та процедури, виникає і функціонує відповідно до тієї чи іншої соціальної потреби. Соціальні інститути виконують в роль специфічних механізмів організації та управління процесами життя людей, забезпечуючи таким чином стабільність суспільної системи і подальший її розвиток. Як регулятори процесів взаємодії та взаємозв'язку людей вони покликані сприяти задоволенню їх матеріальних і духовних, особистих і суспільних потреб у конкретно-історичних умовах [328, с. 216].

У класичній соціології, відповідно до теорії структурного функціоналізму Т. Парсонса, соціальний інститут являє собою систему, що складається з деяких підсистем або елементів. Базовими елементами, що утворюють соціальний інститут, є: дійові особи (суб'єкт і об'єкт соціальної дії); спонукальні сили (потреби, мета, завдання і мотиви); умови (матеріальна база); засоби соціальної дії (спеціальні установи, організації, у рамках яких функціонує конкретний соціальний інституту); результати соціальної дії. Охарактеризувати соціальні інститути можна за двома основними принципами: 1) змістовний аспект, тобто діяльність; 2) формальний, зовнішній – створення умов для функціонування суб'єктів і об'єктів цієї діяльності. Серед базових елементів соціального інституту Ян Щепанський називає мету, функції, установи, засоби досягнення мети, соціальні санкції [365, с. 46].

Функції соціального інституту – це та користь, яку конкретний інститут приносить суспільству, а тому за формою вони можуть бути: основні та неосновні, універсальні (притаманні всім чи багатьом з існуючих інститутів)

та специфічні (притаманні виключно конкретному інституту), явні (як визнані цілі інституту) та латентні (що являють собою побічний результат його функціонування). Соціальний інститут за своєю сутністю є поліфункціональним, фундаментальні функції якого: виробнича, розподільча, регулятивна (соціального контролю), комунікативна, відтворювальна, захисна [328, с. 217].

За Т. Парсонсом, інститути покликані стабілізувати соціально-культурну систему. Тому він виокремив три групи соціальних інститутів: реляційні (визначають рольову структуру суспільства), регулятивні та культурні. На думку Р. Мертона, соціальні інститути можуть виконувати зазначену функцію явно або приховано (латентна функція соціальних інститутів), більше того, самі інститути можуть бути дестабілізуючим чинником й перетворюватись на дисфункціональні [426, с. 66].

Сьогодні українські науковці все частіше говорять про інституціональну кризу в країні, зумовлено фактом, що базові інститути не виконують своїх основних функцій. Один із показників, що свідчить про інституціональну кризу, є падіння рівня довіри до того чи іншого інституту. Так, дані Всеукраїнського соціологічного моніторингу за останні два десятиліття свідчать про низький рівень довіри українців до інститутів держави, права та політики. Тому можна говорити про наявність певної системи кризових явищ.

Виділивши такі основні соціальні інститути як економічні, політичні, виховні, культурні, соціальні, освітні та релігійні, Я. Щепанський зауважив, що в сучасних суспільствах є соціальні інститути, не охоплені наведеною вище їх класифікацією (наприклад, інститути в злочинному світі, неформальній економіці тощо). Нові соціальні явища, зумовлені тим, що факти соціального життя проходять процес озвичаювання, типізації, стандартизації, узаконювання та інституціоналізації, результатом яких стає формування соціального інституту. Не винятковим у цьому контексті є

створення системи соціального захисту дітей в українському суспільстві в кризових ситуаціях [365, с. 47].

У зв'язку з цим інституціоналізація розуміється нами як процес заміни спонтанної та експериментальної поведінки на прогнозовану і регульовану, що передбачає визначення та закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, узгодження з відповідною системою, здатною задовольняти певні суспільні потреби. Під час інституціоналізації соціальні практики стають регулярними, традиційними, довготривалими, що зумовлює виникнення нових соціальних інститутів.

Головним предметом соціологічного аналізу на сьогоднішній день є інституціональний аспект соціальної дії, в якій відображені нормативні експектації соціальних систем, що визначають схему дій за тих чи інших обставин [6, с. 365].

На нашу думку, концепція соціальних інститутів Т. Парсонса, розроблена в рамках структурно-функціональної парадигми надасть можливість найточніше проаналізувати такий соціальний інститут як соціальний захист дітей в Україні в кризових ситуаціях. Відповідно до цієї парадигми можна говорити про те, що інститути здійснюють координацію соціальних дій в соціальній системі, таким чином забезпечуючи її стале функціонування. Тому використання запропонованої Т. Парсонсом чотирьохфункціональної парадигми AGIL у рамках дослідження надало можливості провести проаналізувати процес інституціоналізації соціального захисту дітей в Україні в кризових ситуаціях на основі вивчення системи як цілого, її підсистем і соціальних дій [426, с. 78].

Слід зауважити, що соціальний інститут не функціонує ізольовано, оскільки такі явища як держава, політика, релігія, освіта, сім'я нерозривно взаємопов'язані та постійно взаємодіють. Система освіти залежить від розвитку системи виробництва, з одного боку, і культури – з іншого, але на ефективність функціонування інституту освіти має великий вплив держава (інвестиції в освіту тощо). Зміни в одних інститутах стають спричиняють

трансформації в інших. Нині, реалії існування українського суспільства свідчать про певні структурні зміни, що відбуваються в традиційних соціальних інститутах (сім'ї, освіті), для чого існують певні передумови: історичні, культурні, матеріально-технічні. Отже, систему соціальних дій можна вважати інституціоналізованою, якщо система існуючих в її межах норм інтегрується в сукупність санкцій, у результаті чого кожна складова новоутвореного інституту, окрім напрацьованих практик добровільних експектацій, підкріплюється системою заходів, передбачених для випадків відхилення від прийнятої схеми [6, с. 368].

У процесі інституціоналізації перебуває інститут соціального захисту дітей, який у зв'язку з виникненням в українському суспільстві комплексу кризових явищ, зумовлених економічною ситуацією та збройним конфліктом на Сході держави, був змушений змінити усталений комплекс формальних (визначених українським законодавством норм) і неформальних правил (моральні та культурні цінності, ідеологічні конструкти), принципів (загальнодоступності, всеосяжності, комплексності), норм (нормативно-правової бази, придатної виключно для мирних умов життя), настанов, що регулюють ставлення до дітей у різних сферах суспільної діяльності й організують систему соціальних ролей і статусів, але ще не встиг напрацювати санкцій.

Говорячи про процес інституціалізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях, який відбувається в українському суспільстві, слід зазначити, що на цьому шляху пройдено лише три основні етапи:

1. За сучасних умов політичної кризи, яка супроводжується збройним конфліктом та призводить до економічних негараздів, створені умови для перебудови системи соціального захисту дітей відповідно до нових реалій життя українського суспільства, що потребує на державному рівні мобілізації зусиль усіх гілок влади, а на місцевому – громадян.

2. На сьогоднішній день чітко сформульовані загальні цілі соціального захисту зазначеної категорії, а саме: спрощення процедури усиновлення,

деінституціоналізація, дітей що залишились без піклування батьків, інклюзивна освітня політика не тільки для дітей з обмеженими фізичними і психічними можливостями, але й для всіх неповнолітніх без винятку, створення ювенального права, а відповідно – ювенальної юстиції, соціальне влаштування дітей тимчасових переселенців.

3. З певними ускладненнями в українському суспільстві відбувається створюється система нових соціальних статусів і ролей, науковці й аналітики порушують питання щодо визначення таких категорій як діти-солдати, діти-комбатанти, діти тимчасово переміщених осіб, діти примусово сепаровані від сім'ї, діти депривовані в наслідок бойових дій.

У процесі інституціоналізації на шляху становлення інституту соціального захисту дітей в українському суспільстві в умовах кризових ситуацій залишаються нереалізованими деякі етапи:

1. Визначення соціальних норм і правил щодо дітей під час проведення антитерористичної операції, особливо тих, які залишились на тимчасово окупованій території та оформлення їх на законодавчому рівні.

2. Розробка нових процедур щодо переміщення дітей в Україні та за її межами, усиновлення дітей, які залишились без піклування батьків унаслідок проведення АТО та не мають документів, надання гарантій реалізації прав і свобод дітям тимчасово переміщених осіб, створення кардинально нових правил щодо запобігання підлітковій злочинності, особливо військового характеру.

3. Встановлення системи санкцій за невиконання обов'язків, зловживання посадою та злочинну бездіяльність для співробітників установ і організацій усіх рівнів, котрі працюють у системі соціального захисту дітей.

Таким чином, з упевненістю можна стверджувати, що в Україні відбувається процес інституціоналізації соціального захисту дітей в кризових ситуаціях, який за кількістю покладених на нього функцій є поліфункціональним, за типом організації – формальним, за сферою та змістом діяльності може бути політичним (у контексті реалізації програм

державної соціальної політики щодо захисту вразливих верств населення), економічним (оскільки однією з основних його складових є матеріальне забезпечення), освітнім (більшість державних закладів інтернатного типу, окрім виховних функцій, паралельно виконують ще й освітні). За умов несформованості механізмів реагування на кризові ситуації соціальний захист дітей в Україні можна вважати незрілим інститутом [369, с. 7].

Наявність кризової ситуації в сучасному українському суспільстві спричинила докорінні трансформації таких інститутів як сім'я, освіта, соціальна політика.

Сім'я є одним з основних інститутів, який опікується дітьми та бере безпосередню участь в усіх етапах перебігу дитинства, який характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємні стосунки між подружжям, батьками, дітьми й іншими родичами, у певному сенсі відповідає за поведінку, розподіл соціальних ролей, набуття соціальних практик та дотримання соціальних норм близькими людьми.

Позиції науковців щодо сутності інституту сім'ї суттєво відрізняються. Згідно з марксистською концепцією, основою існування родинних зв'язків є виключно економічні стосунки, в яких дитину вважають капіталом, що забезпечить існування наступних поколінь. Пізніше зазначену теорію в контексті аналізу людського капіталу розглядав Ф. Фукуяма [343], зазначивши, що інститут приватної власності, який вплинув на створення так званого батьківського капіталу, відіграє не останню роль у формуванні сім'ї, мотивованої на виробничу діяльність для створення матеріального, духовного чи культурного спадку нащадкам. З біологічних позицій розглядає суть інституту сім'ї М. Мід [218], вважаючи основною функцією родини репродуктивну, а дітей виключно її результатом. Вона розрізняє співвідношення біологічних і соціальних передумов виникнення зазначеного інституту за гендерними ознаками. В такій інтерпретації жінки утворюють родину виключно для материнства, а тому діти є однією з основних умов

існування сім'ї, водночас як батьківство сприймається в контексті передачі набутих соціальних практик та навичок соціальної взаємодії.

Під структурою сім'ї слід розуміти комплекс відносин, що існують у суспільстві та до складу яких входе не тільки сукупність родинних, духовних, моральних зв'язків, а ще владні й управлінські. Найрозповсюдженішими формами сімейних стосунків є авторитарні та демократичні за яких структура родини характеризуються, в першому випадку, жорстким підпорядкуванням дружини – чоловікові, а дітей – батькам, а у другому – розподіл соціальних ролей відбувається відповідно до існуючих традицій, особистісних якостей і здібностей подружжя, рівній участі кожного з них у прийнятті рішень, рівноправному розподілі обов'язків під час виховання дітей, побутової роботи тощо. Реалії сучасного суспільства зумовили ще й третій варіант сімейних стосунків – ліберальний, в яких домінує байдужість, відокремлене існування членів сім'ї. Безумовно, для повноцінного та безтравматичного розвитку дитини пріоритетним є демократичний стиль сімейних відносин, важлива умова існування якого – державна нормативно-правова база, що регламентує та закріплює норми взаємних прав та обов'язків подружжя, батьків і дітей.

У зазначеному контексті слід згадати про рольову структуру сім'ї, яка пов'язана з виконанням кожним її членом певних соціальних ролей, а також із системою їх рольових сподівань. Така структура характеризує систему взаємодії та відносин членів родини відповідно до традицій і звичаїв, що існують у суспільстві загалом, найближчому соціальному оточенні та закріплених в особистісному досвіді членів сім'ї [196, с. 5].

Важлива умова існування сім'ї – це налагодження в ній комунікаційних структур, основним фактором існування яких є встановлення міжособистісних каналів комунікації, що за типом функціонування бувають відкриті та закриті. Структура комунікації суттєво впливає на всі аспекти існування родини та якість виконання нею соціальних функцій. Саме від рівня організованості процесу спілкування, його культурних особливостей,

інтенсивності обміну інформацією та її духовного підґрунтя на всіх етапах сімейно-шлюбних відносин залежать згуртованість родини, ефективність її взаємодії й адекватність спілкування з оточуючим середовищем. Важливою передумовою для повноцінного виконання обов'язків як батьків, так і дітей є доступна для розуміння усіх поколінь структура комунікацій, адекватний характер якої визначає передумови успішного виконання сім'єю основних функцій [197, с. 103].

Залежно від розвитку суспільства відбувається зміна вимог суспільства до сім'ї як соціального інституту, відповідно до цього змінюються зміст і соціальні функції, які поділяються на:

– функції сім'ї стосовно суспільства;

– функції суспільства щодо сім'ї;

– функції сім'ї стосовно особистості;

– функції особистості в сім'ї.

У зв'язку з цим їх можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) й індивідуальні (стосовно особистості). У контексті інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях важливими є функції сім'ї, тісно пов'язані з потребами особистості (а точніше дитини).

Стосовно дитини сім'я виконує функції, які є результатом її взаємодії із суспільством.

1. Соціально-економічну – забезпечує створення належних умов для життя дитини, фізичного, психологічного та духовного розвитку, здійснює побутове обслуговування неповнолітніх та матеріально забезпечує їх вікові потреби, є інститутом первинної соціалізації та набуття соціальних практик.

2. Демографічну – визначає місце проживання дитини, формує уявлення про належність до етнічної чи територіальної спільноти, створює передумови для визначення репродуктивних стратегій, які в майбутньому вплинуть на рівень народжуваності.

3. Соціально-політичну – остання ланка в системі надання соціальних

послуг дитині, оскільки представляє її інтереси в державних закладах та установах, забезпечує дотримання прав, свобод і реалізацію соціальних гарантій, що надаються дитині.

4. Соціально-культурну – прищеплює дитині первинні знання щодо сутності моральних норм і цінностей, основні правила здійснення соціальної взаємодії та поведінки в соціумі, сприйняття національних традицій та практик споживання культурного продукту, моделей культурної поведінки.

5. Екологічну – саме на родину покладено основне навантаження щодо запобігання впливам на дитину оточуючого середовища, створення для неї належних санітарно-гігієнічних умов життєдіяльності, усунення ризиків стосовно здоров'я та гарантії своєчасного надання медичної допомоги.

6. Виховну – реалізується через здійснення соціалізації дитини та її виховання аж до досягнення соціальної зрілості. Під вихованням розуміють систему цілеспрямованого впливу на особистість з метою прищеплення їй певних моральних норм і зразків поведінки, а також певних морально-психологічних і фізичних якостей. Сім'я надає можливості дитині пройти первинні етапи соціалізації, адаптуватися до умов життя в суспільстві, інтегруватися в суспільний процес, набути соціальних статусів та визначитися із соціальними ролями.

Зазначені функції виконуються родиною комплексно. Однак необхідно зауважити, що загальні соціальні умови життя сім'ї впливають на її життєдіяльність опосередковано, через фактори меза- і мікросередовища. Кризові процеси, які нині відбуваються в українському суспільстві, вплинули як на перший, так і на другий рівні, та обумовили ряд негативних явищ, досліджуючи які науковці з впевненістю говорять про інституціональну кризу сім'ї. Основними ознаками є: збільшення розлучень, економічно неспроможних сімей, поширення громадянських шлюбів, зменшення дітонародження, поширення практик багаторазового вступу в шлюбні стосунки, виникнення так званих «візитних союзів», зростання частки народження позашлюбних дітей паралельно з виникненням так званих

«нетрадиційних шлюбів», що безумовно позначається на якості виховання дитини в родинному середовищі.

Таким чином, негативні тенденції в розвитку сучасної української сім'ї безпосередньо пов'язані з довгостроковою системною кризою. Подолання негативних тенденцій і проблем розвитку зазначеного інституту потребує від усіх рівнів державної влади, органів місцевого самоврядування, місцевих громад посилення уваги до проблем родини та дитини, активізації соціальної роботи, державної сімейної політики та підвищення рівня якості життя дитини в родинному колі.

Одним з визначальних інститутів для формування наступних поколінь є освіта як цілісна самостійна система, що беззаперечно має інституціональний характер, оскільки організована особливим чином, ієрархізована рольовою діяльністю. Саме вона стає в суспільстві основним механізмом передавання та набуття соціального досвіду, цілеспрямованого формування особистості. Учений Д. Ньюман розглядає освіту разом з сім'єю, політикою, економікою та релігією, як ключові соціальні інститути сучасного суспільства [423].

Елементами системи освіти щодо її змісту є знання, цінності та норми поведінки. Структура інституту освіти традиційно поділяється на дошкільну підготовку, шкільну освіту, середню професійну, вищу та післявузівську освіту, систему підвищення кваліфікації, перепідготовки кадрів, самоосвіти. Кожен з наведених елементів є унікальним, але безпосередньо залежить від характерних властивостей крупнішої системи, складовою якої він є. Отже, розвиток інституту освіти – це не тільки результат впливу на формування в дитини чи дорослої людини суспільних інтересів, практичних навичок та здобуття комплексу певних знань, але й процес взаємодії суспільства з особистістю. Це свідчить про те, що інститут освіти є динамічною системою, здатною культивувати нові цінності, норми, уявлення, які реалізуються на основі виникнення нових елементів означеної системи (інклюзивна освіта, освіта третього віку та ін.).

Освіта як інститут характеризується особливою системою соціальних функцій, орієнтованих на певні суспільні потреби в контексті розвитку соціального захисту дитинства. Вона реалізується через надання практик адаптації та інтеграції як основних механізмів соціалізації дитини. Виконання цих функцій сприяє, з одного боку, підтримці цілісності та розвиткові суспільства, а з іншого – відтворенню соціальних практик наступних поколінь [349].

Сучасні науковці називають визначальними соціальними функціями освіти такі: соціально-політичні, культурні, комунікативні, виховні, пов'язані з формуванням і розвитком інтелектуального, науково-технічного та кадрового потенціалу суспільства, а в останні десятиліття – ще з інтеграцією освіти і науки, яку посилює комерціалізація освіти, пріоритетний вектор якої в Україні закладено в новому Законі «Про освіту».

1. Соціально-політичні функції освіти, реалізація яких забезпечує адекватний повноцінний розвиток наступних поколінь, виконують за певних обставин соціальний контроль, організують соціальну мобільність, що забезпечує сталий розвиток дитини та сприяє її включенню, як в суспільство, так і до загальноцивілізаційних процесів, особливо за сучасних умов політики євроінтеграції.

2. Культурні функції інституту освіти сприяють розвиткові духовного життя суспільства, оскільки безпосередньо впливають на формування особистості дитини, набуття нею поведінкових практик, формують у наступних поколінь відчуття соціальної відповідальності, що надає можливості зберігати, розвивати і повноцінно транслювати духовну спадщину. Однак кожний наступний етап розвитку суспільства зумовлює необхідність оперативного реагування освітніх методик на локальні, глобальні чи національні проблеми, що виникають у наслідок кризових явищ. Тому розвиток інституту освіти безпосередньо залежить від економічного потенціалу держави, оскільки швидкі трансформації можливі лише за умов своєчасних оперативних капіталовкладень.

Сьогодні інститут освіти в Україні, головним чином, здійснює трансляцію з покоління в покоління достатньо обмежених, по суті, іноді навіть фрагментарних загальних знань, умінь і навичок, перелік яких чітко регламентований державою (Міністерство освіти і науки України). У цьому контексті актуалізується питання формування у дітей цілісної картини навколишнього матеріального та духовного світу, сприйняття ними існуючих реалій життя суспільства, цінностей духовних, культурних, етичних в їх національному, загальнолюдському контекстах, усвідомлення приналежності до певного співтовариства. Тому, на нашу думку, можна говорити про певні кризові явища, які виникають у рамках існування інституту освіти та впливають на якість виконання ним основних функцій. У цьому контексті на державному рівні вже не перший рік обговорюються питання зміни освітніх парадигм в Україні [351, с. 330].

Основним завданням зазначеного процесу реформування системи підготовки дитини до життя в соціумі та орієнтації на подальшу працю є перегляд методик засвоєння інформації через удосконалення технологій навчання, зміну способів здобуття знань та їх використання. Тобто навчальні заклади повинні переглянути рівень надання своїх послуг, переосмисливши освітянські принципи навчання дитини, основуючись на засадах не зміни системи навчання в конкретному, визначеному міністерством, а передачі технологій здобуття конкретних знань та набуття практичних навичок їх застосування. Розвиткові зазначених тенденцій певною мірою сприяє інтенсивне впровадження в навчальний процес, перш за все, інформаційних і телекомунікаційних технологій, які кардинально змінюють стиль взаємин між дитиною та освітнім закладом.

Тому одним з основних завдань освітнього процесу стає формування особистості, яка здатна не лише споживати інформацію, а й аналізувати її, самостійно створювати та якісно використовувати, оскільки саме ці якості дозволять зберегти в дорослому житті свою автономність, сформувати соціальну стабільність, реалізувати можливість щодо активного

перетворення навколишньої реальності. Ці можливості можна реалізувати лише за наявності відповідного рівня особистого потенціалу дитину, сформованого інститутом сім'ї в рамках основних функцій. Таким чином, тільки за умови тісної взаємодії інститутів сім'ї та освіти можна подолати соціальні ризики, що виникають перед дитиною, яка потрапила в кризову ситуацію, та пом'якшити негативні вплив на перебіг дитинства, зокрема адекватне виховання наступних поколінь.

Отже, у процесі соціальної взаємодії постійно актуалізується питання, яким чином інтереси дитини можна реалізувати в соціальній практиці безпосередньо взаємодіючи з інститутом соціальної політики, в рамках якої вирішується доля сьогодення і майбутнього дитини.

Розглядаючи політику як процес, Т. Жиро визначає, що саме він сприяє напрацюванню спільних рішень щодо певних проблем, які існують у суспільстві та зумовлені кризовими явищами. Тобто аналізувати інститут соціальної політики та його ролі для соціального захисту дітей в українському суспільстві слід з позицій вивчення механізму формування базових засад державної соціальної політики.

Щодо зазначеного інституту, то він концептуалізується як формальні правила існування певної системи, у нашому випадку соціального захисту дітей за конкретних умов – у кризових ситуаціях. При цьому, серед політичних інститутів можна назвати установи, у межах яких відбувається процес формування концептуальних засад державної політики (профільні міністерства – Міністерство соціальної політики України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство охорони здоров'я України), правила, за якими функціонують ці установи, і відносини, що формуються внаслідок дій тих чи інших правил. Тобто політичні інститути, які опікуються дітьми, котрі потрапили в кризову ситуацію, можна розглядати як цілісну систему, яка складається з державних організацій, правових норм та нормативних відносин.

За класифікацією, розробленою А. Дегтярьовим, існують декілька визначень інституту соціальної політики.

По-перше, як стану організованості спільноти в кризових ситуаціях, зокрема в контексті організаційної форми об'єднання людей в особливу спільноту, основану на колективній волі, загальній меті й способах життєдіяльності.

По-друге, ідеальна модель асоціації людей, що формується для розподілу влади та здійснення впливів одного індивіда на іншого, яка підтримує інтеграцію людини та колективу, керує спільнотою та основується на колективних цінностях, організаційних принципах, раціональних нормах.

По-третє, реалізація через відтворення моделей (систем принципів і норм, правил та цілей) спілкування в структурі сукупної практики індивідів та груп, людського соціуму загалом [80, с. 54]. Відповідно до цього розрізняють різні рівні існування інституту соціальної політики:

– мікрорівень (влада в сім'ї, організації, підприємстві);

– мезорівень (місцеві органи влади);

– макрорівень (центральні органи влади);

– мегарівень (наднаціональні інститути).

За таких умов влада розподіляється по всіх рівнях соціальної системи на основі централізації або децентралізації. Утім, різні науковці по-різному визначають вагу інституту держави та влади в процесі надання соціальних послуг конкретним верствам населення. Так, на думку М. Оріу, питання співвідношення держави й інших соціальних інститутів вирішуються за формулою «перший серед рівних» або як «інститут інститутів» [238, с. 206].

В останні десятиріччя мегарівень політичної влади набуває більшої значущості в процесі регулювання міждержавної взаємодії, що наочно можна простежити на прикладі роботи наднаціональних інституцій Європейського Союзу (ЄС). Як зазначає А. Дегтярьов, «ЄС як новий силовий «полюс» починає тиснути на старі інститути, а зокрема державу. Перерозподіл влади та впливу між ЄС і країнами, що до нього входять, становлення

наддержавних інститутів (Європарламент та ін.), визначення їхнього статусу, зокрема, надання їм необхідних повноважень, установлення основних форм та методів діяльності – це реалізація ідей та принципів, що є основою західноєвропейської інтеграції, формування спільнот» [80, с. 56]. У зазначеному контексті відбувається й перегляд нормативно-правового підґрунтя для створення системи соціального захисту дітей загальноєвропейського рівня, яка передбачає не просто наявність гарантованих для дитини європейською спільнотою прав, але й напрацювання дієвих механізмів їх реалізації.

Політичні інститути існують саме в діях людей, які відтворюють відповідні типи відносин та взаємодії. Нині на міжнародному рівні існують певні системні правила, щодо соціального захисту дітей, особливо в умовах нетипового дитинства, які регулюють взаємодію різних соціальних інститутів, що забезпечують ефективність реалізації державних гарантій соціальної безпеки дитини. Діяльність зазначеного механізму зумовлена існуванням: норм, які регламентують напрям взаємодії, санкцій, що перешкоджають відхиленню від нормативних моделей поведінки; озвичаювання чи засвоєння людьми нового інституціонального порядку, що формується в умовах кризи. Саме наведені фактори забезпечують інституту політики як у загальному його розумінні, так і соціальному контексті об’єктивності, що не залежить від волі та бажання окремих індивідів.

Таким чином, наведена етимологія визначення соціального інституту, відповідно до теорії Т. Парсонса, уможливила проведення найточнішого аналізу такого інституту як соціальний захист дітей в Україні, виокремивши одну з основних його функцій – стабілізацію соціальної системи. Це дозволило визначити три групи соціальних інститутів: реляційні, регулятивні та культурні. Аналіз наукового доробку О. Конта, Г. Спенсера, Т. Веблена і Е. Дюркгейма дозволив виокремити категорію соціальних інститутів як ключову для вивчення системи соціального захисту дітей в українському суспільстві в кризових ситуаціях.

3.3. Форми та ресурси соціального захисту дітей

Особливо актуальним для України сьогодні є створення умов для повноцінного фізичного, інтелектуального, духовного, морального й соціального розвитку дітей, котрі залишились без турботи батьків та потрапили до закладів інтернатного типу, важливого значення в контексті цього набуває підготовка їх до самостійного життя в сучасному суспільстві. З цією метою слід розробити ефективну державну стратегію, щодо забезпечення не просто соціального захисту дітей від життєвих негараздів, але й здійснення професійної підготовки, працевлаштування й повноцінної інтеграції в суспільство.

Відповідно до визначених пріоритетів соціальної політики урядом України проводиться низка реформ для зміни вектора соціальної політики. На сьогодні розроблено нову стратегію розвитку системи надання соціальних послуг для всіх соціально знедолених верств населення, зокрема й дітей. Однак їх реалізація значно ускладнюється проведенням на Сході держави антитерористичної операції, яка негативно впливає на розвиток базових галузей економіки, регулярно лихоманить грошово-кредитний ринок, спричиняє занепад містоутворюючих підприємств, через що відбувається зниження платіжного та розрахункового балансу держави, у наслідок чого виникають соціальні проблеми: безробіття, соціальна невлаштованість та занедбаність, зниження заробітної плати, зменшення рівня соціальних виплат та матеріальної допомоги тощо. Зазначені процеси вплинули на рівень забезпеченості потреб населення соціальними послугами, що призвело до скорочення соціальних гарантій нужденним верствам населення й фінансового обмеження сфери соціального захисту. Для організації соціального захисту дітей в Україні застосовуються такі форми:

– надання допомоги сім’ям, що мають дітей і потрапили в складні життєві обставини;

– соціальне влаштування дітей, котрі залишилися без батьківського піклування;

– фінансова підтримка державою сімей, на вихованні в яких є діти;

– спеціальна система соціального захисту дітей у сфері освіти.

Надання допомоги сім'ям, що мають дітей і потрапили в складні життєві обставини, передбачає розвиток системи соціальних послуг для сім'ї, дітей та молоді в Україні, підвищення якості й доступності професійних соціальних послуг безпосередньо в громадах на місцевому рівні. Аналіз створеної в Україні системи соціального захисту дітей надав можливість виділити два основні вектори її спрямування.

По-перше, це система виявлення сімей з дітьми, що опинилися в складних життєвих ситуаціях та вирішення їх подальшої долі. У своїй діяльності вона орієнтується на Центри соціальної допомоги сім'ї і дітям (ЦСДСіД) які працюють під керівництвом Служб у справах дітей при обласних, місцевих та районних державних адміністраціях та Державну соціальну службу для сім'ї, дітей та молоді, підпорядковану Міністерству соціальної політики. Центри соціальної допомоги сім'ї і дітям – уповноважені виконавчою владою брати участь у реалізації державної політики через проведення соціальної роботи з дітьми та молоддю, опікуючись родинами, котрі мають дітей. Їх робота заснована на співпраці з органами виконавчої влади на місцях і структурними підрозділами місцевого самоврядування до складу яких входять управління й відділи у справах сім'ї та молоді, освіти й культури, соціального захисту, служби у справах дітей, представники правоохоронних органів у справах дітей, центри зайнятості населення, заклади освіти, притулки [274, ст. 6].

По-друге, влаштування вилучених з родинного кола дітей, батьки яких позбавлені своїх прав через ті чи інші обставини, померли або добровільно віддали нащадків державі на виховання. Зазначеною категорією дітей опікується розгалужена мережа установ інтернатного типу, підпорядкована Службі у справах дітей при обласних, місцевих та районних державних

адміністраціях і через Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, керівництво яким здійснює Міністерство соціальної політики.

Відповідальність за надання допомоги сім'ям, що мають дітей і потрапили в складні життєві обставини, держава покладає на Центри соціальної допомоги сім'ї і дітям (ЦСДСіД). Основна мета їх діяльності – створення належних умов для повноцінного життя, інтелектуального та творчого розвитку дітей, захист їх конституційних прав, свобод, інтересів, задоволення культурних та духовних потреб. Головні завдання ЦСДСіД – це соціальна допомога дітям та сім'ям, що опинилися в складних життєвих обставинах, дітям-сиротам і дітям, які залишилися без піклування батьків, їх інтеграція в суспільство. Принципами діяльності центрів є дотримання законності, захист прав і свобод людини, диференційний індивідуальний підхід до кожної окремої дитини й її родини, заснований на системних засадах, доступність послуг усім категоріям громадян, що потрапили в скрутні життєві обставини, їх конфіденційний характер, дотримання етичних норм та відповідальність за проведену роботу [274, ст. 6]. Завдяки активній діяльності ЦСДСіД було:

– розроблено систему раннього виявлення сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах;

– започатковано розробку механізму реагування й усунення проблем, що призводять до сімейного неблагополуччя;

– упроваджено систему адресної допомоги при наданні соціальних послуг.

Центри безпосередньо пов'язані з органами соціального захисту, покликані забезпечувати соціальні гарантії та права бездоглядних дітей, надавати їм допомогу та підтримку держави. За їх участі в ЦСДСіД створюються банки даних про неблагополучні, неповні та багатодітні сім'ї, наявність робочих місць для підлітків-інвалідів на спеціалізованих підприємствах. Взаємодія зазначених центрів з органами охорони здоров'я спрямована на встановлення контактів з дітьми і батьками, що входять до

груп ризиків. Цьому сприяє організація сумісних фронтальних та індивідуальних обстежень для виявлення дітей, котрі вживають алкоголь, наркотичні, токсичні речовини, схильних до аморальної поведінки, Віл-інфікованих та ін. [82, с. 70].

Принципами діяльності центрів є законність, дотримання і захист прав людини, диференційованість, системність, індивідуальний підхід, доступність, конфіденційність, відповідальність за дотримання етичних та правових норм, добровільність у прийнятті допомоги.

Технологія раннього виявлення сімейних проблем (превентивний патронаж) є, на нашу думку, першим етапом системи профілактики: зміцнення інституту сім'ї в цілому; раннє виявлення соціального неблагополуччя родини гарантує своєчасні адресну допомогу і підтримку. Своєчасно організована робота, на етапі ранньої занедбаності дитини є найефективнішою та найменш затратною

Як свідчать дослідження, сім'я на ранніх стадіях неблагополуччя намагається шукати вихід зі складної життєвої ситуації, а тому погоджується на співпрацю, оскільки мотивована на отримання допомоги, яка зазвичай є разовою, регламентованою на законодавчому рівні. Саме тому команда фахівців різних відомств має працювати на випередження. З цією метою проводиться соціальне діагностування, координується робота установ системи профілактики, спрямована на об'єднання зусиль психологів, соціальних педагогів, фахівців із соціальної роботи, соціологів, медиків та ін. [82, с. 71].

Таким чином, виникає реальна можливість організації цілеспрямованої, планомірної роботи із сім'ями щодо запобігання деградації та розпаду родини, профілактиці соціального сирітства та дезадаптації дітей, Заходи спрямовані на конкретну життєву ситуацію, мають бути тривалими та ґрунтовними, оскільки передбачають не тільки вирішення нагальних питань сьогодення, але й мають запобігати тим негативним явищам, що не набули остаточного оформлення. Основна мета фахівців, зайнятих у профілактиці,

полягає в тому, щоб, базуючись на доступній інформації, допомогти тим хто цього потребує, створити працюючу соціальну систему на основі узгодження взаємних обов'язків і пріоритетів.

Державні форми влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, найбільше розвинені й широко використовуються в Україні. Це зумовлено, з одного боку, сформованою ще з радянських часів традицією колективного життя та виховання, а з іншого, можливістю країни з регульованою плановою економікою завдяки незначним фінансовим вливанням забезпечити мінімальний прожитковий мінімум найбільшій кількості соціально невлаштованих дітей.

Сьогодні за інформацією Міністерства соціальної політики України для фінансування утримання однієї дитини, що знаходиться на вихованні в дитячому будинку, державою витрачається 6 000 грн. на місяць. Водночас виплати, що передбачені законодавством на утримання дитини в прийомній родині, не досягають навіть 2 000 грн. на місяць [234, с. 262]. Незважаючи на наявну збитковість державних форм соціального влаштування дітей, вони продовжують переважати в державі.

Будинок дитини – установа, підпорядкована системі охорони здоров'я, призначена для виховання й надання медичної допомоги дітям сиротам, батьки яких не мають можливості їх виховувати, з дефектами фізичного й психічного розвитку. У зазначеній установі діти перебувають від народження до 3 років, а ті що мають фізіологічні та психологічні обмеження чи особливості в розвитку – до 4 років. Основними функціями будинку дитини є виховні, комунікацій, освітні й лікувально-оздоровча. Діти, котрі перебувають у ньому, забезпечуються усім необхідним – починаючи від харчування та одягу та закінчуючи шкільним і побутовим інвентарем й іграшками відповідно до затверджених державою нормативів. Виписка з будинку дитини проводиться за умов повернення їх у родину, переведення в дитячий будинок системи утримання, будинок-інтернат системи соціального забезпечення або передачі їх на всиновлення, опіку [99, с. 71].

Дитячий будинок – державна освітньо-виховна установа, в якій забезпечуються утримання, розвиток, освіта й виховання дітей від 3 до 18 років, що втратили піклування батьків (унаслідок їхньої смерті, позбавлення батьківських прав, відібрання дітей у встановленому порядку та інших причинах), а також дітей самотніх матерів, котрим надто складно утримувати та виховувати нащадків.

На сьогоднішній день українським законодавством передбачені наступні форми дитячих будинків – для дітей дошкільного віку (3-7 років), шкільного віку (7-18 років) і змішаного типу. До установ зазначеного типу діти потрапляють з сиротинці або за рішенням суду після вилучення у приватних осіб (зокрема батьків, родичів. опікунів), у виключних випадках із прийомних-розподільників системи МВС [97, с. 65].

Дитячі будинки несуть відповідальність перед державою за створення дітям належних умов для здобуття освіти, надання допомоги у виборі професії, організацію процесу виховання та сприяння культурному розвитку, підготовка до самостійного життя, ведення домашнього господарства та формування сімейного бюджету. Вони забезпечуються харчуванням, одягом, взуттям, інвентарем за встановленими нормами, іграшками, шкільними приналежностями. До завдань вихованців під керівництвом викладачів входе самообслуговування, організація дозвілля, відвідування різноманітних секцій, участь у спортивних змаганнях, проведення творчих конкурсів, набуття навичок з ведення домашнього господарства. Випускники дитячих будинків мають право повернутися до батьків або осіб, що їх заміщають, чи продовжувати навчання вже у вищих навчальних закладах, ПТУ, технікумах чи працевлаштовуватися. Всі вихованці дитячих будинків шкільного віку, зазвичай, навчаються в найближчій загальноосвітній школі [82, с. 70].

Школа-інтернат – державна установа, що забезпечує утримання, навчання, розвиток і виховання дітей сиріт шкільного віку, а також дітей з родин, що мають проблеми в розвитку або навчанні. Розрізняють наступні типи шкіл-інтернатів:

– інтернати із загальноосвітньою програмою для дітей без серйозних проблем в особистісному розвитку;

– допоміжні інтернати для дітей з легким ступенем олігофренії й затримкою психомовленевого розвитку;

– інтернати для дітей із глибокою розумовою відсталістю [329, с. 5].

В останні роки почали створювати інтернати для обдарованих дітей, що залишилися без піклування батьків.

Притулок – є державною спеціалізованою установою призначеною для тимчасового перебування дитини, котра потрапила в складні життєві обставини. Заклади зазначеного типу підпорядковані системі соціального захисту населення при органах місцевого самоврядування та є для України відносно новою формою допомоги сиротам і дітям, що залишились без піклування батьків. В рамках проведення реформи децентралізації влади міські притулки можуть бути створені з ініціативи громадськості чи громадських організацій. На співробітників притулку державою покладено відповідальність за надання дітям психолого-педагогічної підтримки, контроль за процесами соціалізації, визначення подальшої долі дитини [50, с. 9].

Від того до якого типу належить притулок за лежить комплекс послуг з соціальної допомоги який надають його працівники дітям. Однією з розповсюджених форм притулку є відкрита (притулок відкритого типу), до якої діти потрапляють виключно за власним бажанням, оскільки в основі її діяльності лежить принцип добровільності. Відповідно до зазначених позицій дитина самостійно визначає час свого перебування в закладі. Склад дітей за віком, що знаходяться у притулку загального типу, можливий перелік консультацій та реабілітаційних послуг визначають засновники притулку та його співробітники.

Притулок діагностичного типу є державним закладом для цілодобового перебування дитини, що має певні фізичні або психічні обмеження, в якому вона проходе процедуру медичного чи психологічного обстеження. До

притулків такого типу направляються діти із кризових родин, що недавно залишилися без піклування батьків або є втікачами з інтернатних установ. Основним завданням такої установи визначено діагностику ситуації, у якій перебуває дитина, й вирішення її подальшої долі, куди їх відправляють органи опіки, соціальні працівники, фахівці інтернатних установ [73, с. 3].

Центри тимчасового утримання призначені для короткочасного перебування дитини, метою їх створення є надання екстреної спеціалізованої допомоги, за умов коли дитину терміново вилучають із родини, забирають з вулиці й/або коли виникає необхідність у наданні невідкладної кваліфікованої психолого-педагогічної допомоги та соціальної підтримки, а сім'я перешкоджає цьому. Важливим напрямом роботи центрів є організація корекційно-реабілітаційних заходів. Найчастіше подібні центри створюються органами соціального захисту населення, а також громадськими організаціями.

Зовсім недавно виникли альтернативні форми соціального влаштування дітей, коли зазначеною категорією опікується громадськість. До них належать такі, як «children looked after by local authorities», тобто «діти, про яких піклуються місцеві влади» (або просто - children looked after – Великобританія), так само «children in care» («діти під турботою» – США) [409, с. 444]. До цієї категорії долучають будь-яких дітей, про яких піклується суспільство, зокрема дітей з особливими потребами та проблемами здоров'я, а також біженців з інших країн і тих, хто пережив жорстоке ставлення і насильство. У країнах Західної Європи поширена практика, коли діти залишаються в будинку з фостерним вихователем «foster educator», а батьків на час лікування й реабілітації відправляють до медичної установи.

На сьогоднішній день важливим для нашої держави є формування в Україні сімейної політики, спрямованої на зміцнення родини, як соціального інституту, пропаганду сімейних цінностей у засобах масової інформації.

Згідно із загальноєвропейським принципом, тільки сім'я здатна забезпечити задоволення основних потреб дитини, надавати стимули для її подальшого розвитку, створювати стабільну атмосферу, пріоритетними для українського суспільства є, безумовно, сімейні форми виховання. Однак, якщо дитина не має реальної можливості жити з рідними батьками, найкраща альтернатива – усиновлення чи удочеріння, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. На жаль, зазначені форми соціального влаштування дітей не є поширеними в Україні з об'єктивних та суб'єктивних причин (відсутність кваліфікованих кадрів, недосконалість нормативно-правової бази, забюрократизованість самої процедури усиновлення, корумпованість чиновників), тому держава бере на себе повну відповідальність за соціальне влаштування дітей, їх забезпечення та збереження здоров'я.

Громадсько-державні форми влаштування дітей – такі, за яких термін перебування дитини в прийомній родинні може бути довгостроковим чи короткостроковим, але вона перебуває на повному державному утриманні, яке у вигляді грошових виплат отримують особи, котрі опікуються вихованням зазначеної категорії.

Сімейний дитячий будинок – вперше було створено у 1988 р. завдяки ініціативі «Радянського дитячого фонду» заклад став однією з форм організації життєдіяльності дітей-сиріт [82, с. 69]. Згодом дістала назву «прийомна родина». Громадяни (чоловік і жінка або окремі особи, що можуть бути не одружені), що наважились взяти на виховання більше ніж 8 дітей, можуть називатися «батьками-вихователями»; діти, котрі виховуються в прийомній родині, іменуються прийомними дітьми, а родина – прийомною. Держава бере на себе відповідальність за фінансове забезпечення вихованців сімейних дитячих будинків, а вихователі одержують грошову допомогу у вигляді заробітної плати. За існуючим законодавством робота прийомних батьків має бути включена до виробничого стажу. Однією з основних умов існування закладів зазначеного типу є створення умов та побудова мі особових стосунків, наближених до традиційних в умовах родинного кола.

Діти-сироти можуть знаходитись на вихованні в сімейних дитячих будинках з 3 до 18 років, а після того як залишать заклад мають право користуватись пільгами, передбаченими для вихованців дитячих будинків. Постанову «Про утворення сімейного дитячого будинку» приймають місцеві органи виконавчої влади за сприянням органів опіки й піклування. Направлення до сімейного дитячого будинку здійснюють служби соціального захисту дітей на підставі рішення місцевої адміністрації. Однак, в умовах сьогодення через соціально-економічну кризу та воєнні дії в країні кількість прийомних родин помітно скоротилася, а нові не створюється [52, с. 45].

Дитячі села – є особливою формою корпорації дитячих будинків, що передбачають виховання в сімейному колі. Перше дитяче село було створене в 1949 р. австрійським педагогом Германом Гмайнером. Нині дитячі села для дітей-сиріт функціонують у 120 країнах світу [227, с. 89].

Основою діяльності дитячих селищ є такі основні принципи:

1. Мати в дитячому селі – це голова родини. Робота в такій якості – одночасно, й покликання, й професія. На заміщення зазначеної ролі за відповідні соціальні служби проводять конкурс на якому обирають з числа самотніх претенденток, жінку, котра має належні знання та відповідну кваліфікацію й готову віддати свою любов знедоленим дітям. Крім того, перш ніж очолити таку родину, матері-вихователькі проходять необхідне (педагогічне, психологічне, економічне) навчання та курс надання першої медичної допомоги.

2. У дитячому селі виховуються діти різного віку, рідних братів і сестер під час прийому до дитячого села ніколи не розділяють.

3. Кожна родина постійно проживає у власному окремому будинку, самостійно господарює.

Село складається з 12-15 таких сімейних будинків. Дитяче село є комплексом будинків придатних для постійного проживання вихованців разом з матерями-вихователькими які утворюють велику родину, що спілкується та співпрацює з собі подібними соціальними об’єднаннями.

4. Дитяче-село можна вважати складною. установою соціального захисту та влаштування дітей, котрі за тих чи інших обставин потрапили в кризову ситуацію. Керівництво нетрадиційною дитячою установою здійснює директор дитячого-села, що також живе в селі, надаючи консультативну, та організаційну допомогу кожній сім'ї [227, с. 90].

На жаль в Україні бракує досвіду організації дитячих-селищ, оскільки немає законодавчої бази для їх існування. У Російські Федерації перше дитяче-село під назвою «SOS» організоване у 2000 р. в населеному пункті Томіліно Московської області, а потім й у Мурманській області в м. Кандалакша [36, с. 55].

Виникнення організацій зазначеного типу саме в тих регіонах РФ, які характеризуються складними кліматичними умовами та низьким рівнем життя, зумовлене високим ступенем консолідації місцевого населення, котре дотримується принципу «чужих дітей не буває». Крім того, існування дитячих-селищ за принципом самоорганізації та самостійного ведення господарства є економічно вигідним.

Тимчасова прийомна родина – форма для тимчасового перебування дитини в родині, до вирішення її життєвих проблем і визначення подальшої долі. Від родини, що усиновила дитину чи взяла над нею опіку відрізняє професійна підготовленість спеціалістів, котрі виконують ролі батьків та є кваліфікованими фахівцями з психології, педагогіки, медицини, соціальної роботи. Міжнародний досвід впровадження інституту тимчасової прийомної родини дає можливість визначити певні загальні тенденції характерні саме для нього – так звані «батьки-вихователі» знаходяться на державній службі, отримують заробітню плату та зарахований стаж, вони мають психолого-педагогічну освіту та проходять додаткову спеціалізовану підготовку й мати власний будинок для проживання в ньому разом з вихованцями [73, с. 3].

Фостерна (заміщуюча) родина – є однією з форм прийомної родини, однак для України явище це нове та нерозповсюджене. Зазвичай, послуги її необхідні в тому разі, коли дітей терміново вилучають від біологічних

батьків під впливом тих чи інших обставин, обумовлених кризовими ситуаціями, хвороба або смерть чи зникнення матері і/або батька [327, с. 75]. Тимчасова прийомна родина є надзвичайно поширеним явищем у розвинених країнах (Америка, Японія, Великобританія, Франція та ін.), як форма захисту дитини, що обтяжена складними життєвими обставинами. В Україні вона поки що не впроваджена, отже, й не поширена. Така ситуація пов'язана з економічними, соціальними й політичними катаклізмами, що відбуваються в нашій державі. Низька економічна спроможність населення ставе на межу виживання сім'ю, на вихованні в якої є діти, тому фостерна форма тимчасового перебування дитини в кризових умовах є можливим виходом із складної життєвої ситуації [82, с. 71]. Однак за умов наявності збройного конфлікту на Донбасі саме така форма соціального захисту дитини могла б стати рятівним варіантом для багатьох дітей з окупованих територій Сходу України. Діяльність тимчасової прийомної родини передбачає перебування дитини в ній до вирішення її подальшої долі – повернення до рідної сім'ї, направлення в дитячий будинок, інтернат або іншу установу. За умов повернення дитини в рідну родину передбачається усунення тих умов, за яких вона була вилучена: лікування батьків, їх реабілітація, ресоціалізація. Європейська практика дає підстави стверджувати про доцільність перебування дитини в прийомній сім'ї тривалістю від одного місяця до декількох років, залежно від ступеня неблагополуччя рідної родини та життєвих обставин, за яких відбулася сепарація. Короткострокове перебування дитини в прийомній родині передбачає необхідність надання їй термінової допомоги, у разі виникнення кризової ситуації в рідній сім'ї – несподіваної втрати батьків, залишення без нагляду або інших обставин. Тривале перебування дитини в прийомній родині може бути зумовлене проведенням реабілітаційної роботи із сім'єю дитини. З огляду на складність контингенту дітей, що потрапляють до тимчасової прийомної родини (хвороби, фізичні або психічні недоліки), в ній слід створювати особливі умови для нормального розвитку дитини, комфортну психологічну

атмосферу, турботливе, уважне ставлення, що надало б можливості дитині вийти зі стану стресу [115, с. 99]. Основна мета такої родини – підтримка контактів з біологічними батьками й повернення дитини до родинного кола. Якщо це неможливо, то вона перебуває в прийомній родині, до прийняття рішення судом стосовно її подальшої долі.

Фактично інститут прийомної сім'ї виконує функції своєрідної «швидкої допомоги» в разі, коли біологічні батьки потрапили в певні кризові ситуації чи складні життєві умови. В Україні впровадження тимчасово-прийомної родини потребує, насамперед, створення нормативно-правової бази, яка б забезпечила ефективний механізм виявлення й відбору прийомних родин, етапів підготовки прийомних батьків до діяльності, їх юридичних прав та обов'язків.

Патронажна родина – є однією зі спеціальних формою влаштування дитини, котра потребує негайного захисту з боку держави, яка передбачає збереження за опікунами певних родинних обов'язків щодо виховання дитини. До такої родини дитину влаштовують тимчасово на період повернення до біологічних батьків, усиновлення або опікунства чи влаштування в установу інтернатного типу. У такому разі патронажна родина виконує функцію тимчасового притулку. До такої сім'ї влаштовують дітей, терміново вилучених з кризових родин через існування реальної загрози їх здоров'ю чи життю [329, с. 7].

Нині науковці різних профільних галузей прийшли до спільної домки, що відрив дитини від родини (а саме біологічних батьків) за будь-яких обставин є небажаним заходом. Ідею патронажу, на відміну від усіх інших форм, є програма збереження й підтримки контактів дитини з її біологічною сім'єю. Форму патронажного влаштування дитини в багатьох країнах застосовують для підготовки інституціоналізованих дітей до самостійного сімейного життя, оскільки виховання в фостерній сім'ї дозволяє набути досвід досвіду проживання в родині, завдяки чому визначаються сімейні ролі та встановлюються моделі гендерної поведінки. Для випускників інтернатних

установ та закладів для дітей з обмеженими можливостями такий досвід є безцінним.

Головна мета прийомної та патронажної сім'ї – створення сприятливих умов для тимчасового перебування дитини, залучення фахівців – психологів, соціальних педагогів, основними завданнями яких є:

– підібрати родину, яка готова та здатна стати патронажною (через тестування, співбесіду, збір інформації);

– підготувати батьків до патронажу (через систему навчання);

– провести соціальну, педагогічну, психологічну, медичну діагностику дітей для перебування в патронажній родині;

– забезпечити умови для реабілітації, адаптації дитини під час її перебування в патронажній родині;

– забезпечити соціальний захист прав дитини в подальшому після вирішення її долі в суді та залишенні патронажної родини.

Сімейні форми влаштування дітей є пріоритетними, оскільки надають дитині можливості набути позитивного досвіду життя в родинному колі та пройти в ньому процес соціалізації.

Усиновлення (удочеріння) – є однією з форм захисту дитини, відповідно до якої юридично встановлюються родинні зв'язки між дитиною й людиною або подружньою парою, котрі не є її рідними батьками [269, ст. 59]. Зазначена форма влаштування дітей нині є найкращою для соціального влаштування сиріт та неповнолітніх, що залишилися без батьківського піклування. Важливою обставиною для виховання й розвитку дітей є перебування саме в родині, а не в рамках соціального інституту, що виконує її роль. Сім'я усиновлювачів є новою юридичною й фактичною родиною дитини, в якій вона набуває статусу рідної. Дитині можуть дати прізвище усиновителів, навіть нове ім'я. Усі права та обов'язки всиновленого прирівнюються до прав й обов'язків рідних дітей. Процедура всиновлення (удочеріння) регулюється законодавством [12, с. 12].

Опіка й піклування – є формою соціального влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків, за якої відповідальність за виховання, утримання й надання освіти, а також захист прав і свобод дитини беруть на себе опікуни (піклувальники). Опіка може бути встановлена над дітьми, котрі не досягли 14 років; піклування – над неповнолітніми у віці від 14 до 18 років [52, с. 36]. Особа, якій держава надає право опікуватися дитиною, набуває статусу опікуна, а її обов'язки визначаються як опікунство. Опікунська форма влаштування дитини припускає можливість наявності родинних зв'язків дитини з опікуном. Зазвичай під опіку потрапляють діти, що мають прямих родичів зі сторони одного з біологічних батьків (повнолітні брати, сестри, бабусі, дідусі, дядьки й тітки). Визначають опікуна органи опіки й піклування. Завдання опікуна – виховання й розвиток дитини, захист її від соціальних ризиків. Держава покладає на опікуна відповідальність та здійснення контролю за збереженням й використанням рухомого або нерухомого майна, яке успадкувала дитина після смерті батьків але, однак права розпорядження та відчуження зазначена особа не має. Процедура взаємин між дитиною та її опікуном визначена Цивільним і Сімейним кодексами України, а з боку держави прописані гарантії та пільги рівнозначні тим, що отримують вихованці дитячих будинків.

Таким чином, перелічені форми соціального захисту дітей є спробами суспільства влаштувати дітей, що потрапили в кризову ситуацію чи складні життєві обставини, для забезпечення максимально сприятливих умов щодо перебігу процесів соціалізації, адаптації та інтеграції.

Фінансова підтримка державою сімей на вихованні у яких є діти в Україні, формується через надходження: бюджетних та позабюджетних коштів, благодійних внесків, субсидій різних фондів, підприємств та установ, що виділяються профспілками, пожертв громадських організацій, релігійних об'єднань. Нині відбувається значне скорочення матеріальної та економічної бази в державних установах, що надають послуги із соціального захисту дітей. Це стосується як матеріальної частини (житлові та нежитлові

приміщення, корпуси установ, обладнання), так і фінансової (кошти, необхідні для виплат і допомогу, організацію та проведення конкретних заходів, здійснення спеціальних програм, а також для зарплати співробітникам).

Найважливішим напрямом зміцнення матеріально економічного захисту дитинства є підвищення рівня життя сімей з дітьми, в першу чергу, багатодітних. На жаль, сьогодні в кризових умовах в українському суспільстві фінансові та соціальні проблеми виникають не тільки в сім'ях, які мають соціальні відхилення, а й у цілком благополучних родинах. В Україні працює механізм фінансової підтримки сім'ям, що мають дітей. Він формується такими формами державної допомоги:

– грошові виплати сім'ї на дітей у зв'язку з народженням, утриманням та вихованням;

– трудові, податкові, житлові, кредитні, медичні й інші пільги сім'ям з дітьми;

– безплатні видачі сім'ї та дітям (дитяче харчування, ліки);

– соціальне обслуговування сімей (психологічне, юридичне, педагогічне консультування) [273].

Нині в Україні більшість соціальних послуг спрямовані на надання безплатної допомоги родинам, які перебувають у складних життєвих обставинах. Однак матеріально забезпечені сім'ї також стикаються із соціальними потребами, що пов'язані з міжособистісним спілкуванням, зловживанням наркотичних речовин, вихованням дітей тощо. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує той факт, що у 2014 р. змінено порядок нарахування державної допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років, тому збільшилася зросла кількість звернень з цього питання, майже кожне друге з них потребувало роз'яснення норм законодавства щодо порядку нарахування такої допомоги. Це свідчить про недостатній рівень роз'яснювальної роботи фахівцями управлінь соціального захисту, що, зрештою, призводить до зволікання в оформленні та

несвоєчасного отримання заявниками і їх дітьми соціальних виплат. Від цього страждають передусім діти з малозабезпечених сімей. Крім того, в державі діє принцип урівняння нарахуваннь коштів на новонародженого, за народження кожної наступної дитини родина отримує однакову суму, таку саму, як і за першу. Реалії сьогодення потребують від суспільства принципової зміни ставлення щодо дотримання прав і свобод дітей. Аргументуючи наявність у державі складної кризової ситуації, що виникла у зв'язку з проведенням АТО, органи державної влади та їх підрозділи на місцях не завжди відповідально ставляться до захисту дітей, своєчасного надання необхідної допомоги.

На сьогоднішній день у результаті співпраці соціальних служб та профільних міністерств на державному рівні сформульовано основні принципи соціального захисту дітей в Україні:

– пріоритет інтересів дитини над інтересами дорослих;

– комплексна оцінка ситуації, що виникла в сім'ї;

– дотримання конфіденційності соціальними працівниками в роботі з сім'єю за умови відсутності ризику насильства над дітьми;

– обґрунтоване використання влади і контролю;

– оцінка існуючих для дитини ризиків,

– дотримання правових норм та посадових інструкцій [241].

На жаль, спеціальна система соціального захисту дітей у сфері вітчизняної освіти лише починає формуватися в рамках діяльності загальноосвітньої школи. Її суб'єктами є соціальні педагоги та соціальні психологи, яких сьогодні з великими проблемами вводять до штату навчальних закладів, іноді виділяючи лише одну ставку для двох фахівців, що змушує поєднувати в одній особі і соціального педагога і психолога. На жаль, проблеми дітей, які покликані вирішувати зазначені спеціалісти, у більшості випадків недооцінюються, хоча й потребують особливої уваги. Крім того, статус спеціалістів у зазначених сферах в системі освіти є настільки низьким, що в школах працюють не найкращі спеціалісти, а це в

свою чергу дискредитує спеціальність. Таким чином, створюється певне замкнене коло, заручниками якого є діти. Хоча реальна допомога родині може бути надана тільки вразі поєднання соціальної та психологічної роботи, а соціальний працівник повинен уміти психологічно грамотно вести прийом, бесіду, переговори, тактовно надавати допомогу й орієнтувати сім'ю на самодопомогу та здійснювати первинну психологічну підтримку. На жаль, наявність кваліфікованих соціальних педагогів та психологів у загальноосвітніх школах України – це рідкісне явище. Причина виникнення подібної ситуації пов'язана з тим, що за радянських часів процес виховання забезпечувався педагогічним колективом за підтримки дитячих громадських організацій. Сьогодні ці організації або зруйновані абсолютно, або зведені нанівець. Учителі ж у загальноосвітніх школах, посилаючись на низький рівень заробітної плати, вважають себе вільними від виховних функцій, водночас збільшується чисельність проблемних сімей, що потребують не просто підвищеної уваги, а серйозного професійного втручання. Зростання кількості занедбаних дітей в українському суспільстві безпосередньо пов'язане з процесом руйнування інституту сім'ї. На сьогоднішній день комплексне поєднання соціологічних, психологічних і педагогічних методів, застосування яких зумовлено специфікою роботи зі школярами, науково не обґрунтоване та недостатньо розроблене. Тому в Україні роль освітніх закладів у системі державного захисту дітей та запобіганні їх соціальній занедбаності є незначною. Крім того, існує цілий комплекс невирішених державою проблем, основними з яких, на сьогодні залишаються.

1. Дорадчі органи не стали дієвим інструментом координації та взаємодії суб'єктів для термінового вирішення проблеми конкретної окремої сім'ї.

2. Різне розуміння суб'єктами соціальної взаємодії критеріїв визначення проблем та категорій сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах.

3. Відсутність єдиного та комплексного підходу всіх суб'єктів взаємодії до алгоритму дій в інтересах окремої сім'ї з метою вирішення її проблеми [241].

Водночас, для надання ефективнішої допомоги сім'ям, які виховують дітей, під час реформування органів соціального захисту необхідно:

– ввести посаду фахівця із соціальної роботи при органах місцевого самоврядування з метою забезпечення раннього виявлення, вчасного надання адресної комплексної соціальної допомоги сім'ям та координації діяльності суб'єктів соціальної роботи у вирішенні проблем сімей;

– розвивати систему закладів, що надають допомогу людям із алкогольною та наркотичною залежністю;

– поліпшувати міжсекторальну взаємодію;

– здійснювати моніторинг виникнення нових соціально вразливих категорій дітей (наприклад, «діти АТО»).

– створення служб соціальної підтримки родини та дитини, здатних мобільно реагувати на виникнення нових соціальних ризиків.

Серед перспектив удосконалення соціального захисту сімей, які мають дітей та опинилися в складних життєвих обставинах, вбачаємо за необхідне впровадження загальнодержавного підходу з урахуванням реалій сьогодення для розвитку принципово нових форм соціального влаштування наступних поколінь. Особливого значення для України це набуває під час євроінтеграції, яка супроводжується приведенням у відповідність до міжнародних стандартів усіх сфер життя суспільства.

3.4. Системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях: соціологічний вимір

З дня проголошення незалежності України потребує особливої уваги усіх гілок влади (законодавчої, виконавчої, судової) виховання нового покоління українців, однак серйозні системні зрушення фактично почалися лише нещодавно. Соціальний захист дітей і сімей, на утриманні яких перебувають неповнолітні, є однією з найважливіших сфер соціальної політики держави та являє собою завершену сталу систему, основою якої є нормативно-правова база й організаційна структура, що охоплює своєю діяльністю різні вікові (немовлята, підлітки, неповнолітні) й проблемні (сироти, інваліди, безпритульні, дезадаптовані, аутичні та ін.) групи дітей, а також сім'ї, які потрапили в складні життєві обставини, та особи, що безпосередньо взаємодіють з дітьми.

Пріоритет у захисті дітей та дитинства, за умов існуючої системи соціальної політики, в Україні належить державі та створеним нею інститутам. Вона визначає соціальну політику, формує законодавчу та нормативну бази щодо вирішення проблем дітей, забезпечує реалізацію комплексу запланованих заходів, гарантує соціальну безпеку. До суб'єктів належать політичні партії, громадські та благодійні організації, церква, релігійні об'єднання, засоби масової інформації, підприємства та установи, дитячі й юнацькі заклади, волонтери та благодійники.

Сутність державної політики щодо формування системи соціального захисту дітей та управління нею полягає у виконані соціальних функцій:

– економічної – основою якої є відповідальність держави перед суспільством за забезпечення соціальних виплатами, зокрема матеріальної допомоги для утримання дітей, субсидій та пільг багатодітним родинам, сім'ям, що мають дітей з особливими потребами або обмеженими можливостями;

– політичної – забезпечення гарантованого рівня соціальної стабільності в суспільстві, яке переживає кризову ситуацію та має серйозні соціальні проблеми;

– суспільної – підтримка й гарантований захист нужденних категорій сімей, що мають на вихованні дітей, а також соціальне влаштування неповнолітніх, котрі опинилися в складній життєвій ситуації;

– демографічної – направленої на забезпечення повноцінного розвитку та якісного життя наступних поколінь, запобігання кількісним втратам народонаселення країни через збільшення ризиків, що виникають у наслідок виникнення кризових ситуацій;

– культурної – яка зумовлена підвищенням ролі людського капіталу – рушійної сили економічного зростання європейської держави, оскільки система соціального захисту гарантовано забезпечує дотримання мінімальних життєвих стандартів, а отже і збереження наступних поколінь.

У цьому контексті доцільно звернути увагу на концепцію соціально адекватного державного управління певних інститутів та їх взаємодію на міжвідомчому рівні, детально розроблену В. Бурегою, в якій визначено основні проблеми неузгодженості дій державних органів влади та зазначені можливі перспективи їх подолання [40]. Крім того, питання деструктивних стосунків у роботі структурних одиниць системи органів державного управління на різних рівнях, як загальнонаціональному, так і регіональному, неодноразово розкривала Г. Губерна [76]. Однак зазначений досвід вітчизняних науковців не набув належного впровадження у сфері соціального захисту. Крім того, слід зауважити, що інститут соціального захисту дітей у сучасній науковій літературі описано недостатньо, висвітлено лише загальні напрями роботи. Тому, якщо розглядати концепцію соціального захисту в Україні з позицій системного підходу, то реалізацію державної політики через розробку й здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища дітей, координацію діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади забезпечує

Кабінет Міністрів України. Питання забезпечення прав дитини належать до компетенції кількох центральних органів виконавчої влади, серед яких головними є Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я та Міністерство внутрішніх справ України.

Центральний орган виконавчої влади у сфері соціального захисту – це Міністерство соціальної політики України, на яке покладено відповідальність за реалізацію заходів щодо соціально-правового захисту дітей, запобігання бездоглядності та правопорушень серед дітей, організацію соціальної реабілітації найуразливіших їх категорій, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Впровадженням в життя основних засад державної політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності реалізує Міністерство освіти і науки України. Головним у системі центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення реалізації державних програм у сфері охорони здоров'я, материнства та дитинства, санітарного й епідеміологічного благополуччя матері, дитини та сім'ї є Міністерство охорони здоров'я України. Вирішення проблем вилученням дітей із соціально-небезпечного середовища та виявлення скоєних ними правопорушень покладено на Міністерство внутрішніх справ.

Система державних органів соціального захисту дітей в Україні наведена на «рис. 3.1».

Рис. 3.1 Система державних органів соціального захисту дітей в Україні

У Законі України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначено основні напрями діяльності служб у справах дітей [268], одним з яких є здійснення соціального захисту визначених Законом України «Про охорону дитинства» категорій. Так у статті 4 визначено основні завдання служб у справах дітей [269, ст. 4]:

– для запобігання бездоглядності та безпритульності дітей до їх повноважень входе здійснення координації діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності;

– з метою забезпечення належних умов для усиновлення, встановлення опіки і піклування над дітьми-сиротами та тими, що втратили батьків на зазначені органи покладаються функції контролю за дотриманням вимог законодавства;

– в рамках програми підвищення якості умов утримання і виховання сиріт у закладах та установах (не залежно від форм власності) для дітей, позбавлених батьківського піклування, служби у справах дітей виконують наглядові функції та зобов'язані повідомляти державні контрольні органи про виявлені порушення та встановлені факти зловживань;

– на соціальні служби покладена відповідальність за ведення обліку дітей, що потрапили в складні життєві ситуації, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок);

– до їх обов'язків входе надання практичної та методичної допомоги, організація консультацій щодо соціального захисту дітей не тільки для відповідних органів та установ, але й для пересічних громадян та громадських організацій [269, ст. 4].

Соціальний захист дітей, проведення серед сімей, що потрапили в кризові ситуації профілактичних заходів, попередження правопорушень серед соціально занедбаних дітей в рамках існуючого законодавства покладається на:

– орган виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських рад;

– приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ;

– школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;

– центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;

– спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;

– притулки для дітей;

– центри соціально-психологічної реабілітації дітей;

– соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) [268, ст. 3].

У здійсненні соціального захисту і профілактики правопорушень серед дітей у межах своєї компетенції беруть участь інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації незалежно від форми власності, окремі громадяни. У 2004 р. в Україні у складі Міністерства сім'ї, молоді та спорту було створено Державну соціальну службу для сім'ї, дітей та молоді**,** на сьогоднішній день після численних урядових реформ вона підпорядкована Міністерству соціальної політики і має таку структуру «рис. 3.2» [255].

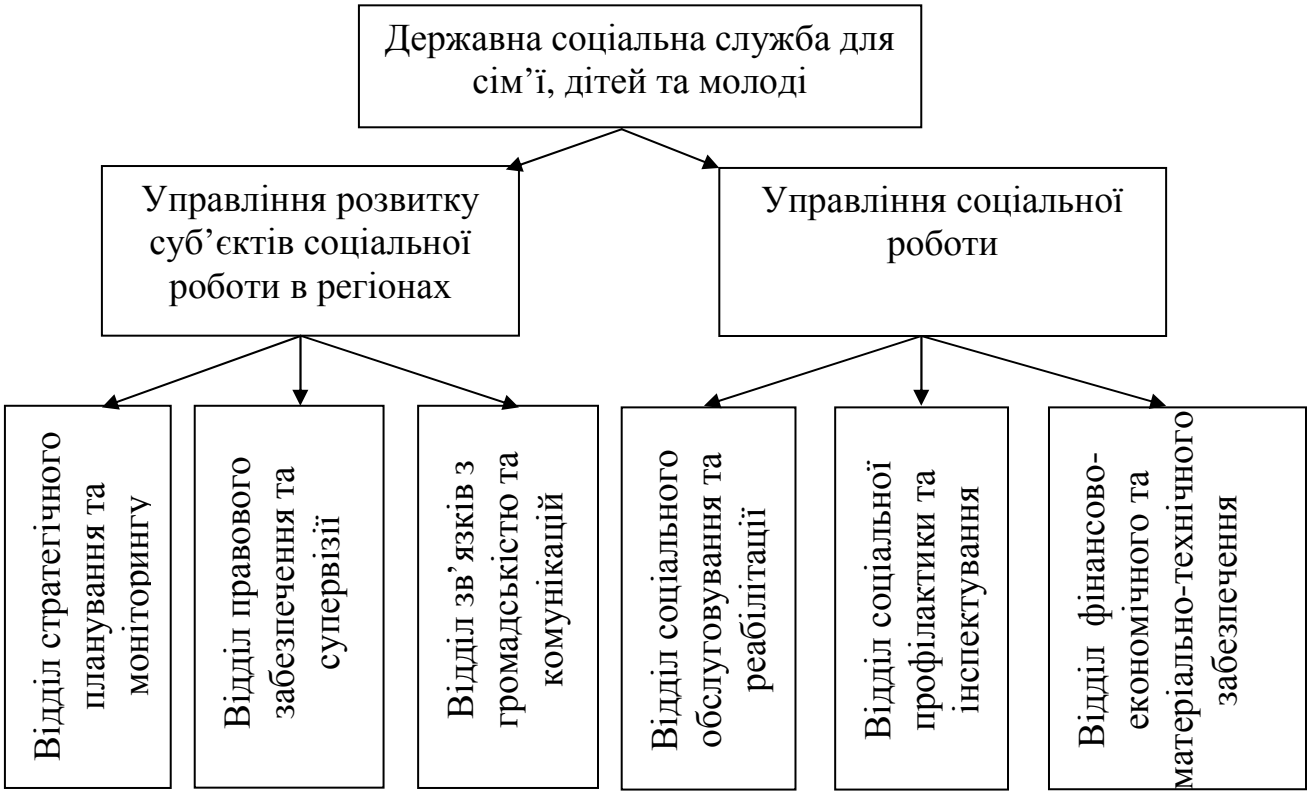

Рис. 3.2 Структура Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді.

У 2007 р. для реалізації в регіонах державної політики з питань соціального захисту дітей, запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності, вчиненню дітьми правопорушень, у складі Обласних державних адміністрацій було створено Служби у справах дітей, які у співпраці з органами виконавчої влади та місцевого самоврядування повинні виконувати такі завдання:

– вирішувати питання соціального захисту дітей та організовувати роботу із запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності;

– забезпечувати дотримання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення, влаштування в дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї;

– здійснювати контроль за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей усіх форм власності;

– вести державну статистику щодо дітей;

– вести облік дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок);

– визначати пріоритетні напрями поліпшення на відповідній території становища дітей, їх соціального захисту, сприяння фізичному, духовному та інтелектуальному розвиткові, запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності, вчиненню дітьми правопорушень [256].

Мережа спеціалізованих закладів Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді є достатньо розгалуженою «рис. 3.3», а її основні функції, права й обов'язки зазначені в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

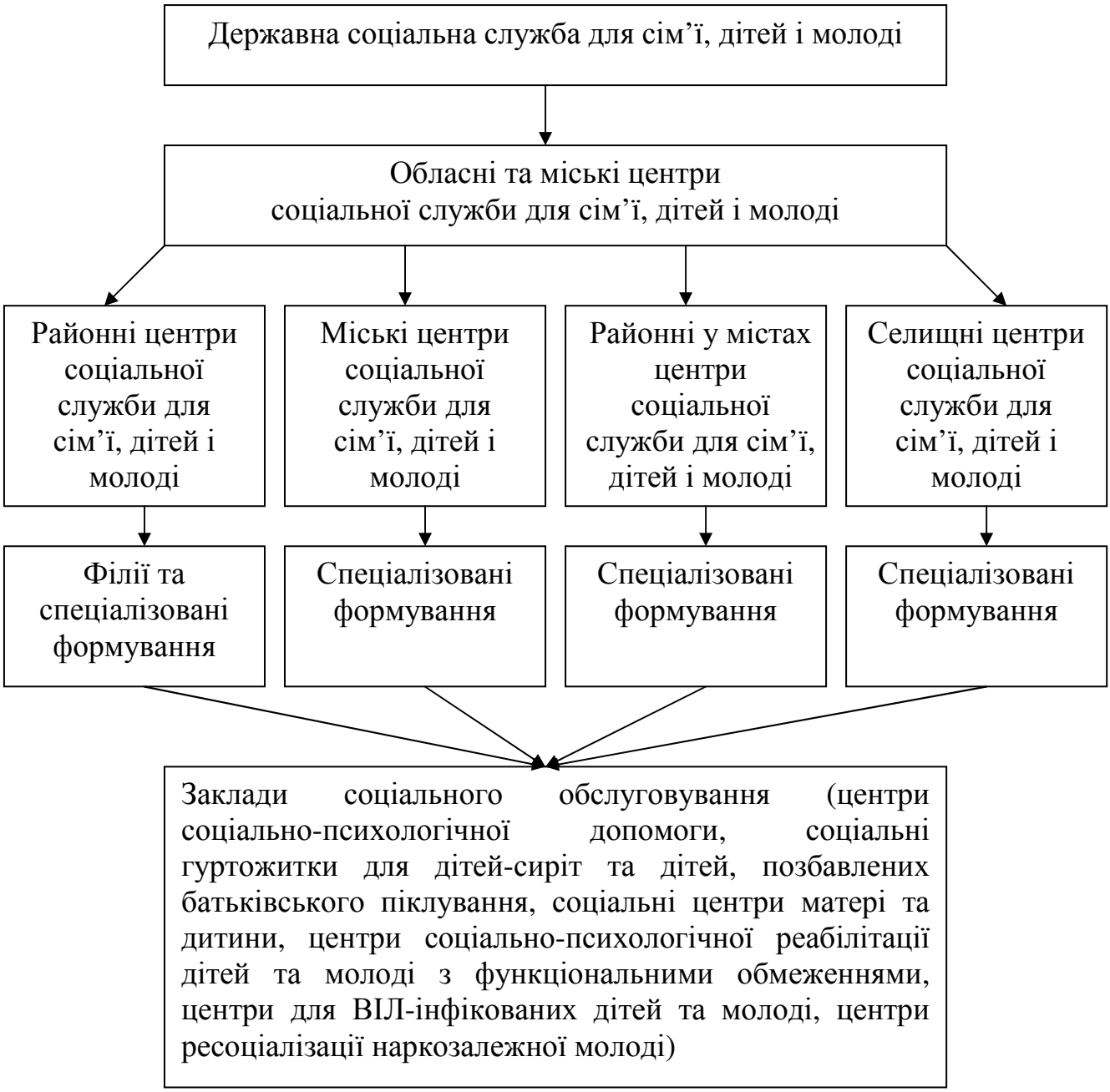

Рис. 3.3 Мережа спеціалізованих закладів Державної соціальної служби для сім'ї, дітей і молоді.

Система соціального захисту дітей в Україні ґрунтується на концептуальних принципах.

1. Принцип цілепокладання – визначає вектор розвитку державної соціальної політики щодо вирішення проблем соціального захисту дітей. Окрім визначення його напряму як загальноєвропейського, з'ясувати щось детальніше неможливо, невирішеним залишається тип моделі в рамках якої

реформуватиметься сама система соціального захисту дитинства. Незважаючи на певну методологічну невизначеність, в Україні дитину визнано цілком самостійним суб'єктом права, якому на законодавчому рівні гарантовано розвиток особистості, збереження здоров'я та безплатна освіта, а існуючий інститут соціального захисту намагається діяти, дотримуючись принципів гуманізму. У березні 2010 р. в Україні на державному рівні проведено семінар з питань здійснення центрами соціальних служб для сім'ї і дітей, оцінки потреб дитини та її сім'ї, результатом якого стало відпрацювання алгоритму здійснення оцінки потреб родини, що виховує дітей, та підготовка відповідного порядку надання соціальних послуг і патронажу. Таким чином, розпочато методологічний пошук механізмів підвищення якості допомоги, що надається сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, через надання їм необхідних послуг, з урахуванням індивідуальних особливостей та потреб [229, с. 6].

2. Принцип структурування – визначає структуру органів соціального захисту та забезпечення, їх якісний та кількісний склад, які надають допомогу як окремій дитині, так і родині загалом, що потрапили в складні життєві обставини. В його рамках формуються кваліфікаційні характеристики соціальних працівників, які безпосередньо надають допомогу та здійснюють управління існуючою системою. На жаль, слід констатувати, що на сьогоднішній день більшість із них не мають відповідної освіти та не завжди можуть швидко і якісно орієнтуватися в складних життєвих ситуаціях, оскільки значна частка кадрів у зазначеній системі залишилася ще з радянських часів, а молоді фахівці через низький рівень заробітної плати не прагнуть присвячувати себе розвитку соціальної сфери. На сьогодні в системі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді України працюють 5405 фахівців таких професій: педагоги, соціальні педагоги, психологи, фахівці з соціальної роботи, соціологи 2701 (55,5 %), юристи 301 (6 %), а також бухгалтери й економісти, медичні працівники 24 (0,5 %), фахівці інших спеціальностей 931 (19 %). Протягом 2014 р. збережено штатну чисельність

працівників центрів на рівні минулого року. Близько 50 % спеціалістів не мають фахової підготовки щодо здійснення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю та потребують підвищення кваліфікації з різних аспектів здійснення соціальної роботи [87].

3. Принцип доцільності – визначає співвідношення підходів, на яких базується виховний процес у державних закладах системи соціального захисту дітей (дитячих будинках, притулках, інтернатах, спеціалізованих школах та ін.), основою якого є методи колективного виховання та повна відсутність програм з набуття соціальних і побутових навичок. Тому в більшості своїй випускники державних закладів проходять складний процес інтеграції в суспільство, оскільки у своїй більшості не готові до самостійного життя, а іноді навіть не знають основ самообслуговування та ведення домашнього господарства.

4. Принцип рівності – визначає рівень доступності соціальних послуг клієнтам. В Україні соціальні служби цікавляться дитиною тільки в разі, коли вона вже перебуває в складній ситуації – потрапила на вулицю, залишилась без нагляду батьків, змушена жебракувати, її життю загрожують певні ризики та ін. На жаль, для запобігання зазначеним випадкам українська система соціального захисту дитинства не діє, оскільки не існує структури, яка б здійснювала соціальний супровід сім'ї з дітьми і відстежувала виникнення відхилень та заздалегідь надавала допомогу. Однією з основних причин виникнення такого становища є дефіцит кадрів. На сьогоднішній день нормативна штатна чисельність працівників регіональних, районних, міських, районних у містах, селищних та сільських центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді становить 9041 осіб. Затверджена штатна чисельність працівників центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді – 5405 осіб, що становить 60 % від нормативу. Найвищі показники на початок 2014 р. були: більше 80 % укомплектовані кадрами обласні, районні, міські та районні в містах центри соціальних служб Донецької, Чернігівської, Київської областей. Укомплектованість кадрами у Київському та

Севастопольському міських центрах дорівнювала 100 %. Найнижчі показники по Україні на початок 2014 р. зафіксовані: не перевищує 50 % укомплектованість кадрами обласних, районних, міських та районних у містах центрів соціальних служб Вінницької, Волинської, Рівненської, Сумської, Хмельницької та Чернівецької областей [52, с. 35].

5. Принцип пріоритетності – визначає напрям та зміст державної політики щодо першочерговості соціального захисту дітей. Сьогодні можна констатувати недостатній рівень забезпечення державою єдиного та комплексного підходу до налагодження роботи всіх суб'єктів системи соціального захисту дітей в Україні, повну відсутність системи взаємодії відповідних служб для об'єднання, вразі необхідності, зусиль в інтересах окремої сім'ї з метою комплексного вирішення її проблем та подолання умов, через які вона опинилася в складних життєвих обставинах.

Слід зауважити, що в Україні державна система соціального захисту має суттєві недоліки, які перешкоджають якісно й ефективно надавати допомогу дитині, що потрапила в кризову ситуацію, належну підтримку родині з дітьми за складних життєвих обставин, відповідно до об'єктивних потреб суспільства. Органів, які б забезпечували в комплексі методологічну змістову та технологічну складову організації процесу соціального захисту дитини, в Україні фізично не існує. Багаторівнева підпорядкованість існуючих закладів та установ не дозволяє системі соціального захисту оперативно реагувати на нові виклики, що виникають перед суспільством в умовах кризи.

За таких умов значно підвищується роль неурядових організацій у вирішенні нагальних проблем дітей. На думку Л. Хижняк, їх основне завдання полягає у пом'якшенні соціальних проблем які неспроможна вирішити держава – соціальна допомога, патронаж, соціальне влаштування, вихід із кризової ситуації [345, с. 237]. Водночас, за сучасних умов наявності збройного конфлікту на Сході України, стало очевидним, що в державі не існує механізму оцінки потреб населення щодо необхідної чисельності

працівників соціальної сфери та видів соціальних послуг. У зв'язку з цим особливого значення для українських реалій набув волонтерський рух, який організував забезпечення соціальними працівниками та педагогами, психологами та юристами, іншими фахівцями центри з надання соціальної допомоги в кризових ситуаціях. Особливо важлива така допомога для реабілітації та адаптації дітей, на життя яких так чи інакше вплинуло проведення антитерористичної операції.

Тому ключовим ресурсом щодо збільшення кількості працівників соціальних служб та поліпшення якості соціальних послуг є недержавні організації соціального спрямування – об'єднання волонтерів. Сьогодні громадські організації, які б хотіли надавати соціальні послуги дітям, сім'ям та молоді, малочисельні, розташовані переважно у великих містах, в яких активно функціонують центри для переселенців – Маріуполь, Краматорськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя. Вони не мають можливості охопити більшість територіально-адміністративних одиниць та громад своєю роботою. З іншого боку, багато недержавних організацій мають досвід залучення додаткової фінансової та технічної допомоги від міжнародних донорів й організацій, приватного бізнесу. Зазначений аспект надає їм можливості використовувати новітні технології адаптації, реабілітації, ресоціалізації та інтеграції дітей, що потрапили в складні життєві обставини через пережиту кризову ситуацію. Більшість центрів соціальних служб, які діють на місцевому рівні, не співпрацюють з волонтерськими організаціями або неефективно залучають ресурси недержавного сектора. Ситуація ускладнюється ще й тим, що в Україні немає законодавчої бази, яка б визначала умови діяльності неурядових організацій, та взагалі механізмів ліцензування надання фізичними особами соціальних послуг.

Однак для успішної реалізації національної стратегії соціального захисту дітей та програм, що входять до неї, зазвичай не вистачає бюджетних асигнувань. У такому разі допомогу в реалізації державної політики з проблем дитинства надають інші країни, міжнародні організації та організації

громадянського суспільства, які діють відповідно до українського законодавства. За визначенням Л. Хижняк, основною їх особливістю є вирішення конкретної соціальної проблеми через реалізацію тих чи інших соціальних проектів [345, с. 238].

У науковому доробку С. Щеглової особливе значення має висвітлення іншого аспекту проблеми – відсутність механізмів захисту підростаючого покоління від іноземних впливів [363, с. 38]. Для науковців важливим є аналіз рівня підтримки іноземними неурядовими організаціями системи державних органів соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. В Україні на зазначене питання звернула увагу О. Ноздріна, висвітливши комплекс проблем, пов'язаних з прогалинами в державній політиці щодо залучення недержавного сектора до вирішення питань політики соціального захисту дитини [234, с. 270].

У зазначеному контексті не можна залишити поза увагою активну підтримку Європейським союзом зусиль України щодо захисту прав дітей та надання технічної допомоги через програму «Права жінок та дітей в Україні». Серед п'яти компонентів програми у трьох приділено увагу забезпеченню прав дітей:

1. Рада Європи (РЄ): «Програма зі зміцнення та захисту прав жінок та дітей в Україні» (TRES);

2. Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ): «Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які опинились у складних життєвих обставинах»;

3. Safege Brussels: «Права жінок та дітей в Україні – комунікаційний компонент».

«Програма зміцнення та захисту прав жінок і дітей в Україні» (TRES) започаткована Радою Європи з метою надання допомоги українським органам влади для узгодження чинного законодавства з європейськими стандартами, розробки механізмів у сфері захисту дітей від сексуальної експлуатації й розбещення, дотримання міжнародних норм гендерної

рівності та захисту жінок і дітей від насильства відповідно до Соціальної хартії (переглянутої), Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства. У рамках проекту було здійснено порівняльний аналіз реалізації гарантій прав дітей і дотримання гендерної рівності в Україні та країнах ЄС. Науковці підготували та презентували парламентському комітету Верховної Ради дослідження з питань відповідності українського законодавства європейським та міжнародним стандартам стосовно запобігання насиллю над жінками і дітьми. В результаті реалізації проекту у 2009 р. на базі органів виконавчої влади створено міжміністерську робочу групу для ратифікації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації і сексуального насильства, очолювану Міністерством юстиції України, результатом діяльності якої стали проекти Законів України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення». В рамках проекту започатковано курси підвищення кваліфікації для суддів, представників правоохоронних органів, прокуратури та державних службовців, що спеціалізувалися на роботі з дітьми, оскільки за відсутності ювенальної юстиції конче важливим питанням є дотримання прав та гарантія свобод дитини [281].

«Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які опинились у складних життєвих обставинах» – це проект, започаткований у 2013 р. при тісній співпраці Європейського Союзу та Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), міжнародних організацій «Надія та житло для дітей» та «Кожній дитині» для розробки механізмів перетворення державної мережі інтернатного виховання дітей-сиріт та дітей, що залишилися без родинної підтримки, на систему, яка б забезпечувала їх виховання в умовах сім'ї. Зазначений підхід зумовив

пілотне відпрацювання методики надання превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування в рамках Київської та Хмельницької областей [282].

Проект «Права жінок та дітей в Україні – комунікаційний компонент» започатковано виключно для формування стратегії інформаційного забезпечення сімей і дітей, що потрапили в складні життєві обставини. Головною метою міжнародної співпраці на такому високому рівні між Міністерством молоді та спорту України й ЄС стало підвищення поінформованості громадян щодо прав жінок та дітей в Україні. Протягом 2013 р. в рамках проекту організовано та проведено інформаційні кампанії проти різних форм насильства, зокрема, «Стоп насильству!», «Відповідальне батьківство», «Моя сім'я», створена он-лайн «гаряча лінія» для протидії поширенню через Інтернет мережу дитячої порнографії. В рамках зазначеної співпраці між Україною та Євросоюзом було підписано угоду стосовно консолідації зусиль для підвищення рівня інформованості громадськості про рівні права жінок і чоловіків, забезпечення гарантій реалізації свобод дітей. На два роки було заплановано тривалі інформаційно-комунікаційні заходи, передбачені для охоплення широких верств населення [262].

На особливу увагу заслуговує багаторічна продуктивна співпраця Уряду України з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), завдяки якій реалізується програма співробітництва, метою якої є вжиття заходів для поліпшення здоров'я матерів, зменшення дитячої смертності, зупинення поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу, захисту вразливих категорій населення, основними серед яких є діти. Зазначена робота зосереджена в чотирьох основних підпрограмах: «Здоров'я та розвиток дитини», «ВІЛ/СНІД, діти та молодь», «Захист дітей», «Адвокація, інформаційна діяльність та соціальна політика». Таким чином, держава за підтримки міжнародної організації намагається долучити до інформаційного поля дані про можливе отримання кваліфікованих послуг у рамках існуючої системи соціального захисту дітей в Україні [100].

Крім плідної співпраці з ЄС та ООН, нині існують й інші форми неурядової діяльності в секторі соціального захисту та забезпечення, особливе місце серед яких посідає діяльність благодійних громадських організацій, першою з яких у 1997 р. було створено «Український фонд «Благополуччя дітей», який за весь період свого існування працював над розробкою та реалізацією інноваційних програм, спрямованих на підвищення виховного потенціалу сім'ї, мобілізацію ресурсів громад для забезпечення інтересів дитини. Тривалий час, до 2013 р., він був партнером державних структур у підготовці фахівців, які працюють з дітьми, зокрема соціальних працівників і соціальних педагогів. За такий значний термін фонду вдалося реалізувати деякі проекти:

– Медикаментозна допомога дітям з онкологічними захворюваннями за підтримки Child Fund Deutschland E.V. (Німеччина). Передбачала допомогу відділенням дитячої онкогематології Кримської республіканської дитячої клінічної лікарні, терміном на листопад, 2010 р. – червень, 2011 р., 2013-2014 рр.

– Профілактика ВІЛ/СНІДу та підтримка соціально-психологічного здоров'я в Україні – впроваджується за підтримки Protestant Agency for Diakonia and Development – Bread for the World – Protestant Development Service (Німеччина) у співпраці з громадською організацією «Гуманітарний проект» (м. Новосибірськ). Створена для міст Черкаси та Канів (Черкаська область), терміном на липень 2014 р.– червень 2016 р.

«Гуманітарна допомога вимушено переміщеним особам та громадам, які постраждали внаслідок конфлікту в Україні»

– Гуманітарна допомога для внутрішньо переміщених осіб та громад які зазнали наслідків конфлікту в Східній Україн за підтримки German Federal Foreign Office та Diakonie Katastrophenhilfe (Німеччина). Термін реалізації охоплює квітень 2015 р. – грудень 2015 р., для Донецької, Дніпропетровської та Харківської областей.

– Дитинство без насильства – поліпшення системи захисту дітей у Східній Європі, реалізувався за підтримки OAK Foundation (Швейцарія) впродовж 2005-2013 рр.

– Запобігання сексуальному насильству та сексуальній експлуатації дітей у країнах Центральної та Східної Європи» – комплексний підхід, що реалізується за фінансової підтримки OAK Foundation (Швейцарія), розрахована на період вересень 2014 р. – серпень 2018 р. [335].

Діяльність Представництва благодійної організації «Надія і житло для дітей» в Україні спрямована на запобігання відмов від дітей та реінтеграцію покинутих неповнолітніх, роботу з дітьми в державних закладах інтернатного типу, сприяння розвиткові сімейних форм виховання та створення центру соціальної підтримки для дітей і сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. У 2010 р. за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та Всеукраїнського благодійного фонду «Крона» організація розпочала реалізацію проекту «Розвиток послуг раннього втручання для дітей з особливими потребами». Мета проекту – поліпшення стану і здоров'я дітей з особливими потребами та рівня життя сімей завдяки розвитку послуг раннього втручання на базі Харківського обласного спеціалізованого будинку дитини [30].

Міжнародна благодійна організація «Кожній дитині» у своїй діяльності зосередила увагу на реалізації програми у сфері забезпечення прав дітей на основі впровадження проектів з поширення інтегрованої моделі надання соціальних послуг вразливим сім'ям та дітям, запобігання вилученню дітей з родин. Так, у 2013 р. спільно з Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді розроблено нову редакцію «Порядку здійснення центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді соціального супроводу сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах», яка передбачала проведення оцінки потреб дитини та її сім'ї, а також удосконалення процедури здійснення соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. У 2010 р. розпочалася реалізація

чотирирічної програми соціальної інтеграції молоді, позбавленої батьківського піклування, «Впевнений старт», метою якої була розробка й впровадження моделі соціальної інтеграції молоді, позбавленої батьківського піклування, в період переходу до самостійного життя [29].

Крім того, Міжнародна благодійна організація «Кожній дитині» започаткувала Програму «Родина для дитини», спрямовану на розвиток та розширення послуг у трьох сферах: збереження сім'ї, національне усиновлення, альтернативні сімейні форми виховання – прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу. У кожній із зазначених сфер охорони дитинства проведено соціологічні дослідження й виявлено основні тенденції та прогалини, розроблено навчальні й методичні матеріали для підготовки фахівців із захисту дітей, здійснено друк посібників, упроваджено інноваційні моделі надання соціальних послуг [29].

Благодійний Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України» впродовж 2013 р. успішно реалізовував Програму «Сирітству – ні!» (яку було розпочато ще 1 червня 2008 року), спрямовану на сприяння національному усиновленню, надання підтримки прийомним сім'ям та дитячим будинкам сімейного типу. В рамках зазначеного проекту соціологічна науково-дослідна лабораторія при кафедрі соціології управління Донецького державного університету управління проводила дослідження щодо вивчення проблем усиновлення у м. Донецьк та області. Інший напрям роботи фонду – це розвиток співпраці з дитячими інтернатними установами з метою запобігання соціальному сирітству та поверненню дітей у біологічні сім'ї. Серед багатьох форм роботи, що здійснюються Фондом, можна назвати, зокрема, пілотний проект у Дніпропетровській області «Родина для дитини», спрямований на реформування інтернатних закладів, розвиток сімейних форм виховання та профілактику сирітства (робота з кризовими сім'ями). Партнером проекту є Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Іншим прикладом може слугувати пілотний проект у м. Донецьк «Збережемо дитині родину» [31].

Міжнародною громадською організацією «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я» LHSI спільно з Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді, у партнерстві з голландською організацією «Міжнародні ініціативи з проблем розвитку дитини» було ініційовано та розроблено проект «Отримай свій шанс»: забезпечення кращого майбутнього дітей-вихованців та випускників інтернатних закладів на основі формування в них життєво необхідних умінь та поліпшення соціальних послуг» (набув підтримки уряду Нідерландів у рамках програми МАТРА).

Проблемами дітей-біженців та дітей, які перебувають в Україні без законних представників, опікується Данська рада з питань біженців. З квітня 2009 р. Держкомнацрелігій спільно з Данською радою з питань біженців реалізує проект «Правовий та соціальний захист дітей-біженців та дітей, які шукають притулок в Україні». Основна його мета – вивчення загальної ситуації та налагодження роботи з категорією, «шукачів притулку», як неповнолітні без супроводу дорослих.

Значну роль у процесі соціальної адаптації виконують міжнародні, громадські та релігійні організації, що захищають права неповнолітніх, опікуються їх духовною просвітою.

У рамках україно-голландського проекту «Ресоціалізація неповнолітніх правопорушників (колишніх правопорушників) в Україні: розробка та імплементація методології соціально-психологічної роботи» спільно з представниками Всеукраїнської Фундації «Захист прав дітей» за участю психологів виховних колоній Державної пенітенціарної служби України підготовлено навчально-методичний посібник «Організаційно-методологічна робота з неповнолітніми правопорушниками, котрі готуються до звільнення з місць позбавлення волі».

Відповідно до Меморандуму про співпрацю між Державним департаментом України з питань виконання покарань, Британською Радою та Представництвом Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні спільно з Всеукраїнським громадським центром «Волонтер» реалізовано проект

«Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІД та ризикованої поведінки серед вихованців колоній для неповнолітніх».

Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» у співпраці з Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді за підтримки Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні реалізовував проект «Удосконалення нормативної та методичної бази з питань навчання прийомних батьків та батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу з метою підвищення їх виховного потенціалу».

Міжнародний фонд «Відродження», започаткувавши у 2009 р. «Антикризову гуманітарну програму», здійснює підтримку соціальних, культурницьких та гуманітарних проектів, спрямованих на збереження освітніх та оздоровчих програм для дітей і молоді з сільської місцевості та депресивних регіонів, збереження культурницьких інституцій, перетворення їх на центри громадської активності та дитячої позашкільної зайнятості.

Важливу роботу здійснює Представництво Health Right («Право на здоров'я») в Україні, програми якого сфокусовані на ВІЛ-позитивних, наркозалежних жінках, їх дітях, дітях вулиці та вуличній молоді. Так, Представництво за сприяння «Всесвітнього дитячого фонду» реалізує проект «Координація послуг для дітей вулиці та вуличної молоді в м. Донецьк» (1 вересня 2009 р. – 28 лютого 2012 р.

Протягом 2010 р. за підтримки Jonson&Jonson реалізовано проект «Освітні заходи у сфері профілактики ВІЛ-інфекції та надання ВІЛ-сервісних послуг для молоді вулиць в Росії та Україні». Діяльність Health Right в рамках цього проекту скерована на допомогу в містах Київ та Донецьк дітям та молоді з груп ризику (15-24 років), які мають найвищий ризик зараження ВІЛ і водночас менше можливостей дізнатися про ВІЛ-інфекцію й отримати послуги з профілактики цього захворювання.

На розвиток неурядового сектору соціального захисту дітей, представленого в Україні благодійними організаціями та міжнародними проектами вплинуло проведення антитерористичної операції, яка обумовила

необхідність співпраці з терористичними організаціями так званими «ДНР» та «ЛНР» з метою захисту інтересів дітей, що потрапили у кризові ситуації в наслідок проведення бойових дій. Зрозуміло, що державна соціальна політика не передбачає подібних форм діяльності, тому ініціативу взяли міжнародні благодійні організації. Так у 2015 р. в м. Донецьку розгорнула діяльність європейська делегація представників французької благодійної організації «Врятуємо дітей Донбасу» («Urgence Enfants du Donbass») [341], яка стала першою гуманітарною місією, котра прибула на окуповану територію та почала співпрацювати з терористами з питань регулювання соціальних та гуманітарних питань щодо дітей залишених на непідконтрольній українському уряду території.

Ініціатором створення зазначеного фонду був голова французької благодійної організації «Термінова допомога дітям України» – Ален Крістіан Фран'ї, з метою створення соціального центру допомоги дітям Донбасу, що потрапили в кризові ситуації. Разом із тим, європейці усвідомлюють рівень ризиків при співпраці з невизнаними терористичними організаціями та повній відсутності законодавчої бази яка б регулювала їх діяльність в зазначених умовах. На сьогоднішній день діяльність благодійної організації полягає в фінансуванні медичної допомоги дітям, що отримали поранення в результаті бойових дій [341].

Сьогодні, як на державному, так і на громадському рівнях подібна діяльність з боку міжнародних організацій сприймається неоднозначно. Безумовно, діти на окупованих територіях Донбасу гостро потребують не просто соціального захисту, а й активної гуманітарної та психологічної підтримки, іноді медичної допомоги. Однак офіційна позиція України щодо терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» не передбачає жодної співпраці, а тому подібна діяльність міжнародних благодійних фондів на державному рівні сприймається ворожо з вкрай негативними характеристиками та вимогами офіційних пояснень від країн-ініціаторів, що дає підстави говорити про стан дітей – заручників ситуації.

Таким чином, більшість заходів у рамках їхньої реалізації спрямовані на розробку й апробацію технологій і методик надання соціальної допомоги та підготовку працівників органів державної влади, які працюють в інтересах дітей. Окрім національних та міжнародних громадських та благодійних організацій, мета яких – діяльність в інтересах дітей, реальними партнерами органів державної влади у вирішенні нагальних проблем дітей є також і громадські дитячі організації та об'єднання, як суб'єкти громадянського суспільства. Результативність проектів реалізованих громадськими організаціями міжнародного та загальнонаціонального рівнів свідчить про диструктивність принципу пріоритетності державної політики. а усвідомлення інтересів дитини дає підстави говорити про необхідність зміни вектору соціальної політики.

Висновки до розділу 3

Дитина сприймається світом дорослих як суб'єкт соціального життя, а дитинство сприймається як маргінальний процес, результатом якого є перехід у доросле життя, на шляху до якого особистість повинна «включатись», «інтегруватись», «соціалізуватись», так би мовити, адаптуватись. У зв'язку з цим в роботі було детально досліджено особливості процесів соціалізації, адаптації та інтеграції дітей в українському суспільстві. Система соціального захисту дітей в Україні формувалася за умов старої, ще радянської, системи, а тому обтяжена жорсткою централізацією та бюрократичними навантаженнями. Крім того, донині основою державної політики щодо соціального влаштування дітей є ідеї колективного виховання, які суперечать загальноєвропейським принципам через свою архаїчність. У рамках проведеного дослідження визначено ключові складові та висвітлено державні стандарти соціального захисту дітей в Україні.

Відповідно до наукової концепції Г. Балла, проблеми соціальної адаптації дітей за несприятливих умов для їх життя було розподілено на

п’ять основних складових: психологічну, економічну, комунікативну, регулятивну й освітню, що дозволило за допомогою наукової концепції В. Ярської виокремити три фази становлення дитини в сучасному суспільстві (адаптація, індивідуалізація, інтеграція). У рамках теорії Е. Фрома, який виділив статичну та динамічну адаптації як основні механізми соціалізації, та за допомогою еволюційної теорії Е. Еріксона виявлено тісний взаємозв’язок зазначених процесів з умовами життя дитини. Аналіз проблеми включення дитини в суспільне життя, здійснений у рамках наукової теорії Г. Еспін-Андерсона, допоміг при встановленні взаємозв’язку між інтеграцією та комплексом факторів, зумовлених політичною й економічною ситуаціями в суспільстві. Таким чином, актуалізовано проблему інклюзії дитини в українському суспільстві, ключовими принципами якої стали рівність можливостей для всіх без винятку категорій дітей (сироти, інваліди, діти з обмеженими можливостями).

Розкривши сутність основних соціальних інститутів, у рамках яких відбуваються становлення та розвиток дитини, відповідно до теорії Я. Щепанського було визначено, що в сучасному українському суспільстві наявні інституціональні новоутворення, не охоплені традиційною класифікацією. Нині в Україні відбувається процес формувався інституту соціального захисту дітей у кризових ситуаціях, який за кількістю покладених на нього функцій є поліфункціональним, за типом організації – формальним, за сферою та змістом діяльності може бути політичним (у контексті реалізації програм державної соціальної політики щодо захисту уразливих верств населення), економічним (оскільки однією з основних його складових є матеріальне забезпечення), освітнім (більшість державних закладів інтернатного типу, окрім виховних функцій, паралельно виконують ще й освітні). За умов несформованості механізмів реагування на кризові ситуації, соціальний захист дітей в Україні можна вважати незрілим інститутом.

Відповідно до концептуальних засад теорії Т. Парсонса проаналізовано процес інституціоналізації соціального захисту дітей в Україні за умов існування кризових ситуацій, виділено одну з основних його функцій – стабілізацію соціальної системи, виокремлено три групи соціальних інститутів: реляційні, регулятивні та культурні. У зв'язку з цим інституціоналізація розуміється нами як процес заміни спонтанної та експериментальної поведінки на прогнозовану й регульовану, зокрема визначення та закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, узгодження з відповідною системою, здатною задовольняти певні суспільні потреби. Під час інституціоналізації соціальні практики стають регулярними, традиційними, довготривалими, що зумовлює до виникнення нових соціальних інститутів.

Утім, науковці по-різному визначають значимість інституту держави і влади в житті дитини та її сім'ї. Так, на думку М. Оріу, питання співвідношення держави й інших соціальних інститутів вирішуються за формулою «перший серед рівних» або як «інститут інститутів». Тому, дотримуючись основних принципів структурного функціоналізму, в дисертації було проаналізовано роль інституту сім'ї, що бере безпосередню участь на всіх етапах перебігу дитинства та характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, які регламентують взаємні стосунки між членами родини. Він у певних межах відповідає за формування поведінки, розподіл соціальних ролей, набуття соціальних практик та дотримання соціальних норм.

Аналіз створеної в Україні системи соціального захисту дітей дав можливості виділити два основні вектори її спрямування.

По-перше, це система виявлення сімей з дітьми, що потрапили в складні життєві ситуації, та вирішення їх подальшої долі. У своїй діяльності вона спирається на роботу Центрі соціальної допомоги сім'ї і дітям (ЦСДСіД), принципи роботи яких були детально проаналізована.

По-друге, влаштування вилучених з родинного кола дітей, батьки яких

позбавлені своїх прав через ті чи інші обставини, для чого існує мережа державних виховних закладів інтернатного типу.

У рамках дисертаційного дослідження виділено такі форми соціального влаштування дітей: державні (будинок дитини, дитячий будинок, школа-інтернат, притулок, центр тимчасового утримання); громадсько-державні (сімейний дитячий будинок, дитяче село, прийомна родина, фостерна сім'я, патронатна сім'я); сімейні (усиновлення, опіка, піклування).

Нещодавно виникли альтернативні форми соціального влаштування дітей, що викають за умов коли турботу про занедбаних бере на себе громадськість. Серед них: «children looked after by local authorities» (започатковані у Великобританії), тобто «діти, про яких піклується місцева влада» (або просто «children looked after»), аналогічно «children in care» («діти під турботою» у США).

Таким чином, нині особливо актуальним для держави стає створення умов для повноцінного фізичного, інтелектуального, духовного, морального й соціального розвитку дітей, які потрапили в кризову ситуацію. В Україні зазначений напрям є новим і таким, що потребує особливої уваги усіх гілок влади, яка відносно недавно розпочала серйозні системні реформи, зумовлених економічною, політичною та культурною кризами в українському суспільстві. На зазначеному етапі дослідження використано ключові позиції концепції соціально адекватного державного управління певних інститутів та їх взаємодії на міжвідомчому рівні, детально розробленої В. Бурегою, в якій визначено основні проблеми неузгодженості дій державних органів влади та зазначено можливі перспективи їх подолання. Це дозволило проаналізувати організаційну систему кількох центральних органів виконавчої влади, серед яких головними є Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ України, та висвітлити недоліки роботи структури Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді. Вивчення існуючої в Україні системи соціального захисту дітей дозволило виокремити

сталі принципи, на яких ґрунтується державна політика: цілепокладання, структурування, доцільність, рівність, пріоритетність.

Однак для успішної реалізації національної стратегії соціального захисту дітей та їх сімей, а також програм, що входять до неї, зазвичай не вистачає бюджетних асигнувань. У такому разі допомогу надають інші країни, міжнародні та вітчизняні громадські організації. Тому сьогодні значно посилюється роль неурядових організацій у вирішенні нагальних проблем дітей та їх батьків, щодо необхідності наукового аналізу яких зазначила Л. Хижняк у контексті визначення їх місця в сучасному суспільстві як таких, що сприяють пом'якшенню соціальних проблем, з якими неспроможна впоратись держава: соціальна допомога, патронаж, супровід, влаштування. Проаналізовано підтримку Європейським союзом зусиль України щодо захисту прав дітей та надання технічної допомоги через реалізацію програм: «Програма зі зміцнення та захисту прав жінок та дітей в Україні» (TRES); Safege Brussels: «Права жінок та дітей в Україні – комунікаційний компонент» та проекту Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) – «Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які опинились у складних життєвих обставинах». Детальне вивчення діяльності громадських організацій, котрі працюють в сфері соціальної допомоги дітям та їх сім'ям в Україні дозволило виділити п'ять провідних та висвітлити напрями їх діяльності: «Український фонд «Благополуччя дітей», «Надія і житло для дітей», «Кожній дитині», Благодійний Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України» та «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я».

В Україні стратегії внутрішньої політики у галузі захисту дітей віддають пріоритет державним форма соціального захисту дітей та влаштуванню їх на виховання та утримання до державних закладів. Саме вона визначає напрям проведення реформ, формує законодавчу та нормативну бази щодо вирішення проблем дітей та їх сімей, забезпечує реалізацію комплексу запланованих заходів, гарантує соціальну безпеку.

РОЗДІЛ 4
СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА НЕТИПОВОГО ДИТИНСТВА

4.1. Кризові ситуації як фактор формування нетипового характеру перебігу дитинства

Сучасні умови розвитку українського суспільства характеризуються тенденцією до збільшення соціальних ризиків для дитини та її родини, зумовлених певними кризовими явищами, як інституціонального (криза інституту сім'ї, освіти, соціального захисту), так і системного характеру (економічна, політична). Під кризою соціальних інститутів ми розуміємо процес падіння авторитету певного інституту, зниження довіри до нього, через недієвість існуючих інституціональних норм, що зумовлює необхідність перерозподілу його функцій і створює прецедент невідповідності соціальним запитам та реаліям повсякденного життя.

Оскільки базові соціальні інститути формують системи, так звані інституціональні матриці, які регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та ідеологічної, то виникнення кризових явищ в одному з них призводить до кризи всієї матриці. Існують різні підходи щодо виокремлення інституціональних систем (матриць). Так, Ф. Кауфман досліджував три інституціональні системи:

– ринкову – базується на економічних відносинах (економічна матриця);

– планову – ґрунтується на політичних відносинах (політична матриця);

– солідарну – побудована на виокремленні ідеології як мотивації індивідуальної поведінки, коли особистість сприймає певні моральні, культурні або релігійні цінності та спроможна до формування власних інтересів для досягнення конкретної мети [133].

Відповідно до наукових теорій С. Кірдіної, інституціональна структура суспільства складається з базових і додаткових (альтернативних) інститутів – інституціональних форм. Базові інститути дозволяють суспільству виживати, зберігаючи при цьому самодостатність та цілісність у процесі історичної еволюції, незалежно від бажання конкретних соціальних суб'єктів. Тому, на думку С. Кірдіної, інституціональні матриці – це усталена система базових інститутів, які регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних сфер – економічної, політичної та суспільної [134, с. 107].

Системний аналіз дає нам можливість розглянути кризу як рушійну силу, що зумовлює виникнення процесу переходу соціальних систем з одного стану до іншого. Виникнення її обумовлене дезінтеграційними чинниками, які змінюють сталі норми та правила життя суспільства настільки докорінно, що існуючі параметри соціальної системи набувають критичних значень, різко знижуючи рівень організованості та ймовірності повернення до попереднього стану. Термін криза (від грецької krisis – занепад ускладнення), який уперше застосовували економісти в контексті циклічного розвитку фінансових систем, означає різкий перелом, складний перехідний стан, крайню точку падіння, нестачу ресурсів, невідповідність [326, с. 106].

Розглядаючи кризу як стан, що виник у результаті накопичення соціальних проблем, детермінуючих диспропорцію в розвитку соціальних інститутів, яка природно створює непередбачувані ситуації, суспільство починає впроваджувати нетипові соціальні практики.

До наукового обігу теорію криз ввели психологи Е. Ліндеман та Х. Джинот, котрі визначали зазначене явище виключно через відчуття особистістю стану горя [95, с. 9]. Основні її особливості визначив Д. Якобсон, який зміг виокремити певні теоретичні закономірності. Теорія криз мала на меті висвітлення соціальних передумов виникнення відхилень, спровокованих появою нестандартних ситуацій, що сформувалися як у малих (сім'я), так і великих (суспільство загалом) групах. Основні стадії розвитку

кризи дослідив Дж. Каплан. Він описав чотири послідовні стадії кризи – виникнення, розвиток, кульмінація та згасання [129, с.102]:

Дослідники зазначають, що в умовах кризового стану відбувається різке зниження рівня передбачуваності поведінки соціуму, а тому піком кризи вважаються розпад суспільства та його індивідуальних елементів і утворення нових, здатних швидко реагувати на нові виклики. Тому, розглядаючи вплив кризи на перебіг дитинства та розвиток дитини в суспільстві, можна назвати системні тенденції економічного (бідність, зубожіння сім'ї) та політичного характеру (збройний конфлікт, переслідування), що дозволяють виокремити базові визначальні складові формування наступних поколінь.

На жаль, в українському законодавстві в рамках супроводу системи соціального захисту, як такої, не говорячи вже про соціальний захист дітей, не передбачене трактування явища «кризова ситуація». Вітчизняна нормативно-правова база наводить визначення лише терміна «складні життєві обставини», які трактуються Законом України «Про соціальні послуги» як обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті [273, ст. 1].

Тому під кризовою ситуацією слід розуміти не тільки процеси дезінтеграції соціальних систем, що виникають унаслідок збігу несприятливих факторів чи інституціональних диспропорцій, а й загальні тенденції, притаманні соціальним структурам і зумовлені нерівномірним розвитком зовнішнього та внутрішнього середовища, а також соціального інституту загалом і окремих його частин. Наслідком виникнення кризової ситуації є зміна звичних (традиційних) умов життєдіяльності, що спричиняють суттєві відхилення від норми в організації соціальних інститутів.

Таким чином, баланс рушійних сил суспільного розвитку досягається завдяки рівновазі між соціальною кризою та соціальною стабільністю, причому криза може бути як виключно інституціональною (системні зміни в традиційних соціальних інститутах), так і матричною – (комплексні синхронні зміни в декількох традиційних соціальних інститутах), що дозволяє виокремити системні й інституціональні кризові ситуації, характерні для будь-якої сфери життя суспільства.

Особливого значення кризові ситуації набувають для розвитку наступних поколінь, оскільки сприяють напрацюванню нових соціальних практик, раніше не характерних для суспільства, внаслідок чого відбувається викривлення процесів соціалізації, адаптації та включення.

У рамках системних криз, що впливають на формування нетипового перебігу дитинства, виокремлено бідність як кризову ситуацію, спровоковану економічною кризою, збройним конфліктом, який виник унаслідок політичної кризи та кризової ситуації щодо включення дітей з обмеженими можливостями до суспільного життя.

Бідність як кризова ситуація, що виникла внаслідок економічної кризи в сучасному українському суспільстві є масштабною, комплексною, зумовлена глибокою економічною кризою, що охопила значну частину активного населення, виключивши його з активного суспільного життя. За даними щорічного Бюлетеня Організації Об’єднаних Націй, на кінець 2014 р. в Україні 80 % населення перебували за межею бідності. Відповідно до існуючих міжнародних стандартів, якщо людина витрачає менше ніж 5 доларів на день (менше 150 доларів на місяць) то вона перебуває в стані бідності. На січень 2015 р. в нашій державі витратити на день 5 доларів могли дозволити лише 1,9 % громадян, а 80 % – лише 1,5 долари (50 доларів на місяць), для порівняння прожитковий мінімум країн Африки складає 1,25 долари на день [43].

Відповідно до визначення економіста П. Таунсенда, бідність – це відсутність у людини чи групи людей ресурсів для участі в суспільному

житті, підтримки належних умов життя, праці, відпочинку, отримання освітніх та медичних послуг на певному рівні згідно з існуючими в суспільстві стандартами [438, с. 31]. Якщо світ дорослих сприймає бідність у контексті стандартних життєвих ситуацій з прогнозованими причинно-наслідковими зв'язками та розуміючи можливі варіанти виходу з неї, то діти переживають зазначене явище дещо драматичніше та травматичніше, оскільки не мають досвіду та не розуміють, як реагувати на нові економічно несприятливі для свого існування умови.

Бідність як кризова ситуація, що виникла внаслідок економічної кризи, є одним з основних факторів, які впливають на стан дитини в суспільстві, оскільки саме вона визначає якісні та кількісні характеристики зазначеної соціальної категорії, є передумовою формування її соціальних статусів та засвоєння ролей. Стан дітей в українському суспільстві безпосередньо залежить від загальної соціальної ситуації, що за умов існуючої економічної кризи характеризується різкою стратифікацією, в рамках якої відбувається диференціація – поділ на бідних і багатих та актуалізується проблема матеріальної нестабільності. Найуразливішими до впливів бідності в умовах економічної кризи та схильними потрапити в ситуацію крайньої злиденності є сім'ї, на вихованні яких знаходяться діти. В контексті зазначеної проблеми науковці виділяють таке поняття як дитяча бідність.

Дитяча бідність – становище в якому живуть діти, що визначає особливості перебігу дитинства за відсутності матеріальних, духовних та емоційних ресурсів у батьків, конче необхідних для виживання, розвитку та благополуччя сім'ї, що не дозволяє дітям користуватися своїми правами, повністю розкривати існуючий потенціал або брати повноцінну участь у житті суспільства в якості його суб'єктів [222].

Реалії сьогодення (глибока економічна криза, проведення антитерористичної операції) впливають на структуру самої бідності, формуючи її застійний характер, який матиме для українського суспільства серйозні наслідки в майбутньому, оскільки неодноразово

відтворюватиметься наступними поколіннями. На думку економістів, застійна бідність може передаватися від покоління до покоління та відтворюватися нащадками, завдяки чому відбувається її консервація в соціумі. Діти, копіюючи поведінку батьків у дорослому житті, повністю переймають й характер профілю зазначеного явища, пережитий ними в дитинстві, оскільки фактично нульовий економічний ресурс родини позбавляє їх соціального капіталу, а от же, і можливості змінити спосіб життя, обмежуючи доступ до освіти й економічних ресурсів суспільства [374, с. 46].

У рамках проведення реформи щодо децентралізації влади в Україні та передачі на рівень місцевого самоврядування фінансових повноважень щодо соціального забезпечення дітей, суспільство наражається на небезпеку погіршити існуючу ситуацію, отримавши підвищення рівня глибинної бідності в депресивних регіонах, які не зможуть надавати економічної допомоги малозабезпеченим родинам. Не вирішення на державному рівні проблеми фінансування соціального захисту дітей призведе до розвитку такого явища як екстремальна бідність, межею якої, згідно з нормами ООН, є щоденна витрата на одного члена сім'ї менше 2,15 доларів [43]. За таких умов у суспільстві актуалізується питання відтворення населення, оскільки різко зменшується рівень народжуваності, що потребує від держави перегляду концепцій демографічної політики та створення додаткових майнових стимулів для заохочення батьків до виконання репродуктивних функцій («материнський капітал», соціальні виплати на дитину, збільшення декретних виплат). Зазначені заходи не є комплексними і не вирішують проблеми загалом, навпаки, створюють прецедент спадкового відтворення бідності. Це у свою чергу актуалізує питання соціалізації, адаптації та інтеграції дітей з нетиповим перебігом дитинства, зумовленим обмеженням можливостей реалізації не тільки соціальних, а й фізіологічних потреб (якісна медична допомога, повноцінне харчування). Тому перехід працюючих сімей, котрі мають на вихованні дітей у соціальній структурі

суспільства до категорії бідних, на наш погляд є системною кризою для України, оскільки створює умови для нетипового перебігу дитинства більшості дітей у державі. В умовах бідності не всі родини можуть адекватно реагувати на обмеження соціальних можливостей, що передусім позначається на стосунках батьків і дітей, які набувають ознак соціальної депривації та призводять до витіснення дитини з родини.

Депривація (від англ. deprivation – втрата) – позбавлення спілкування з родиною та близькими. Термін уведено до наукового обігу психологами Й. Лангеймером та З. Матейчиком. Тому зазначене явище розглядається нами як недостатність батьківської уваги, турботи й опіки, що супроводжується різними формами насилля, та є однією з основних причин бездоглядності та безпритульності дитини [194, с. 114]. Отже, витіснення дитини із сім'ї є кризовою ситуацією, наслідком якої може стати нетиповий характер перебігу дитинства. За таких умов депривацію можна розглядати як у контексті окремих випадків, так і соціального явища, зумовленого неможливістю батьків задовольняти потреби своїх нащадків. Водночас, діти, перебуваючи в кризових умовах, напрацьовують захисні реакції, які, часто, набувають форми протесту (втеча з дому, девіантна поведінка тощо). Вилучення їх з біологічних родин не є вирішенням існуючої проблеми, оскільки в умовах виховання в державних закладах інтернатного типу в дитини формуються принципово особливі, викривлені механізми захисту від соціальних викликів, сформованих під впливом кризової ситуації (внутрішні змістові та емоційні бар'єри) за допомогою яких обирається найпростіший шлях адаптації до нових умов існування, напрацьовуються практики виключно споживацького характеру.

Глибинна бідність, яку переживає сім'я, зумовлює не тільки процеси витіснення дитини з родинного кола, як джерела значних фінансових витрат, але й формує в неї уявлення про недосяжність поставленої соціальної мети, порушуючи процеси соціалізації. За таких умов девіантна поведінка, як така, що не відповідає загальноприйнятим, найбільш розповсюдженим у

суспільстві сталим нормам і правилам, формується в знак протесту, який має різноманітні форми – від паління тютюнових виробів, вживання алкоголю до суїциду [223, с. 2381].

Найпоширенішим варіантом витіснення дитини із сім'ї є сепарація (від лат. separatio – відокремлення) – один з видів депривації, характеризується життям дітей окремо від батьків, зумовленим просторовим розділом, що базується на фізичній та психологічній відокремленості (бездоглядність, безпритульність, соціальне сирітство) [373, с. 30].

Проведення антитерористичної операції на Сході України спричинило виникнення нових форм сепарації. Внаслідок масового переселення населення з районів збройного конфлікту тисячі дітей втратили одного або одразу двох батьків, а тривалість воєнних операцій створила ситуацію за якої діти не можуть об'єднатися не лише із сім'єю, а навіть з найближчими родичами. Тривале відокремлене життя членів однієї родини негативно впливає на можливість підтримувати її єдність та перешкоджає нормальному розвиткові дитини, її адекватному соціальному становленню.

Збройний конфлікт став передумовою виникнення нового для українського суспільства явища – «раптової бідності». Оскільки сім'ї внутрішньо переміщених осіб через вимушену зміну свого місця проживання втратили буквально все, ставши незабезпеченою категорією громадян, яка не має власного житла. Крім існуючої в Україні економічної кризи, суспільство переживає триваючий збройний конфлікт на Донбасі, що створює додаткові випробовування для дітей та формує нові виклики державній системі соціального захисту.

Кризова ситуація, зумовлена проведенням антитерористичної операції, актуалізувала вже існуючі проблеми, пов'язані із соціальним захистом дітей, призвела до виникнення нових, раніше нехарактерних для українського суспільства. Генеральний секретар ООН 17 серпня 2015 р. оприлюднив заяву, в якій зазначалося, що за період із середини квітня 2014 р. до 27 липня 2015 р. на Донбасі було вбито більше 7 тис. людей, як військових, так і

цивільного населення, 17 087 осіб зазнали поранень. За даними Всесвітньої організації з охорони здоров'я (ВООЗ), як мінімум 68 дітей загинули та 186 були поранені за ввесь період збройного конфлікту. Станом на 25 серпня 2015 р., Міністерство соціальної політики України зареєструвало 1 449 245 внутрішньо переміщених осіб (1 135 029 сімей) [120, с. 1].

На Сході України – у Донецькій і Луганській областях – до початку АТО проживало близько одного мільйона дітей, з яких приблизно 14 500 були позбавлені батьківської опіки, 4 000 – перебували на вихованні в державних закладах інтернатного типу. Відсутність дієвих механізмів евакуації, неадекватність системи управління на місцях не дозволили державі своєчасно перемістити зазначені категорії дітей до безпечніших районів та відстежувати переміщення таких дітей, зокрема тому, що значну їх кількість евакуювали «тимчасово» – без належної документації, у тому числі без свідоцтв про народження, що має значні наслідки для захисту прав дитини, зокрема для процесу всиновлення [235].

Діти, які опинилися на території проведення конфлікту, мають обмежений доступ до основних послуг, зокрема охорони здоров'я, забезпечення ліками, їжею, водою, належними санітарними умовами, не можуть повноцінно реалізувати права на освіту та позбавлені кваліфікованої психологічної допомоги. Національний університет «Києво-Могилянська Академія» в рамках реалізації проекту «Підвищення психосоціальної підтримки для дітей та сімей у східних та центральних областях України» за сприяння Міністерства освіти і науки України провів дослідження, результати якого показали, що майже 40 % дітей від 7 до 12 років, а також більше половини підлітків від 13 до 18 років безпосередньо постраждали від негативних подій на територіях, що не контролюються Україною. Безпосередніми свідками воєнних дій стали 76 % дітей від 7 до 12 років і 43 % дітей від 13 до 18 років, в результаті чого пережили стрес та були налякані [120, с. 3].

Науковці зазначили цілий комплекс емоційних реакцій, які переживали діти тривалий час (упродовж декількох днів, в особливо складних випадках – тижнів), зокрема страх, злість, сум, а також проблеми зі сном та концентрацією. Результати проведеного опитування допомогли з'ясувати, що 28 % дітей «відчувають підвищене соціальне напруження». На особливу увагу заслуговує той факт, що 37 % опитаних дітей, які вже більше півроку перебувають в Україні в небезпечних для життя та сприятливих для розвитку умовах, схильні до соціального відчуження та самоізоляції [120, с. 4]. Таким чином, збройний конфлікт на Сході України актуалізував не тільки проблему захисту життя наступних поколінь, але й питання інтеграції дітей-війни до мирного життя в українському суспільстві, розробки комплексної стратегії соціальної адаптації, а в складних випадках – і ресоціалізації зазначеної категорії.

В умовах існуючої політичної кризи, проведення АТО виникла ще одна глобальна проблема – в окупованих районах Донецької та Луганської областей залишилося понад 80 державних установ на утриманні та вихованні яких понині перебувають діти, позбавлені батьківського піклування, а саме: дитячі будинки для дітей, позбавлених батьківської опіки, інтернати, спеціальні дитячі будинки для дітей з проблемами розумового та психічного розвитку, а також інші установи догляду за дітьми, що знаходяться під патронатом держави. В зазначених районах механізми соціального захисту дітей узагалі не працюють; це ускладнюється ще й тими обставинами, що держава не надає фінансової підтримки таким закладам та існує реальна проблема для проведення моніторингу ситуації незалежними правозахисними організаціями через перешкоди, які створюють терористи. Тому «державні діти», які опинилися в умовах окупації, не тільки переживають усі випробування війни, але й перебувають на межі фізичного існування, оскільки можуть сподіватися лише на підтримку волонтерів чи утримання на кошти доброчинних організацій.

За інформацією, оприлюдненою уповноваженим Верховної Ради України з прав людини Валерією Лутковською, від початку окупації Донбасу незаконні терористичні угруповання здійснили три спроби вивезти до Російської Федерації дітей, котрі перебували на утриманні в дитячих будинках. За допомогою російського омбудсмена та повного сприяння ЮНІСЕФ усіх дітей вдалося повернути на територію України [128].

Однак проблеми щодо соціального захисту існують і у дітей, яких встигли евакуювати до районів, що перебувають під контролем України. Основна причина – неготовність державного сектора до влаштування численних переселенців, відсутність житла, робочих місць, нерозвиненість регіональної інфраструктури, недостатність місць в освітніх закладах тощо. За офіційними даними, 77 565 внутрішньо переміщених дітей вступили до шкіл і дошкільних навчальних закладів у різних регіонах України [120, с. 4]. Однак, не маючи належної психологічної підтримки, зазначена категорія дітей не може самостійно позбутися пережитого травматичного досвіду, а місцеві не готові до адекватного сприйняття тимчасових переселенців без належної попередньої підготовки. Тому діти з тимчасово переміщених сімей стикаються з неприйняттям та різноманітними формами ексклюзії.

В рамках діяльності ЮНІСЕФ за активної підтримки волонтерів розпочато роботу щодо психосоціальної підтримки дітям тимчасово переміщених осіб, із січня 2015 р. через громадські центри зазначену допомогу надано 36 907 дітям [120, с. 10].

Однак поза увагою залишаються діти, що перебувають на окупованих територіях, ситуація ускладнюється не тільки тим, що вони мають обмежений доступ до освіти, охорони здоров’я та не можуть повною мірою реалізувати свої права і свободи. Соціально занедбані діти, позбавлені батьківського піклування, або ті, що взагалі втратили родину внаслідок бойових дій, намагаються самостійно влаштувати життя, визначити життєві стратегії та пристосуватися до нових соціальних реалій. Дехто з них приєднується до незаконних терористичних угруповань, бере до рук зброю,

воюючи поряд з дорослими, інші організовують власні групи, мародерствуючи та здійснюючи дрібні крадіжки, привласнюючи чуже в так званій «сірій зоні» – в населених пунктах, розташованих на лінії зіткнення; є й такі діти, які намагаються самостійно організувати власне життя, ходять до школи, виконують тимчасову роботу. Нині в Україні не існує офіційного визначення зазначених категорій дітей, вони розглядаються науковцями як неструктуровані об'єкти, перебіг дитинства яких відбувається в складних умовах, зумовлених воєнними діями.

Відповідно до існуючої в Україні нормативно-правової бази, діти та їх батьки, що «перебувають (перебували) у зоні військового конфлікту, є категорією осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах» [273, ст. 1], а тому мають право на отримання повного переліку соціальних послуг, визначеного українським законодавством. Однак ситуація «перебування в зоні воєнних дій» не входить до окреслених законодавцями до переліку так званих «складних життєвих обставин». Це дозволяє говорити про виникнення нової категорії осіб, що потребують соціального захисту та соціальних послуг. Крім того, така ситуація свідчить про необхідність оперативного внесення змін до ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги» з метою розширення переліку категорій осіб – потенційних споживачів соціальних послуг за місцем проживання.

Утім 25 березня 2014 р. внесено зміни до формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання та коштів, що передаються до державного бюджету) між державним і місцевими бюджетами, відповідно до яких повністю зруйновано діяльність інституту фахівців із соціальної роботи, переведених на утримання за рахунок громад. Однак саме на зазначений інститут, власне, і покладалося основне навантаження щодо здійснення супроводу, реабілітації та надання допомоги сім'ям і особам, котрі опинилися в складних життєвих обставинах. Окрім того, саме соціальні працівники, працюють над виявленням зазначених категорій та профілактикою їх повторного потрапляння в кризові ситуації.

Таким чином, з 1 травня 2014 р. значна кількість дітей і сімей залишилася без фахової психологічної та соціальної підтримки. Зазначене рішення, на нашу думку у перспективі погіршить стан соціальної безпеки в країні, унеможливить роботу системи соціального захисту на місцях. За умов збройного конфлікту в державі ресурс фахівців із соціальної роботи не повинен скорочуватися, навпаки, його слід долучити до надання соціальних послуг новим групам населення, що потрапили в кризову ситуацію, зокрема дітям та їх родинам, які пережили бойові дії [264]. Оскільки стратегічним завданням для України є збереження здоров'я та повноцінного розвитку наступних поколінь, то фінансування соціальних служб, що надають безпосередню допомогу дитині та її родині є завданням держави Фінансування діяльності ФСР в умовах АТО не можна покладатися на місцеві бюджети.

Таким чином, політична криза в Україні спровокувала виникнення збройного конфлікту, перебіг якого зумовив появу нових форм нетипового перебігу дитинства, за умов якого організація соціального захисту відбувається зі значними ускладненнями та є малоефективною.

Незважаючи на радикальні зміни, які відбулися та відбуваються в українському суспільстві після здобуття незалежності, ще й досі зберігаються уявлення про цінність людського життя з точки зору його користі для громади. Зазначений підхід до сприйняття членами соціуму один одного зумовив кризу свідомості, оскільки актуалізував боротьбу так званих «некорисних» за право повноцінного існування в соціумі. Сучасні дослідники для визначення зазначеного явища використовують термін «disablism» – «інвалідізм», оскільки він дискредитує людей з обмеженими можливостями й особливими потребами, базується на трьох основних положеннях:

– суспільство поділяється на людей здорових та з обмеженими можливостями;

– здорові люди здібніші за людей з обмеженими можливостями;

– здорові люди мають контролювати ресурси та життя людей з обмеженими можливостями [376, с. 42].

Таким чином, життя суспільства орієнтоване виключно на потреби здорових людей, а для інвалідів розроблені спеціальні соціальні програми, що дозволяють їм пристосовуватися до існуючих умов. Зазначений підхід фактично позбавляє людей з обмеженими можливостями й особливими потребами повноцінної участі в житті суспільства, оскільки їм завжди відводиться роль хворих та знедолених. Тривалий час у країнах пострадянського простору домінувала думка щодо необхідності ізоляції інвалідів від суспільства – так звана «медична модель» сприйняття інвалідності соціумом, що сформувала стійкі соціальні бар'єри та зумовила нетиповий характер перебігу дитинства у дітей з обмеженими можливостями.

Крім того, встановлені бар'єри ускладнюють налагодження соціальних зв'язків між сім'єю з дитиною-інвалідом та оточуючим середовищем, в особливих випадках ситуація закінчується повною ізоляцією родини та відстороненням від життя суспільства. Таке сприйняття суспільством інвалідності, результатом якого в певних випадках є стигматизація, можна розуміти як кризову ситуацію для дитини та її сім'ї. Усе це позначається на процесах формування особистості дітей з обмеженими можливостями, впливає на викривлення механізмів соціалізації та перешкоджає нормальному перебігу їх адаптації до реалій життя суспільства й інтеграції в соціум. Бар'єри які стоять на життєвому шляху дитини-інваліда, не просто перешкоджають формуванню соціальних зв'язків, а продукують упевненість у меншовартості через:

– обмеження в отриманні інформації через особливості стану здоров'я (сенсорні порушення, розлади руху) та відсутність коштів (обмежені ресурсні можливості) для користування новітніми технологіями;

– комунікативні розлади (так званий комунікативний бар'єр), що виникає внаслідок неготовності оточуючого середовища сприймати дитину-інваліда як рівну, в освітніх закладах такі учні розглядаються не тільки

однолітками, а іноді й їх батьками як соціальні відхилення, що заважають та створюють певні незручності;

– ексклюзивність освіти продовжує домінувати в українському суспільстві через відсутність належної, необхідної для нормального існування, інфраструктури та коштів на закупівлю специфічного обладнання, тому більшість дітей-інвалідів перебуває в режимі «домашнього навчання»;

– незатребуваність та неконкурентоспроможність через обмеженість соціальних зв'язків, поширені випадки, коли талановита, обдарована дитина з особливими потребами залишається поза увагою суспільства та не може реалізувати свій потенціал у повному обсязі;

– просторові бар'єри (відсутність пандусів, звукових сигналів на вулицях та громадських закладах), зумовлені неготовністю суспільства адекватно сприймати візуальну присутність у соціумі дітей-інвалідів, які без сторонньої допомоги не можуть переміщатися вулицями міст, громадським транспортом, торговельними центрами, навіть лікарняними закладами;

– економічні бар'єри створені специфічною системою соціального забезпечення родини з дитиною, що має обмежені можливості та/або особливі потреби, яка не надає шансів на повноцінне життя, залишаючи лише можливість існування на межі бідності.

Наведені тенденції зумовили активну боротьбу за рівноправність сприйняття суспільством людей з обмеженими можливостями та відхід в практиках соціального захисту від медичної моделі. Сьогодні науковці (Ч. Тейлор, Х. Дрейфус, Е. Гіденс) пропонують кардинально новий підхід – інтерпретативний, що дозволяє розглядати інвалідність не в контексті кризової ситуації, а як фактор активізації соціальної діяльності членів родини через суб'єктивні змісти та практики створення культурологічної моделі. Це дозволило змінити ракурс сприйняття інвалідності та розглядати її як значущу проблему, що має тенденцію до збільшення, в масштабах всього людства. Оскільки після народження в родині дитини-інваліда її функції суттєво деформуються, що змушує батьків змінювати життєві практики, то

держава повинна зайняти позицію не відчуження такої сім'ї, а навпаки, сприяти активізації діяльності батьків та найближчих родичів. Тому практики соціального захисту та влаштування дітей з обмеженими можливостями в західних країнах, що обрали саме інтерпретативну модель, найефективний та найменше травматичні.

Якщо провести паралель з теорією М. Вебера, то слід зазначити, що на сприйняття в суспільстві дитини-інваліда впливають життєві установки, виховання, сімейні традиції, найближче оточення та власне мотивація. Тому ставлення соціуму до дитини з обмеженими можливостями та/або особливими потребами залежить не тільки і не стільки від державної політики й обраної моделі соціального захисту, а виключно від загального культурного рівня, можливості йти на компроміс та розуміння реалій сьогодення [306, с. 497].

Таким чином, виключно від ставлення суспільства залежить, чи стане поява дитини-інваліда для сім'ї соціальним вироком, чи просто фактором зміни соціальних практик. Формування соціальної толерантності, дотримання прав та свобод дитини, солідарна участь у житті родини, що потребує допомоги, громадськості, дотримання соціальної справедливості та повага людської гідності – основні складові для створення рівних умов соціального розвитку.

Причини виникнення кризових ситуацій, що впливають на формування нетипового перебігу дитинства, зумовлені, окрім загальних, системних, ще й специфічними, характерними виключно для українського суспільства, чинниками, такими як раптова дитяча бідність, примусова сепарація, раптова вимушена депривація, які негативно впливають на формування соціального капіталу, оскільки позбавляють дітей соціальних зв'язків з батьками.

До кризових ситуацій індивідуального типу належать ті соціальні зміни, які відбуваються в суспільстві в результаті впливу на нього такої соціально-демографічної категорії як діти. Саме поява дитини докорінно

змінює моделі соціальних стосунків у сім'ї, впливаючи на соціально-економічні, культурні практики та життєві стратегії.

Розглянувши кризу як стан, що провокує виникнення кризових ситуацій, які не тільки зумовлюють нетиповий характер перебігу дитинства, але й ведуть до повної зміни усієї існуючої соціальної системи соціального захисту дітей через її дезінтеграції та конфлікт соціальних інтересів різних поколінь, нами виокремлено соціально-економічну, політичну та культурні кризи системного типу, в рамках яких розглядалися бідність, збройний конфлікт та соціальне витіснення як кризові ситуації.

4.2. Поняття «нетипове дитинство» та чинники, що зумовлюють його виникнення

Сучасне проблемне поле соціології широко охоплює своїм аналізом питання нерівності, в рамках яких описує екзистенційний зміст поняття «нетиповості», що передбачає дослідження різноманіття практик соціального виключення особистості та, як наслідок зазначеного процесу, конструювання маргінальної ідентичності. Вивчення «нетиповості» характеризується поліпарадигмальністю підходів та поєднанням теоретичних напрацювань багатьох наукових шкіл, що дозволяє розглядати одну й ту саму реальність з декількох точок зору. За твердженням В. Ядова [369, с. 7], соціологія активно вивчає інституціоналізацію нових форм розвитку суспільства, на основі створення теорій середнього рівня, що дозволяють проаналізувати нові явища соціальної реальності, одним з яких є «нетипове дитинство». Саме тому система понять, пов'язаних з такою категорією як «нетиповість», формує уявлення про неї за допомогою визначення таких термінів як «інакший», «виключений», «відчужений», «нерівний», «маргінальний». Причому більшість соціологічних шкіл надає перевагу вивченню явища «нетиповості» в межах:

– висвітлення норми та відхилення (Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Маркс);

– аналізу відчуження (роботи З. Баумана, П. Бергера, Г. Зіммеля, Р. Мертона, Р. Парка, А. Шюца);

– плюралізації сучасної ідентичності (В. Ядова);

– теоретичної традиції дослідження самоідентифікації, на основі концепції бажаного (Ж-П. Сартр, А. Бергман).

Еволюція вивчення поняття «нетиповості» в західноєвропейській соціологічній практиці характеризується недостатністю розробок щодо висвітлення окремих питань, які мають принципове значення для громадянського суспільства, що базується на принципах соціальної толерантності, справедливості й участі. Вперше зазначене питання набуло актуальності в березні 1996 р. на Форумі з Європейської соціальної політики в м. Брюссель [377]. Де перед науковцями ставилось завдання розробити стратегію соціального розвитку, що дозволила б охопити соціальною політикою кожну людину, яка могла б брати на себе зобов'язання стосовно турбот про іншого члена суспільства. Науковці вважали безумовно пріоритетним створення системи індивідуальної відповідальності членів громадянського суспільства за долю дитини. Перше місце в цьому контексті європейські політики відвели дотриманню прав і свобод дитини, які гарантують їй можливість жити, повноцінно розвиватися, підтримувати стан здоров'я, зберігати індивідуальність та стати повноцінним членом суспільства, що стало основою визначення поняття «типове дитинство».

Розглядаючи дитинство як період життя людини від народження до повноліття, що супроводжується інтенсивним біологічним, соціальним та психологічним розвитком, у процесі якого відбувається формування особистості та закладаються передумови до вступу в доросле життя, порушення одного із вищезазначених процесів дорослішання визначає нетиповий перебіг дитинства.

Тому під терміном «нетипове дитинство» ми визначаємо процес перебування в кризовій ситуації дитини внаслідок виникнення конкретних

соціальних проблем, пов’язаних з викривленням життєвих практик через виключення дитини із загальноприйнятих контекстів існування в суспільстві, результатом чого є набуття нею екзистенційного досвіду та формування нових соціальних інститутів, що дозволяють дитині пристосуватися до зазначених умов.

Відповідно до існування чотирьох основних підходів щодо вивчення дитинства як процесу соціокультурного, економічного, педагогічного та психологічного, на наш погляд, у рамках методологічного принципу мультипарадигмальності, з метою різноаспектного висвітлення «нетипового дитинства», логічно поєднати їх поєднати в рамках квадроваріантної концепції в основі якої знаходяться:

1. Соціокультурний підхід – пов’язує нетиповий характер перебігу дитинства з неблагополуччям родини, зумовленим руйнуванням зв’язків між дітьми та батьками. В сучасному суспільстві чітко простежуються тенденції до атрофії основних функцій сім’ї, яка супроводжується відсутністю належної уваги до нащадків, ігноруванням обов’язків щодо створення умов для їх повноцінного розвитку, економії на утриманні, жорстоке поводження, перекладання відповідальності за дитину на інші соціальні інститути. Проведення досліджень нетиповості дитинства в рамках соціокультурного підходу вперше запропонувала доктор філософських наук О. Ярська-Смірнова [377, с. 81]. Вона визначила основи соціокультурного підходу поєднання концепцій стигматизації, (І. Гофман), філософії нескінченності (Е. Левінас), феноменології сприйняття (М. Мерлау-Понті) та соціального контролю (М. Вебер). Це дозволило вивчати життя сучасної сім’ї в контексті аналізу індивідуального досвіду перебування в кризовій ситуації, використовуючи методологію феноменологічного аналізу. Зміст нетиповості в соціокультурному контексті визначається як один з варіантів дискримінації дитини суспільством через виключення [377, с. 11].

Таким чином, виникла необхідність визначення не тільки процесу нетипового перебігу дитинства, але і формування уявлення щодо поняття

«нетипова сім’я». Нині особливу увагу суспільство приділяє саме цьому інституту, визначаючи пріоритетність його ролі в розвитку, вихованні, соціалізації та соціальній інтеграції дитини. На думку Т. Кулікової, визначення сім’ї може мати два контексти:

– мала соціально-психологічна група, члени якої пов’язані шлюбними і родинними стосунками, спільним побутом та моральною відповідальністю;

– соціокультурна необхідність, зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення [192, с. 22]. Структура сім’ї відображає три основні аспекти – склад, культурний стиль та ідеологію. Зазначені позиції дозволяють науковцям визначити «нетипову родину» як маргінальну, кризову, малозабезпечену [213, с. 33]. Сьогодні «нетиповою» вважається родина, яка живе з фізичними, економічними або психологічними обтяженнями. Саме обставини обтяження визначають характер соціальної не типовості. Слід зауважити, що вони можуть відрізнятися залежно від соціокультурного простору існування сім’ї. Наприклад, у США під «обтяженнями» розуміють расові, мовні та сексуальні характеристики. Особливу увагу слід приділити необхідності розрізняти поняття «нетипова сім’я» та «сім’я нетипової дитини», під останньою тривалий час розуміли родину дитини-інваліда.

Нині, в умовах деформації інституту сім’ї, суттєво переосмислюється зазначене категоріальне поняття. Тому під терміном «сім’я нетипової дитини», ми розуміємо родину, в якій на вихованні перебуває дитина, котра має фізичні, педагогічні або психологічні порушення, настільки суттєві, що змінюють модель самовизначення сім’ї, зменшують її фінансові можливості, мінімізують соціокультурну діяльність. Така ситуація визначає необхідність виділення батьками додаткового часу для спілкування з дитиною або додаткових заробітків для організації реабілітаційних чи корегуючих заходів, як наслідок, розширення функцій сім’ї, зокрема:

– абілітаційна чи реабілітаційна залежно від характеру нетиповості дитинства (відновлення соціального статусу дитини, включення її до соціального середовища, долучення до звичних форм життя);

– коригуюча, спрямована на виправлення існуючих відхилень, фізичних, психологічних, педагогічних, соціальних (корекція непродуктивних, девіантних форм поведінки);

– компенсаторна, що є альтернативою непродуктивним моделям життєдіяльності дитини (заміщує ситуації соціального відчуження).

Реалізація наведених функцій може бути явною та латентною, однак не суперечити основному завданню зазначеного типу сім'ї – інтеграції дитини з нетиповим дитинством у суспільство.

Таким чином, соціокультурний підхід є найдоцільнішим для дослідження нетипового дитинства в контексті аналізу буденних стратегій життя родини, визначення соціальних практик вирішення звичних та нових проблем, хоча, відповідно до структурного функціоналізму, має певні недоліки, оскільки претендує на універсальність, не враховуючи психологічних, педагогічних та економічних аспектів життя родини.

Згідно з проголошеною ООН «Декларацією прав дитини», попри те, що функції, умови та статуси сім'ї відрізняються як у рамках суспільства, так і в межах різних країн, загальними для всіх є умови чіткого дотримання прав і свобод дитини, її моральної та матеріальної підтримки, захисту від стресів та психологічних впливів зовнішнього середовища [81]. Зазначений факт зумовив використання науковцями під час досліджень такого явища як нетипове дитинство психологічного підходу, визначальним є аналіз психоемоційного мікроклімату родини, виявлення психотравматичних та стресогенних факторів існування дитини.

2. Соціально-психологічний підхід поєднує теорії вивчення особистості, які реалізуються через характеристику взаємозв'язку соціального й індивідуального, розглядає дитину як особистість, що еволюціонує. Тому особливу увагу науковці зосереджують на процесах зміни

соціально-психологічних характеристик дитини, що трансформуються під час соціалізації та інтеграції дитини в соціум.

У зазначеному контексті показовою є теорія Г. Зіммеля, яка дозволяє визначити поняття нетиповості як такого, що відображає індивідуальну форму буття на основі визначення буденною практикою особливостей ненормативності, маргінальності патології, аномалії та відчуження [126, с. 19].

У зв'язку з вищенаведеним доцільним є використання ідеї З. Баумана з «Постсучасної етики» щодо вивчення когнітивного соціального простору дитини, який визначається як «створення умов для життя», завдяки чому можна розрізнити моральний (етичний) простір – організований для конкретної дитини. Тому нетипове дитинство можна розглядати, згідно з наведеною теорією, виключно як нездатність організувати батьками життя дитини в рамках, прийнятних для конкретного суспільства [383, с. 167]. Зазначений вектор соціологічних досліджень підкріплено концепцією психосоціального розвитку життєвого шляху особистості, розробленою Е. Еріксоном, яка передбачає не тільки детальний аналіз життя дитини, а й конкретних соціальних умов її існування [397]. Тому поняття «нетиповості», згідно з психологічним підходом, визначає не тільки особистісну деформацію, але й виявляє зовнішні чинники її виникнення.

На особливу увагу заслуговує науковий доробок Л. Виготського, завдяки якому остаточно оформлено систему вивчення процесів розвитку дитини та введено до наукового обігу «вік дитини», як одиницю аналізу. На основі зазначеного один з чинників виникнення «нетипового дитинства» є редукціонізм оточуючого середовища, що витіснив біологізаторську вікову теорію виникнення відхилень [57].

Таким чином, «нетиповість» у контексті патологічної якості особистості, що перебуває в процесі розвитку та становлення, була переосмислена. Окрім внутрішніх чинників, що впливають на поведінку індивіда, певна роль відводиться зовнішнім факторам, зокрема оточуючому

середовищу, яке може впливати безпосередньо на характер перебігу дитинства та формування несприятливих умов щодо його перебігу.

3. Соціально-педагогічний підхід – до вивчення «нетиповості» було започатковано С. Холлом, який запропонував вивчати дітей не просто як об'єкт соціальної реальності, але й як безпосередніх учасників життя суспільства, котрі специфічно сприймають оточуючий світ дорослих. Тому науковець запропонував досліджувати дитинство не як процес набуття соціальних практик, а становлення дітей в його просторі та виокремити науку за назвою «педологія» [348, с. 43]. Так було створено теорію рекапітуляції, відповідно до якої дитина своїм індивідуальним розвитком повторює етапи життя своїх батьків. Тому від благополуччя найближчого оточення, зокрема родини, залежить «нормальність» перебігу дитинства у її просторі. Зазначена концепція перекликається з науковими позиціями Е. Геккеля, який визначив біогенетичний закон передачі соціальних практик від батьків до дітей [60]. Таким чином, була визначена спадковість соціальних правил та стереотипів, що набуваються під час виховання.

Оскільки соціальним правилам у житті людини науковці відводять основну роль, то постала необхідність розуміння того, що відбуватиметься в разі, якщо під час кризової ситуації зміниться традиційний перебіг подій. Особливого значення зазначений фактор набуває для дитини, оскільки дезорієнтує її, змінюючи умови життя. Першим пояснив це явище Е. Дюркгейм, автор теорії аномії, згідно з якою «нетиповість» визначається як порушення соціальних норм через радикальні соціальні зміни [110]. Таким чином, між нетиповістю та девіацією було поставлено знак рівності, що вможливило вивчення механізмів формування процесів відхилення, одним з яких визначено педагогічну занедбаність, на що звернув увагу Р. Мертон, указавши на невідповідність, існуючим у суспільстві нормам, засобам та методам реалізації поставленої перед особистістю мети через порушення процесу соціалізації. Таким чином, до нетипового було віднесено

конформізм, новаторство, ритуалізм, ізольованість, інноватівність, протестність [215].

4. Соціально-економічний підхід нерозривно пов'язаний з теорією К. Маркса, яка інтерпретує рівень залежності свободи особистості від групових інтересів, основою чого є опосередковані економічні зв'язки. Таким чином, у разі виникнення економічних негараздів трансформації як у суспільстві загалом і в родині, зокрема, логічно зумовлені. Саме тому соціально-економічний підхід, надав можливості визначити економічний фактор як основний щодо формування нетипового характеру перебігу соціальних процесів, зумовлених виникненням кризових ситуацій [212].

Економічний аспект виникнення нетиповості, на думку М. Вебера, є головним чинником формування мотивації поведінки, зважаючи на це сутність аспекту соціального пізнання полягає в результативності економічної діяльності. Таким чином, нетиповість дитинства має пряму залежність від економічного стану сім'ї – основного середовища становлення дитини, формує початкові уявлення щодо традицій, цінностей, норм суспільства релігійних, моральних, правових, ідеологічних звичаїв та історії [45].

Аналізуючи соціально-економічний підхід неможливо залишити поза увагою науковий доробок Т. Парсонса [426] та Н. Смелзера [299], які аргументували економічну зумовленість існування ієрархії соціальних підсистем, виокремивши їх основні функції: адаптивну, інтегративну, регулятивну. Тому економіка в подібній інтерпретації – це лише один з можливих засобів досягнення поставленої соціальної мети. Порушення однієї з наведених функцій унаслідок економічної кризи дозволяє говорити про «нетиповість» перебігу одного з тих соціальних процесів, яких вона безпосередньо стосується. Отже, «нетипове дитинство» в контексті соціально-економічного підходу можна розглядати як об'єктивну реальність існування дитини та її родини в умовах економічної кризи, зумовленої, зокрема, бідністю.

У нерозривному зв'язку із зазначеною концепцією існує теорія інвестування розроблена Ф. Фукуямою, в рамках якої дитину вважають спадкоємцем соціального капіталу своїх батьків, а кризову ситуацію – фактором, що ускладнює або внеможливлює цей процес, спричиняючи «нетиповий» перебіг дитинства.

Таким чином, узагальнюючи наведені позиції можна дійти висновку, що неблагополуччя дитини має амбівалентний характер. Тому, на наш погляд, основними критеріями нетипового дитинства виступають:

1. Соціально-економічні труднощі родини, що виникають під час економічної кризи, формують таку кризову ситуацію як бідність та зумовлюють стан сім'ї, що визначається за допомогою прийнятих у суспільстві уявлень про норми та відхилення. Найтиповіші критерії соціального неблагополуччя це:

– алкоголізм, наркоманія, вживання психотропних речовин;

– несприятливі побутові, санітарно-гігієнічні умови проживання родини (відсутність власного житла або незадовільний стан місця проживання);

– неповна сім'я (відсутність одного з батьків), нетипова форма сім'ї;

– економічні труднощі, що переживає родина (безробіття одного або одразу обох батьків, низькі прибутки, нестача коштів на ліки, харчування);

– наявність хронічних захворювань чи інвалідності в сім'ї (у дітей, у батьків чи найближчих родичів);

– міграція та вимушене переміщення з територій, де відбувається конфлікт;

– опосередкована та безпосередня участь у збройному конфлікті;

– соціальне та біологічне сирітство.

2. Психолого-педагогічні проблеми, пов'язані з розвитком, соціалізацією та інтеграцією дитини в суспільство, до яких належать:

– складний психоемоційний клімат у родині (витіснення дитини чи сепарація одного з батьків);

– депривація дитини в родинному середовищі, що спонукає її до втечі, як вимушеної сепарації від батьків, наслідком чого є виникнення такого явища як безпритульність – життя неповнолітніх на вулиці;

– педагогічна та психологічна занедбаність, що спричиняє розвиток девіантної поведінки та формування соціальних відхилень;

– насилля в сім'ї (фізичне, психічне, сексуальне);

– сексуальні відхилення, зумовлені процесами швидкого дорослішання;

– вживання алкоголю, наркотиків та психотропних речовин;

– схильність до правопорушень.

Аналіз комплексу проблем, пов'язаних з процесом нетипового перебігу дитинства, дозволив виділити групу факторів, що зумовлюють їх виникнення, зокрема: зубожіння, занедбаність, швидке дорослішання.

1. Бідність дитини серед усіх факторів нетипового дитинства є найнесприятливішою, оскільки зумовлює неповноцінне становлення особистості, впливає на формування особливостей поведінки, деформує уявлення індивіда про соціальні практики, спотворює життєві стратегії. На відміну від дорослих, діти, котрі від народження живуть у бідності, сприймають її як соціальну норму, оскільки просто не мають можливості порівняти своє становище з якимось іншим. Тому таке життя спонукає особистість будувати свій життєвий шлях відповідно до власних пережитих особисто практик.

Уперше термін «дитяча бідність» спробувала визначити С. Мітрофанова, розглянувши його в контексті життя на економічному мінімумі, коли основні потреби дитини задовольняються виключно на рівні підтримки її біологічних функцій, у деяких випадках, навіть, завдаючи шкоди здоров'ю. Дослідниця зазначила, що перебіг дитинства в умовах бідності є соціально несумісними явищами, однак достатньо поширеним в сучасному світі [223, с. 2382].

Бідність дитини в дитинстві призводить до формування таких явищ як жебрацтво, бездоглядність, безпритульність, жорстоке поводження.

С. Мітрофанова розглядає концепцію впливу бідності на якість соціального середовища в якому відбувається дорослішання дитини, що внеможливлює набуття соціального капіталу, здобуття належної освіти, які б дозволили підвищити соціальний статус.

Особливим аспектом теорії дитячої бідності є набуття нею застійного характеру у дітей, які перебувають на вихованні в державних закладах інтернатного типу та родинах, котрі тривалий час перебувають в складних життєвих ситуаціях. Оскільки держава забезпечує зазначені установи в рамках існуючого прожиткового рівня, то їх вихованці отримують виключно мінімум, передбачений бюджетом. Замкнутість інтернатних систем повністю позбавляє дітей доступу до основних соціальних ресурсів, формує інституціональний характер поведінки, в більшості випадків провокуючи девіації та позбавляючи дитину соціального капіталу. Дещо інша ситуація виникає в неблагополучних сім'ях, де застійний характер бідності передається від покоління до покоління, а отже, дитина вважає такий соціальний стан нормою, а тому не прагне змінити ситуацію. Економічна криза сьогодення, ускладнена перебігом антитерористичної операції на Сході України, призвела до виникнення таких нових форм дитячої бідності, як раптова примусова дитяча бідність. Під останньою ми розуміємо швидкий раптовий перехід дитини від повноцінного економічно стабільного життя з достатнім рівнем забезпечення існуючих потреб до існування на прожитковому мінімумі, що задовольняє виключно біологічно необхідний рівень організму на стадії розвитку, в деяких випадках, навіть, завдаючи шкоди здоров'ю, у зв'язку з обставинами, які не залежать від сім'ї та подолати які батьки самостійно не в змозі.

Таким чином, бідність може бути не просто кризовою ситуацією, а нормою життя дитини. Вона впливає на процес засвоєння соціальних практик та формування життєвих стратегій, а тому може загрожувати повноцінному адекватному розвиткові наступних поколінь, який відбувається в умовах нетипового дитинства, що сприяє викривленню їх уявлень про соціальні

норми та відхилення. Усе вищенаведене доводить необхідність продовження наукових досліджень нових видів дитячої бідності, чинників, що їх зумовлюють, та можливих наслідків для подальшого розвитку суспільства

2. Під соціальною занедбаністю слід розуміти стан дитини, спричинений відстороненням сім'ї від виконання педагогічних та виховних функцій, результатом чого стає викривлення соціокультурних настанов, яке провокує порушення ціннісних орієнтирів, що в подальшому приводе до серйозних соціальних відхилень. У результаті тривалості досліджень зазначеного явища, науковці визначили його пряму залежність від глибини соціально-економічної кризи, що переживає суспільство, та зумовлених нею несприятливих для існування родини кризових ситуацій.

На нашу думку, соціальна занедбаність – це стан, що безпосередньо впливає на формування особистості дитини, внаслідок якого відбувається порушення процесу соціалізації, саме тому дитина не може проявити себе як соціальна повноцінна в середовищі однолітків, оскільки характеристики її особистості не відповідають існуючим у суспільстві вимогам.

Існують три фази занедбаності – латентна, середня та яскраво виражена. Латентна фаза характеризується наявністю проблем щодо налагодження комунікаційних зв'язків не тільки з оточуючим середовищем, але й суспільством загалом, як наслідок – виникнення труднощів соціальної рефлексії та засвоєння соціальних ролей. На середньому етапі соціальної занедбаності дитина характеризується несформованістю схильності до навчання та нездатністю засвоїти нові знання. Яскраво вираженою соціальною занедбаністю вважається стан, за якого дитина не може адаптуватися до умов оточуючого її середовища [232, с. 71]. Таким чином, результатом соціальної занедбаності є викривлення процесів соціалізації, формування асоціальної поведінки, базою для початкових етапів якої є сім'я. Негативні наслідки зазначеного явища недооцінені науковцями, оскільки в рамках соціології дитинства досліджується виключно стан дитини в несприятливій для неї ситуації, поза увагою залишаються факти виникнення

в соціально занедбаних дітей порушення структури особистості та їх соціальні прояви – проблема взаємодії індивіда з оточуючим середовищем. Результатом соціальної занедбаності є виникнення таких форм нетипового дитинства:

– швидке дорослішання – прагнення дитини самостійно подолати труднощі та без допомоги дорослих вийти зі складної життєвої ситуації, вирішивши проблеми, зумовлені кризовою ситуацією;

– асоціальність – пасивне ставлення до необхідності виконання прийнятих у суспільстві норм і правил, що набуває форми соціального протесту;

– криміналізація – агресивна протидія кризовій ситуації, зумовлена прагненням подолати труднощі не зважаючи ні на що, навіть злочинним шляхом.

За умов, коли найближче оточення не може забезпечити для дитини нормальний перебіг соціалізації, адаптувати її до суспільного життя, гарантувати створення можливості для відповідного до вікових особливостей розвитку та належного задоволення потреб, можна говорити про виникнення нового для українського суспільства явища – «приховане соціальне сирітство», наслідками якого є соціальні деформації. Останні, на нашу думку, позначаються на стосунках в освітній, культурній, правовій, громадській сферах суспільного життя та призводять до виникнення у дітей соціальних патологій, що ускладнюють процеси інституціоналізації, зумовлені появою нових соціальних практик, напрацювання яких відбувається в кризових ситуаціях.

Таким чином, розглядаючи соціальну занедбаність як передумову виникнення прихованого соціального сирітства, що внеможливлює нормальний перебіг дитинства через викривлення механізмів соціалізації дитини та пов’язаних із цим проблем її інтеграції в суспільство. Крайньою стадією соціальної занедбаності є бездоглядність дітей, яка виникає в результаті серйозних соціальних проблем, пов’язаних з інститутом сім’ї.

Наслідком зазначеного явища, з одного боку, є втрата батьками контролю над поведінкою дитини, а з іншого, у зв'язку з такими складними життєвими обставинами не забезпечено умов для повноцінного розвитку особистості, яка змушена самостійно проходити процеси адаптації в умовах кризових ситуацій та шукати альтернативні, не завжди традиційні, джерела соціалізації (вуличні угруповання, неформальні чи злочинні об'єднання).

3. Швидке дорослішання є одним з чинників формування нетипового дитинства, однак, необхідно пам'ятати, що на різних етапах розвитку людства вік вступу в доросле життя змінювався та збільшувався. Нині, відповідно до встановлених норм вітчизняного (Конституція України) та міжнародного (Конвенція ООН) законодавства, повнолітньою вважається особа, яка досягла 18 років. Існує ще одна соціально важлива особливість – діти швидше пристосовуються до нових умов, що виникають під впливом кризових ситуацій, а тому сприймають перебування в них не так драматично як дорослі, хоча й набувають при цьому негативних соціальних практик таких як алкоголізм, тютюнова залежність, наркоманія, токсикоманія, проституція, злочинність. Причини раннього дорослішання умовно можна поділити на три основні групи.

По-перше, інституціональні зміни – кризові ситуації, пов'язані з розпадом інституту сім'ї, трансформацією освіти, економічними негараздами, зокрема бідністю. Відповідно до теорії Д. Ельконіна, наслідком зазначених процесів є розмивання у дітей уявлень щодо нормативного образу дорослого світу [367, с. 12]. Сприйняття соціальної ролі дитини в суспільстві базується на її протиставленні ролі дорослого, оскільки це зумовлено історично сформованими стереотипами про те, що неповнолітні ще не можуть, або не повинні робити. На думку М. Мід, у сучасному світі, який дослідниця визначила як епоху префігуративної системи, зазначені конструкти руйнуються тому, що за умов інтенсивного розвитку інформаційних технологій батьки змушені вчитися у своїх дітей. Саме

внаслідок існування такої соціальної реальності виникають міжгенераційні конфлікти [218, с. 245-247].

По-друге, порушення процесів соціалізації – кризові ситуації так чи інакше сприяють викривленню процесу інтеграції дитини в соціум, оскільки, за відсутності життєвого досвіду, сприймаються не як тимчасове явище, а виключно в контексті сталих умов життя, що змушують дитину напрацьовувати стійкі соціальні практики, нетипові для її соціокультурного середовища. Наприклад, в умовах проведення бойових дій неповнолітні схильні брати в них безпосередню участь, сприймаючи війну як повсякденну реальність та не розуміючи весь обсяг наслідків подібного характеру нетипового перебігу дитинства.

По-третє, негативні впливи оточуючого середовища виникають унаслідок доступності для дітей практик дорослого світу (тютюн, алкоголь, наркотики). Результатом такого дорослішання є ситуація так званої «нерівності життєвого старту», за якої нетипове дитинство характеризується практичним засвоєнням моделей девіантної поведінки.

Таким чином виокремлено ознаки процесу інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві а саме: формування нових зразків поведінки (примусове витіснення дитини з сім’ї, вимушене відокремлення життя дітей від батьків, тимчасове переміщення та інше), виникнення символічних та утилітарних рис (притулки, дитячі будинки, прийомні сім’ї, установи соціального захисту), створення профільних організацій, що опікуються дітьми котрі потрапили в кризову ситуацію (волонтери, громадські об’єднання, міжнародні фонди, недержавний сектор), узгодження нормативно-правової бази для реформування діяльності служб соціального захисту (внесення змін до законів).

4.3. Проблема формування соціального капіталу дітей з нетиповим дитинством у кризових ситуаціях

Актуалізація соціальних та економічних проблем, ескалація техногенних ризиків, значні зміни політичної ситуації – зазначені кризові явища й інші фактори небезпеки сучасного світу потребують уважного ставлення суспільства до проблем повноцінного розвитку та якісного виховання наступних поколінь. Захист дітей в умовах та реаліях нетипового дитинства набуває особливої актуальності та надзвичайного значення для українського суспільства. Лише здорові, благополучні, гармонійно розвинуті діти надають нації шансу на гідне майбутнє.

Нині в Україні зусилля держави та створеного нею інституту соціального захисту дитинства спрямовані не на допомогу та підтримку дитини як суб'єкта суспільного буття, а на вирішення завдань, поставлених перед закладами й установами існуючої системи, що чітко окреслені переліком соціальних проблем. Умовно їх можна поділити на групи:

– викликані поведінкою, що зумовлена віковими особливостями дітей (криза перехідного віку, проблеми в освітньому закладі, недовіра до дорослих та ін.);

– пов'язані із ситуацією витіснення дитини з сім'ї (фізичне та(або) психологічне насилля, жорстоке поводження, нерозуміння в сім'ї, відсутність одного або обох батьків, економічні труднощі тощо);

– створені внаслідок перебування в освітніх установах та закладах, що працюють з дітьми (конфлікти з педагогами в школі, педагогічна занедбаність, дитяча злочинність тощо).

– спровоковані особливостями соціально-економічного та соціально-політичного розвитку суспільства (експлуатація дітей, скорочення дитячих установ, ведення бойових дій, екологічні катастрофи тощо);

– спричинені негативними наслідками ведення бойових дій у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на окупованій частині України або

в сірій зоні та прифронтових територіях, що безпосередньо близькі до лінії розмежування (діти, що втратили сім'ю внаслідок збройного конфлікту, брали участь у бойових діях, переживають посттравматичний стан).

Іншим важливим елементом, який визначає спектр ризиків для дітей в Україні, є ставлення до них суспільства. В зазначеному сенсі сьогодні пріоритетним для пильної уваги суспільства є світ дорослих з його проблемами та негараздами, а діти залишаються лише об'єктами впливу, як наслідок – недотримання прав і свобод дитини. Загалом у рамках існуючого інституту соціального захисту дітей в нашій державі сформувалися дві протилежні моделі соціальної політики. З одного боку, державна система надає певних переваг для дітей: їх захищають і охороняють, вони мають передбачені законодавством привілеї. З іншого боку, захист дітей від ризиків сучасності одночасно є їх відстороненням від участі в суспільному житті. Таким чином, зазначена категорія іноді розглядається соціумом як маргінальна, що перебувають на перехідному етапі – так званому «шляху до дорослого життя». Деякі держави сьогодні прагнуть радикально змінити ситуацію, визнавши те, що дитина – це не тільки об'єкт соціального захисту, виховання, соціалізації та інших зовнішніх впливів дорослого соціуму, а й активний, свідомий суб'єкт життєдіяльності [97, с. 9].

Стосовно запобігання негативним впливам на дітей природного та соціального середовища, що формують нетиповий характер перебігу дитинства, суспільство встановлює формальні та неформальні норми і правила, основними завданнями яких є гарантія нащадкам певних соціальних переваг та привілеїв порівняно з іншими віковими групами населення. Такий стан речей зумовлений певними причинами: по-перше, об'єктивною зацікавленістю та потребою суспільства в дітях як гарантах безперервності й наступності поколінь, по-друге, об'єктивно обмеженими можливостями життєдіяльності, що притаманні зазначеній віковій категорії [191, с. 75].

Економічна криза сьогодення, спричинена проведенням АТО на Донбасі, призвела до диференціації доходів населення та кардинальних змін

життя українського суспільства в цілому, результатом чого стало суттєве погіршення становища дітей в Україні. Процес адаптації яких до нових умов і реалій буття відбувається зі значними труднощами й ускладненнями, тому можна говорити про нетиповий перебіг дитинства цілого покоління загалом у державі. Оскільки соціалізація дітей сьогодні відбувається в умовах повної зміни системи цінностей, економічної кризи та збройного конфлікту. Усе це актуалізує питання соціального спадку, що отримають наступні покоління в Україні та можливих перспектив.

Відомий американський соціолог і політолог, директор програми міжнародного розвитку в університеті імені Дж. Хопкінса доктор Френсіс Фукуяма, розглядаючи питання соціального капіталу та його продукту – суспільної довіри – зазначив, що соціальний капітал – це напрацьовані зв'язки, які вможливлюють колективні дії в групах людей. Іноді «соціальний капітал» – це спроба застосувати економічну метафору для позначення певного соціального явища, яке насправді складне для загального розуміння. Хоча його основою, насамперед, є горизонтальні зв'язки між людьми, соціальними мережами та відповідними нормами, що впливають на продуктивність і добробут різних співтовариств [343, с. 4].

Уперше звернув увагу на соціальну складову людського капіталу лауреат Нобелівської премії з економіки Гері С. Беккер, котрий у 1992 р. зауважив, що «люди можуть опосередковано забезпечити свою старість, інвестуючи кошти в дітей... І батькам, і дітям було б краще, якби батьки вкладали кошти в дітей доти, доки граничний дохід від них не зрівняється з доходом від заощаджень, а залишкову суму відкладали б як спадок» [19, с. 700]. Узагалі теорію людського капіталу як інвестиції одного покоління в розвиток іншого вперше створив ще на початку 1960-х рр. Т. Шульц [431, с. 27]. У цьому контексті значимою є стаття сучасного американського соціолога Джеймса Коулмана «Капітал соціальний та людський», в якій наведено не тільки теоретичні, а й методологічні парадигми інтеграції традиційних економічних концепцій із соціологічними

та політологічними теоріями розвитку соціуму [187, с. 122]. Розглядаючи соціальний капітал як одну з форм людського капіталу, він виявив зовнішні та внутрішні зв'язки між зазначеними категоріями й організацією суспільства загалом. Тобто, якщо нині не приділяти належної уваги соціально занедбаним дітям в Україні, котрі не мають можливості адекватно соціалізуватися, то в майбутньому вони можуть завдати значної шкоди суспільству, ставши асоціальним тягарем. Соціум буде змушений реагувати на появу значної кількості безхатченків, злочинців, жебраків, що, безумовно, вплине на соціальні структури й економічні відносини.

Тому основою концепції розвитку соціального капіталу Гері С. Беккера є теорія інвестицій одного покоління в наступне, однак, якщо рівень економіки позбавляє батьків можливості подібних капіталовкладень, то найкращою альтернативою для дитини є наявність державних гарантій. У такому разі держава бере на себе відповідальність за соціальне влаштування дітей, їх забезпечення та збереження здоров'я [19, с. 701]. Таким чином, вкладаючи ресурси в розвиток майбутнього покоління, суспільство в перспективі матиме гарантії сталого розвитку та соціального благополуччя.

Отже, завдяки зазначеним дослідженням до наукового обігу була введена проблема впливу інвестицій у людський капітал, через забезпечення майбутніх поколінь та розбудови соціального капіталу, як основу для розвитку суспільства загалом.

Оскільки концепція соціального капіталу, як свідчить світовий досвід, є ключовою для багатьох напрямів соціально-економічного життя, то це зумовлює необхідністю комплексного вивчення проблеми його формування для дітей з нетиповим дитинством, перебіг якого відбувається в кризовій ситуації. На думку Джеймса Коулмана, вирішенням такої складної ситуації є перегляд принципів та методів виховання в родинному колі, яке передбачає злиття фінансового, людського та соціального капіталів та формує стосунки між поколіннями, слугує основою для подальшого розвитку суспільства [187, с. 130]. За певних умов людський капітал батьків не може передаватися

дитині, оскільки вони втрачають можливість впливати на її життя. У такому разі виникає проблема формування соціального капіталу в межах державних установ (притулків, дитячих будинків, сиротинців та ін.), які відповідальні за соціальне влаштування дітей. У зв'язку з домінуванням державних інститутів соціального влаштування дітей в Україні, особливого значення набуває проблема втрати соціального капіталу в їх випускників. За умов різкого зубожіння більшості населення, викликаного економічною кризою, не вирішено питання формування соціального капіталу в дітей, котрі перебувають у родинному середовищі. Така ситуація не лише зумовлює нетиповий характер перебігу дитинства, але й запускає механізми соціальної дезадаптації наступних поколінь.

Створенню моделей запобігання масовій дезадаптації може посприяти розуміння означеної проблеми на державному рівні – як соціально значущого, системного, багаторівневого завдання, у центрі якого перебуває дитина, котра проходить процес становлення та особистісного формування в певному соціальному середовищі. В науковій літературі наведено кілька факторів, що впливають на процес дезадаптації дітей:

– спадковість (психофізична, соціальна, соціокультурна);

– психолого-педагогічний фактор (дефекти шкільного, інтернатного, сімейного виховання);

– соціальний фактор (кризи, конфлікти, соціальні трансформації, катастрофи);

– соціальна діяльність самого індивіда, тобто активно-вибіркове ставлення до норм і цінностей оточення, його впливу, а також особисті ціннісні орієнтації та здатність до саморегулювання.

Однак соціальна дезадаптація – процес зворотній, тому, на думку багатьох вчених і практиків, можна не тільки запобігти відхиленню в соціальному розвиткові дітей, але й керувати процесом соціалізації дезадаптованих індивідів за допомогою соціальних технологій [97, с. 97]. Особливої актуальності зазначені процеси набувають за умов участі держави

в збройному конфлікті, коли трансформації свідомості дітей, спричинені їх індивідуальними переживаннями, залишаються поза увагою дорослих.

В Україні існує розгалужена мережа державних органів, установ та закладів, на які покладено обов'язок піклуватися про дітей, зокрема служби у справах дітей, органи опіки та піклування, органи освіти та науки, управління (відділи) у справах молоді та спорту, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо [268]. Утім наскільки не була б налагоджена їх робота, вони не можуть забезпечити накопичення соціального капіталу, оскільки не відтворює замкнутих стосунків між поколіннями, які виникають під час виховання дитини в родинному колі. Таким чином, стає зрозумілим, що державні форми соціального влаштування дітей з «нетиповим дитинством» є неперспективними. Зазначена проблема не має науково обґрунтованої управлінської практики щодо її вирішення в межах існуючої системи соціального захисту дітей. В Україні система профілактики дезадаптації дітей – це комплекс державних органів, установ і служб, діяльність яких спрямована на реалізацію соціальних потреб та інтересів дітей, профілактику бездоглядності, безпритульності та правопорушень, здійснення диференційованого підходу до різних груп дітей «рис. 4.1» [96, с. 108].

Щоб розробити найефективніші методи профілактики соціальної дезадаптації неповнолітніх, необхідно якомога раніше виявити дітей з нетиповим перебігом дитинства (які опинилися у складній життєвій ситуації). З цією метою на державному рівні було розроблено певні механізми.

Рис. 4.1 Система профілактики соціальної дезадаптації дітей в Україні

Перший – виявлення дітей з нетиповим дитинством та сімей, у яких вони виховуються до того, як потрапили в державні пенітенціарні установи. Досвід роботи волонтерських організацій свідчить: чим раніше виявлено сім'ю, що потрапила в кризову ситуацію, яку самостійно не може подолати, тим більше можливостей, за умов надання своєчасної соціальної допомоги, що дитина не буде дезадаптована та не залишиться без соціального капіталу. Організація роботи в зазначеному напрямі потребує міжвідомчої взаємодії установ охорони здоров'я, освіти, соціального захисту та правоохоронних органів.

Другий – робота із сім'ями, що потрапили в кризову ситуацію та мають на вихованні дітей, і безпосередньо дітьми з нетиповим дитинством в

установах освіти, соціального захисту, охорони здоров'я, виправних закладах. За таких умов організація роботи потребує не тільки взаємодії різних відомств, а передусім певної системи, комплексного підходу до життя та діяльності дітей, їх реабілітації та ресоціалізації.

Третій – створення установ нового формату з кардинально новими методами роботи з дітьми з нетиповим дитинством та їх батьками, що потрапили в кризову ситуацію. Це можуть бути заклади сімейного виховання, кризові центри, соціальні готелі, установи постінтернатної адаптації та реабілітації для різних категорій.

Четвертий – створення нових недержавних форм соціального захисту – самоорганізація населення, волонтерський рух, громадські об'єднання та неурядові організації та ін. [260, с. 11].

Таким чином, для подолання нерелевантності людського капіталу батьків за умов існування в суспільстві кризових явищ, що спричиняють нетиповий перебіг дитинства та провокують дезадаптацію дітей, суттєвою допомогою може стати соціальна взаємодія. На думку засновника Чиказької школи соціальної екології Е. Гіденса, існують чотири основні види соціальної взаємодії: змагання, пристосування, соціальний конфлікт та асиміляція. Суспільство, на його думку, є найважливішим елементом соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків. Отже, соціальна взаємодія – система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших [402, с. 25].

У більшості розвинених країн проблема боротьби з нетиповим перебігом дитинства, соціальною занедбаністю дітей та її наслідком дезадаптацією стоїть на порядку денному під час прийняття політичних рішень та є ключовою у формуванні основних засад державної соціальної політики. Це стосується як країн, де рівень втрати соціального капіталу дитиною мінімальний (наприклад, країни Західної Європи), так і тих, в яких він є неприпустимо великим (наприклад, Росія). У цьому контексті цікавий

досвід Великобританії. Так, за твердженням Е. Гідденса, в Англії, починаючи з 1997 р., лейбористами здійснюється стратегія соціальних інвестицій, ключовим аспектом якої були «інвестиції в людський капітал в усіх сферах життєдіяльності, де це можливо, замість прямого інвестування в соціальне обслуговування» [402, с. 117]. Відповідно до цієї стратегії, допомога дітям розглядається як вигідний напрям соціального інвестування в майбутнє, що нині особливо актуально й для України.

Саме тому, раннє виявлення сімей, котрі опинилися в кризовій ситуації чи складних життєвих обставинах (так званий превентивний патронаж), на нашу думку, має стати першим етапом державної системи профілактики занедбаності дитини, нетипового характери перебігу дитинства, розпаду інституту сім'ї та як наслідок – утрати дитиною соціального капіталу, який суспільство не в змозі компенсувати повною мірою. Раннє виявлення соціального неблагополуччя родини гарантує своєчасну адресну допомогу і підтримку та запобігає процесам соціальної дезадаптації неповнолітніх.

Тому, на наш погляд, соціальна політика «на упередження» за сучасних умов існування в українському суспільстві кризових явищ, зумовлених економічними та політичними негараздами, найефективніша та найменше затратна для держави в усіх аспектах. Як доводять дослідження, сім'я на ранніх стадіях неблагополуччя намагається знайти вихід зі складної життєвої ситуації, охоче погоджується на співпрацю, намагається втримати накопичений соціальний капітал, а тому мотивована на надання допомоги, яка може бути разовою, регламентованою, однак допоможе пристосуватися до нових кризових умов. Однак соціальна сфера України не готова до нових викликів та переходу в своїй роботі до принципів упередження та запобігання. Мережа соціальних закладів й установ у рамках передбачених ключовими засадами державної політики, працює на усунення наслідків дезадаптації, втрати соціального капіталу, а не на недопущення виникнення зазначених явищ.

На нашу думку, в реаліях існування українського суспільства було б доцільним поширення практики соціального діагностування сімей, на вихованні яких перебувають діти, що надало б можливості державі адекватно координувати роботу установ та закладів в контексті запобігання витісненню дитини з родинного кола та нетиповому дитинству. Необхідно зазначити, що в Україні в цьому сенсі є певні напрацювання, зокрема з 2005 р. існує «Порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах», однак у межах проведеної роботи за 8 років (з 2005 р. по 2013 р.) виявлено лише 321 977 сімей, в яких виховувалися 485 459 дітей. Однак було розроблено критерії визначення сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, спільне розуміння переліку обставин, сімей та категорій осіб, соціальне влаштування й забезпечення яких покладалися на Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Станом на початок 2014 р. найбільшу кількість таких сімей виявлено в Донецькій (19 278), Дніпропетровській (6 629), Полтавській (2 942), Кіровоградській (2 672) та Харківській (2 669) областях [90]. Таким чином, створено реальну можливість організації цілеспрямованої, планомірної роботи з сім'ями щодо запобігання їх деградації та розпаду, своєчасному виявленню дітей з нетиповим перебігом дитинства.

Якщо критерієм виміру соціального капіталу є рівень стосунків між дітьми та батьками, що визначає міцність родинних зв'язків, то державна політика підтримки сім'ї має переорієнтуватися з соціального захисту сімей, які вже опинилися в складних життєвих обставинах, на профілактичну роботу з родинами на ранній стадії кризи, їх виявлення як таких, що не бажають, не можуть або не мають можливості забезпечити своїм нащадкам фінансовий чи людський капітал. Структура державних органів соціального захисту дітей на місцевому рівні, на які покладено відповідальність за профілактику дезадаптації дітей та підтримки сім'ї в складних життєвих обставинах, є наступною «рис. 4.2».

Рис. 4.2 Структура державних органів соціального захисту дітей на місцевому рівні, на які покладено відповідальність за профілактику дезадаптації дітей та підтримки сім'ї в складних життєвих обставинах.

Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що для забезпечення соціального капіталу кожної дитини та мінімізації впливу фінансово-економічної кризи на сім'ю, яка опинилася в складних життєвих обставинах, гарантованого надання якісних соціальних послуг, необхідна розробка державної стратегії, важливою передумовою виконання якої є формування небайдужого ставлення як суспільства, так і окремої територіальної громади до проведення соціальної роботи з родиною. З цією метою надто важливим є подальше вивчення концепції соціального капіталу в рамках конкретного соціального середовища.

Таким чином, зважаючи на те, що походження соціального капіталу безпосередньо пов'язане з тими змінами, які відбуваються в соціумі та

проявляються в навичках і знаннях особистості, набутих під час соціалізації, можна говорити, що соціальний капітал є певним стратегічним ресурсом, який дозволяє кожній людині проходити в повному обсязі всі етапи інтеграції в суспільство. Так, для дітей сім'я є початковим соціальним капіталом, добробут якої впливає на повноцінність розвитку особистості та перебіг інклюзивних процесів. Отже виховання дитини поза межами родини – у державних закладах – автоматично позбавляє її соціального капіталу та призводить до втрати особистістю так званого «стимулу до дії» [27, с. 20]. Оскільки формує впевненість в тому, що все буде вирішено кимось іншим, в цьому разі співробітниками соціальних служб, закладів чи установ. Це у свою чергу приведе до виникнення процесу дезінтеграції, в якому дитина мимоволі може опинитися після вилучення з сім'ї та потрапляння до дитячого будинку, притулку, інтернату та ін.

Тому, з одного боку, створення в Україні центрів соціальної допомоги сім'ї та дітям стало реальним кроком уперед на щодо цілеспрямованої, планомірної роботи з родиною, яка потрапила в складні життєві обставини, створення механізму запобігання деградації та розпаду сім'ї, своєчасного виявлення дітей з нетиповим перебігом дитинства, що в комплексі дозволило б зберегти соціальний капітал дитини, через запобігання її вилученню із сімейного кола.

З іншого боку, різке погіршення економічної ситуації в країні, довготривале ведення антитерористичної операції на Донбасі негативно позначилися саме на добробуті сімей з дітьми. Різко збільшилася чисельність сиріт, виникла нова соціально незахищена категорія – тимчасово переміщених осіб. Ситуація щодо правового та соціального захисту дітей, які перебувають на окупованих територіях, узагалі не вирішена. За таких умов беззаперечним є процес утрати соціального капіталу наступними поколіннями, а для України, в найближчій перспективі, набуде актуальності питання отримання батьківського капіталу.

Слід зауважити, що зазначена проблема тривалий час цікавила французьку школу соціології в контексті якісних досліджень стійких малих груп, як каналу безперервного (від покоління до покоління) відтворення соціальних позицій та практик і формування вектора життєвих траєкторій дитини. Тому в науці сформувалося усталене уявлення про те, що батьківський капітал – це певний ресурс, який за певних обставин, з одного боку, є фактором відтворення соціального статусу батьків, з іншого – виконує роль «каталізатора» соціального становлення дитини, визначення нею свого місця в суспільних відносинах. На думку П. Бурдьє, батьківська сім'я відтворює для нащадків певну «сукупність генеалогічних зв'язків», які дитина мобілізує для задоволення своїх повсякденних потреб [37, с. 325].

У родині створюються специфічні зв'язки й особливе середовище, яке організує повсякденне буття дитини і формує простір для дитинства. В українському суспільстві історично зумовлена наявність у батьків патерналістських сподівань, щодо забезпечення державою соціального захисту дітей та активно дієва позиція в контексті організації суспільного простору своїх нащадків. Тому відносини, які формують соціальний капітал, найчастіше розриваються з ініціативи батьків (переїзд, розірвання шлюбу, робота вахтовим методом, міграція). Науковці довели, що соціальний капітал передається від покоління до покоління та безпосередньо залежить від зміни місця проживання, складу сім'ї, втрати прибутків його заощадження реалізуються шляхом:

– можливості забезпечити для дитини отримання освіти (інвестиції в навчання);

– створення належних умов для фізичного розвитку (інвестиції в формування здоров'я);

– надання базових культурних практик (інвестиції в духовний розвиток).

Таким чином, народивши дітей, батьки беруть на себе соціальні зобов'язання, що за сприятливих умов (відсутність кризових ситуацій,

скрутних обставин, складних життєвих умов) перетворюються в економічний капітал, який П. Бурдьє визначив як певний ресурс, здатний до збільшення та конвертації [38, с. 75]. Зважаючи на вищенаведене необхідно відзначити, що після народження дітей у родині відбуваються концептуальні зміни – інституціональні, економічні, структурні та культурні, що, на думку Дж. Тернера, сприяє створенню нових соціальних зв'язків та моделей соціальної організації. Отже, діти є суб'єктами інституціональних змін на макро- (державна політика), мезо- (освіта, культура) та макрорівнях (сім'я) [56, с. 106]. На макрорівні діти, безумовно, впливають на життя батьків, визначають напрям змін у ньому. Однак у сучасних умовах так званої «ерозії» основних соціальних інститутів батьки не завжди готові змінити свій спосіб життя, а тому достатньо частими є ситуації витіснення дитини з родини. У такому разі говорити про накопичення соціального капіталу та передачу його від одного покоління іншому недоцільно, оскільки сім'я не має на меті створення навіть батьківського капіталу. За таких умов агентами передачі культурного капіталу стають освітні заклади (школа) й оточення (друзі), тобто мезорівень, а відповідальність за формування соціального капіталу бере на себе держава – макрорівень. На жаль, такий перерозподіл унеможливлює повноцінну компенсацію дитині відсутності батьківського капіталу, а тим більше створити умови для відтворення соціального капіталу.

Інший варіант розвитку подій виникає, коли в сім'ї народжується дитина з особливими потребами; необхідність постійної турботи дитиною-інвалідом ускладнює соціально-економічну адаптацію батьків, обмежує соціальні контакти, оскільки прописані норми та гарантії не збігаються із соціальними реаліями. Однак у такому разі соціальний капітал може виконувати певні латентні функції, реалізація яких потребує високої соціальної активності, не завжди доступної для сімей із зазначеними проблемами. Неготовність суспільства до адекватного сприйняття дітей-інвалідів та відсутність належних умов для їх повноцінного існування розглядається нами як аномія, що перешкоджає формуванню соціального

капіталу. Тому основне завдання держави – надання соціальних гарантій людям з обмеженими можливостями та створення нормативно-правових механізмів їх реалізації, налагодження соціально-комунікативних практик і формування ключових соціальних мереж. У межах інституту освіти для дитини-інваліда існує реальна можливість розширити можливості соціальної взаємодії, основним механізмом реалізації якої є інклюзія.

Однак сім'я, яка виховує дитину-інваліда, постійно перебуває в стані незадоволення матеріальних потреб, оскільки значні кошти витрачає на лікування, а тому потребує додаткових фінансових надходжень. Упродовж тривалого часу в суспільстві домінувала думка, що зазначена ситуація стимулює батьків до пошуку додаткової зайнятості та створення нових трудових стратегій. Оскільки, відповідно до теорії К. Маркса, «незадоволені матеріальні потреби суттєво стимулюють економічну діяльність, надихають людей на інтенсивнішу працю» [211]. Досвід проведених науковцями досліджень життєвих практик родин, котрі мають дітей з особливими потребами, свідчить про радикально протилежний розвиток стратегій формування економічного капіталу. Необхідність постійної турботи про дитину-інваліда суттєво обмежує трудові можливості її батьків, а тому відтак сім'я опиняється в ситуації обмеження доступу до матеріальних ресурсів суспільства. Отже реалії сьогодення свідчать, що родина, котра виховує дитину-інваліда, має незначний шанс на збільшення економічного капіталу. Відповідно до теорії М. Вебера стосовно суб'єктивності й об'єктивності соціальної поведінки необхідно зазначити, що на формування соціального капіталу дитини з особливими потребами впливають не тільки зовнішні фактори та концептуальні засади соціальної політики держави, але й внутрішні мотиви та установки батьків, які є визначальними для вибору їх поведінкових стратегій, а отже, і формування зв'язків дитини із суспільством [45, с. 497]. Зазвичай, родини, що стикаються з проблемою інвалідності дитини працюють не на перспективу, а на поліпшення стану здоров'я, тому питання соціальної адаптації та інтеграції є другорядними. згідно з

концепцією Г. Зіммеля, соціальна взаємодія залежить від поставленої мети, за таких умов задоволення власних потреб батьків, включаючи соціальні амбіції, залишаються нереалізованими, що у свою чергу негативно впливає на процес накопичення соціального капіталу та змушує державу вжити заходів для поліпшення соціально-економічного становища сімей з дітьми-інвалідами [126, с. 87].

Таким чином, на сьогоднішній день проблему накопичення соціального капіталу дітей в умовах кризових ситуацій не вирішено, нагальною є необхідність на рівні держави та громадянського суспільства створити нові стратегії для компенсації неспроможності родини передати наступним поколінням економічний, культурний, батьківський капітал та розробити механізми їх адекватної реалізації через подолання бар'єрів та викликів, які формують реалії сучасного життя.

4.4. Особливості соціального захисту дітей в умовах збройного конфлікту: міжнародний досвід та вітчизняні реалії

Проведення збройного конфлікту на Сході України спровокувало виникнення комплексу соціальних проблем, які суттєво збільшили ризики для дітей та їх родин, що потрапили у кризові ситуації через проведення бойових дій та окупацію місць їх постійного перебування. До їх переліку належать: поява дітей-комбатантів та дітей-солдатів, різке збільшення дітей-інвалідів та соціально занедбаних дітей, падіння рівня народжуваності.

1. Вирішення питання дітей-комбатантів, статус яких визначено Женевською конвенцією, однак механізм його реалізації прописано в законодавстві не всіх країн (а в Україні подібне визначення в нормативній базі взагалі відсутнє), а тому гарантовані світовим співтовариством права дітей-комбатантів, в нашій державі будуть порушуватись, однак це не єдина проблема, оскільки ще й відсутні практичні напрацювання технологій

соціальної роботи з зазначеною категорією неповнолітніх щодо їх реабілітації, ресоціалізації та інтеграції до життя. Про те, що зазначені проблеми виникнуть у вітчизняної системи соціального захисту свідчать факти наявності дитячих військових організацій у незаконних терористичних угрупувань «ДНР» та «ЛНР». Керівник Антитерористичного центру Служби безпеки України В. Миков офіційно заявив про існування у м. Ровеньки Луганської області «дитячого диверсійного батальйону» під назвою «Батальйон Святого Георгія», сформованого за ініціативи керівництва так званої «ЛНР» в рамках програми «патріотичного виховання». До складу угрупування входять діти віком від 12 до 16 років (як хлопці, так і дівчата), які пройшли військову підготовку у спеціалізованому таборі поблизу м. Луганська за програмою для дорослих та були навчені базовим засадам диверсійної роботи – стрільба з декількох видів зброї (автомат Калашникова, пістолет, міномет), мінування та розмінування, ази рукопашного бою, розвідувальна діяльність [91].

У терористичній організації «ДНР» з листопада 2015 р. питанням підготовки дітей до участі у бойових діях займаються чотири псевдо міністерства – освіти, спорту, оборони та культури, які розробили програму створення «військово-патріотичних клубів» на зразок радянських, однак, на відміну від останніх, результатом роботи яких було проведення «Зірниць» з метою пошуку вигаданого ворога, незаконні угрупування надають дітям навички користування легкою та артилерійською зброєю, залучаючи для цього російських інструкторів [91].

Так діти зі справжньою зброєю в руках навчаються бойовому мистецтву воювати вдвох або втрьох, враховуючи топографічні особливості місцевості та прораховувати варіанти ефективного враження супротивника. Прикладами таких клубів у м. Донецьк є «Братство народів» під керівництвом Ю. Афанасьєва (в минулому учасник російської агресії в Абхазії), у м. Горлівка – «Амазонки», до складу якого входять виключно неповнолітні дівчата, які спеціалізуються на стрільбі з гранатометів. На базі

Донецького металургійного ліцею у м. Донецьк було створено військово-патріотичний спортивний клуб «Російський ведмідь», його очолює О. Глущенко (майстер з профтехосвіти зазначеного закладу), військову підготовку неповнолітні члени угрупування проходять на тренувальній базі терористів в м. Углегорськ [91].

Таким чином, незабаром перед українським суспільством мое постати чергова проблема – безпосередня участь дітей у бойових діях, та її наслідок виникнення такої соціальної категорії як діти-комбатанти. Десятирічний досвід війни США в Іраку свідчить про можливість набуття масового характеру зазначеного питання.

Участь дітей у військових конфліктах стала можливою після появи на ринку озброєнь простих в обігу систем автоматичної зброї (полегшеного зразка). За даними американської військової статистики, кількість юних бійців на Близькому Сході збільшилася, а їх середній вік знизився в окремих випадках до 6-7 років. Окрім гвинтівки або автомата, підлітки більше нічого не застосовують, але, пройшовши жорсткий курс навчання, успішно б’ються нарівні з дорослими. Поширення вогнепальної зброї в усьому світі призвело до розвитку культури насильства в багатьох громадах, тобто зброя сама по собі стала символом свободи та зміцнення авторитету [381, с. 1].

Досвід американо-іракських війн доводить, що у своїй більшості діти-солдати втрачають усвідомлення цінності людського життя та стають ефективними й дисциплінованими виконавцями, обираючи професію найманців. Крім того, для учасників збройного конфлікту використання малолітніх бойовиків економічно дуже вигідне. В армійських підрозділах США військових вчать, які заходи необхідно вжити в разі зустрічі з дітьми-комбатантами: насамперед слід здобути повну й достовірну інформацію про таких дітей, встановити, як вони потрапили до збройного формування, визначити рівень їх підготовки та специфіку організації, оцінити бойовий досвід, з’ясувати місця дислокації, а головне, виявити лідерів угруповання. При загрозі акцій з боку дитячих військових формувань вживаються заходи

щодо заборони перебування дітей поблизу варт чи блокпостів. Солдатам наказують взагалі утримуватися від контактів з неповнолітніми. [433, с. 43].

Цікаво, що дослідники звертають увагу на виникнення в американських військових моральної дилеми – вбивати чи не вбивати дитину, однак залишають поза увагою стан самої дитини, що потрапила в таку критичну ситуацію. Відомий американський журналіст Шервуд Росс в своїй статті «Афганістан та Ірак: військові злочини проти дітей приписуються колишньому президенту Бушу» намагається з'ясувати ситуацію та надає цифри ув'язнених американцями дітей-солдат. Так з 2002 р. до 2008 р. було затримано 2,4 тис. дітей в Іраку та 21 дитина в Гуантанамо [419, с. 34]. Стан їх та мотивація не вивчались, більш того законодавча база щодо їх утримання не розроблена. Тому дітей до досягнення ними 17 років утримують без дотримання стосовно них звичних для юриспруденції процедур – слідства, суду, визначення статусу тощо. Таке ставлення пояснюють військовими діями, а утримують їх у спеціалізованих таборах. Після досягнення 17 річчя держава починає процедуру підготовки документів до військового трибуналу, призначає слідчого, який збирає докази злочину в 18 років вже повнолітня особа потає перед судом, перед яким відповідає за скоєне, як дорослий комбатант [434]. Один з таких таборів знаходиться в Гуантанамо і носить назву «Ігуана», середній вік його утриманців становить 10 років., подібна ситуація свідчить про серйозне порушення одного з основних принципів Женевських конвенцій, підписаних в тому числі США, за якими діти у віці до 15 років, за умови ведення бойових дій, включені до категорії «особи, що охороняються», тобто вони визначаються дорослим світом як жертви.

Однак, не зважаючи на зазначені положення, за період з 2003 р по 2006 р. 90 іракських дітей у віці до 18 років перебували у заточенні в скандально відомій в'язниці Абу-Грейб, що знаходиться за межами Багдада [420, с. 27]. Єдиним офіційним протестом за подібних обставин можна вважати промову заступника міністра внутрішніх справ Іраку Сабах Кадхам,

який сказав, що згідно гуманітарного права, жодна дитина не може бути захоплена або покарана за такого роду дії. Жодних заходів чи домовленостей щодо звільнення іракських дітей-комбатантів не вжито по сьогоднішній день.

Таке ставлення до дітей з боку військових та держави-учасниці збройного конфлікту є грубим порушенням статті 6 Конвенції про права дитини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р., відповідно до положень якої «держави-учасники визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя та забезпечують у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини», а тому усі випадки ув'язнення дітей-комбатантів на міжнародному рівні вважаються позбавленням права на життя [401, ст. 6]. За права дітей-солдат у світі борються такі організації, як Дитячий фонд ООН, Коаліція щодо запобігання використання дітей-солдатів, в яку входять Міжнародна Амністія, Хьюман Райтс Вотч, Служба для біженців католицького ордена «Суспільство Ісуса», Офіс квакерів в ООН та інші. Результатом їх дій став Факультативний протокол Конвенції про права дитини від 21 січня 2000 р., котрий забороняє використовувати дітей, як учасників озброєних формувань. На жаль, механізми та інструменти реалізації зазначених положень не розроблені [424, с. 3].

2. Нині в Україні відсутня стратегія упередження негативних впливів на здоров'я дітей та жінок репродуктивного віку в зоні ведення бойових дій такого фактору, як блокада, у результаті якої відсутні повноцінне харчування, безпечне водопостачання, належне медичне обслуговування, психологічна допомога. Наслідками перебування в таких кризових ситуаціях стають висока смертність серед дітей та новонароджених, випадки голоду, психічне та фізичне виснаження.

За інформацією керівника громадської організації «Донбас SOS» О. Горбатко, бойові дії травмували дітей по обидва боки лінії розмежування, оскільки всі вони отримали психотравму латентного характеру та змушені самостійно переживати її наслідки. Система соціального захисту дітей в Україні не те що не має практичних напрацювань роботи з подібною

категорією дітей, а навіть не передбачає їх охоплення спеціалізованими службами. Вирішенням проблеми з власної ініціативи займаються волонтери та благодійні організації. Гуманітарний штаб Р. Ахметова в жовтні 2014 р. заснував програму «Допоможемо дітям», яка передбачає надання медичної, психологічної, фінансової допомоги дітям з Донбасу.

Якщо звернутись до досвіду американо-іракських війн то беззаперечним є той факт, що після війни в зазначеному регіоні різко зросла дитяча смертність та випадки народження дітей з дефектами. Група науковців з міста Ель-Фалуджі направила листа до ООН, у якому навела, зокрема, такі дані: з 170 дітей, які народилися в центральній лікарні міста у вересні 2005 р., 24 % померли через декілька днів після появи на світ. Три чверті таких дітей були «діти з двома головами, без голови, з одним оком на лобі, без кінцівок» . Для порівняння, в серпні 2002 р., до вторгнення США, в місті народилося 530 дітей, з яких померло тільки шість, і лише один народився з дефектами [249, с. 1]. Зазначений факт актуалізує проблему впливу війни на народження наступних поколінь, результатом якої є збільшення в рази дітей-інвалідів на яку Україна не може не зважати. Сьогодні вже є доведеним той факт, що Ірак не зробив жодних кроків, спрямованих на запобігання використання дітей у своїх збройних силах чи урізування військових навчальних програм для дітей молодшого віку.

До 95 % всіх вагітних жінок в Іраку на час проведення бойових дій страждали від анемії, результатом чого стало народження слабких дітей малою вагою. Більшість з них або померли одразу після народження, або впродовж п’яти років через нестачу їжі та необхідних медикаментів, ті, що вижили, або назавжди залишаться інвалідами або матимуть певні соціальні відхилення. Занепад економіки Іраку в наслідок міжнародної блокади спричинив зубожіння сімей, більшість з яких втратила можливість годувати дітей і жила впроголодь. Результатом стало збільшення смертності серед неповнолітніх та поява випадків, коли матері приводили своїх дітей до лікарні, щоб померти. За даними ЮНІСЕФ кожен місяць в Іраку від голоду

помирало до 4,5 тис дітей. В Іраку з 1996 р. кожен місяць понад 4,5 тис. дітей у віці до п'яти років помирає від голоду. Одна дитина з чотирьох у віці до п'яти років хронічно недоїдала, і один – з восьми померла до свого п'ятого дня народження. Оцінка, проведена ЮНІСЕФ до війни 2003-2010 рр., виявила, що сім з десяти дітей страждали від різних ступенів шлункових хвороб, спричинених вживанням неякісної води, результатом чого врешті решт ставала смерть. Двадцять три відсотки всіх дітей в Іраку мають сповільнений ріст [249, с. 64].

3. Низка криз, які переживає українське суспільство, в тому числі й збройний конфлікт на Донбасі, збільшили кількість ризиків з якими стикаються діти. За результатами соціологічного дослідження проведеного у 2015 р. на підконтрольній урядом Україні території методом особистих інтерв'ю за репрезентативною вибіркою 2079 осіб у віці від 13 до 17 років представниками компанії «GfK Ukraine» на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні та при фінансуванні Міністерства міжнародних справ Канади було встановлено, що 40 % неповнолітніх схильні до різних видів ризикованої поведінки (60 % з яких хлопці). Цікаво, що найнижчий показник готовності бути залученими до пропозицій, котрі можуть привести до торгівлі людьми та протиправних дій по відношенню до особистості виявився у дітей з числа вихованців дитячих будинків сімейного типу та внутрішньо переміщених осіб – 22 %. Найвищий показник – 72 % у дітей, що знаходяться в закладах позбавлення волі, 53 % – учні професійно технічних училищ, 51 % – безпритульні діти. Неповнолітні (32 %) висловлюють готовність виконувати роботу сумнівного характеру, або таку, що пов'язана з порушенням законів за умов її високої оплати та навіть вживати наркотичні речовини (27 %) [48].

Такий високий рівень схильності дітей до ризикованої поведінки, що сформувався в державі на сьогоднішній день, свідчить про виникнення гострої необхідності в організації та проведенні заходів щодо профілактики та попередження потрапляння неповнолітніх до кризових ситуацій.

Тому перед Україною стоїть гостре питання вибору моделі організації соціального захисту дітей з чітким визначенням пріоритету повноцінного розвитку наступних поколінь за специфічних умов проведення АТО. Ілюстрацією вдалого варіанту системи убезпечення життя та розвитку дітей за умов участі держави в збройному конфлікті є соціальна політика Ізраїлю, у якій передбачено тотальний контроль держави за сім'єю та дітьми, котрі отримують максимальні соціальні гарантії збереження їх здоров'я та повноцінного розвитку.

Проблема захисту дітей в умовах ведення збройного конфлікту має міжнародне значення та вимагає об'єднання зусиль світового співтовариства для пошуку шляхів її вирішення. З 1991 р. (розпаду Радянського Союзу та закінчення холодної війни) під час збройних конфліктів загинуло 2 мільйони дітей, 6 мільйонів залишились безпритульними, а 12 мільйонів – отримали поранення, в результаті яких отримали інвалідність За досить приблизною інформацією, на сьогоднішній день принаймні 300 тис. дітей беруть участь у 30 збройних конфліктах як солдати в різних точках земної кулі [433, с. 37]. Тому країни, що так чи інакше знаходяться в стані війни (Палестина, Сирія, Пакистан, Афганістан), мають несприятливі умови для життя та розвитку наступних поколінь. До зазначеного переліку у 2008 р. приєднався Ізраїль, який 27 грудня почав військову операцію проти Гази, в результаті чого загинуло 1,5 тис. мирного населення, третину з яких склали діти [433, с. 38]. Дані наведеної статистики засвідчують, наскільки серйозно в сучасному світі війна впливає на стан та розвиток дітей у суспільстві.

За умов ведення бойових дій діти, що не беруть у них участі, захищені положеннями IV Женевської Конвенції за принципом розподілу та відокремлення комбатантів і не комбатантів. Безумовно, що держава учасниця збройного конфлікту зобов'язана забезпечити умови для належного захисту від його впливів дітей, а тому повинна докладати максимальним зусиль для збереження цілісності сім'ї та гідних умов її існування. У цьому контексті цікавим є досвід Ізраїлю щодо організації системи соціального

захисту дітей в умовах збройного конфлікту, яка, на наш погляд, є найбільш мобільною та адаптованою до реалій війні. Крім того, не зважаючи на військові втрати та значну кількість жертв від терористів, що сприяють збільшенню сиріт в державі взагалі, відсутня така категорія, як безпритульні діти. Це більш ніж позитивно характеризує рівень зацікавленості суспільства у належному розвитку наступних поколінь.

До створення існуючої зараз системи соціального захисту дітей в Ізраїлі передувала досить ретельна підготовка. Ще в 1997 р. з ініціативи Міністерства юстиції було створено комісію у складі більш ніж 70 фахівців для вивчення законів щодо захисту дітей у суспільстві та системи їх соціального забезпечення, її очолив суддя С. Ротлеві. Дослідження продовжувались до 2004 р., їх результати були відображені у шести звітах, кожний з яких присвячувався тій чи іншій проблемі «Переміщення дітей за межі сім'ї», «Насилля над дітьми», «Сирітство», «Педагогічно-занедбані діти», «Дитина з особливими потребами», «Усиновлення». Після цього було розроблено й прийнято ювенальне законодавство та створено інститут ювенальної юстиції [319, с. 163].

В Ізраїлі державна політика спрямована на створення культу дитини в суспільстві. Якщо впродовж року після одруження у родини не народжується дитина, то подружжя звертається до центру штучного запліднення. Усі процедури щодо народження нащадків проводяться за рахунок державних коштів. Саме тому відмови від дитини явище не поширене, більш того, існує державна черга з сімей, що за медичними показниками не можуть мати дітей, на усиновлення немовлят-відмовників. Із жінками, які виявили бажання штучно перервати вагітність, проводять спеціальні бесіди психологи та переконують народити дитину і віддати її на усиновлення. Аборт в суспільстві вважається вбивством. Якщо жінка погоджується залишити і виносити немовля для усиновлення, то з державного бюджету їй виплачується винагорода у розмірі 10 тис. шекелей. Біологічна мати може вимагати оприлюднення свого статусу після досягнення дитиною повноліття,

крім того, ще впродовж року, після відмови, вона має право забрати дитину. В Ізраїлі існує закон «Про захист прав біологічних батьків» [313].

З іншого боку, законодавець захистив і права дитини та її прийомних батьків. Якщо біологічна мати оприлюднить інформацію про усиновлення або у ЗМІ назве ім'я рідної дитини, вилученої у неї, вона буде ув'язнена терміном на 3 роки. Таким чином, закон «Про конфіденційність» забезпечує роботу ювенальної системи з розлучення кровних сімей.

Загалом, за соціальний захист дітей та сімей відповідає Міністерство соціального забезпечення, в підпорядкуванні якого знаходяться соціальні заклади, на утримання яких щорічно уряд виділяє 1 мільярд шекелей, з них 100 мільйонів виплачуються в якості допомоги родинам з наявними соціальними проблемами. Для контролю за діяльністю зазначеного міністерства та його установами при уряді створена Комісія Галата, члени якої (депутати) інспектують державні заклади влаштування дітей.

Таким чином, пріоритетною формою соціального влаштування дітей в державі є родина, держава лише нетривалий час піклується про дитину, поки соціальні працівники підбирають їй батьків та влаштовують усі паперові формальності. Тому ізраїльський дитячий будинок – це місце тимчасового перебування осиротілої дитини,яка очікує процедуру усиновлення.

На державному рівні закріплена диференціація сиріт. Немовлят і дітей дошкільного віку (до 5 років), у випадку втрати батьків та відмови близьких родичів від опікунства, влаштовують на тимчасове утримання до звичайних ізраїльських родин, у яких вже є власна дитина такого ж самого віку. Для громадян така процедура є честю та фактом визнання суспільства. При чому, батьки-вихователі отримують на утримання сироти 4 тис шекелів що місяця (середня заробітна плата складає 2 тис. шекелів).

Дітей шкільного віку, які відвідують навчальний заклад, влаштовують до найближчого інтернату, однак сирота продовжує відвідувати ту саму школу, а державний заклад виконує функцію тимчасового прихистку та нагляду за дозвіллям.

Утримання дітей з обмеженими можливостями, що залишились без піклування батьків, покладається на медичні заклади (лікарні), у яких вони перебувають до усиновлення. Нагляд за ними здійснюють волонтери, більшість з яких складають сім'ї, які бажали б взяти на виховання саме таку дитину. Найбільша з них «Хибук ришон» («Перші обійми»). Цікавим є той факт,що родин, які бажають взяти на виховання осиротілу дитину-інваліда, значно більше, ніж сиріт зазначеної категорії. Тому в самих дітей є можливість самостійно обрати собі прийомних батьків.

Під пильним контролем держави знаходяться неповні сім'ї, які за законом належать до категорії «соціально-небезпечних». Їх раз на місяць відвідують соціальні працівники, з'ясовуючи чи не потребує мати/батько соціальної та/або психологічної допомоги чи економічної та/або педагогічної підтримки у вихованні дитини. Паралельно державні служби оцінюють дієздатність батьків-одинаків. Головним пріоритетом для держави залишається благополуччя дитини, її повноцінне виховання та належне забезпечення потреб. На сьогоднішній день у державних закладах в очікуванні усиновлення знаходиться 75 тис. дітей [152, с. 311].

Враховуючи той факт, що Ізраїль перебуває в стані війни з Газой особливого значення в державній політиці набуває захист дитини в надзвичайних ситуаціях. Тому було створено розгалужену мережу Центрів з надання термінової допомоги дітям, у яких працюють лікарі, психологи, поліцейські, юристи, вихователі, готові оперативно реагувати на нестандартні ситуації та надати своєчасну кваліфіковану допомогу дитині та її родині. Таким чином, система соціального захисту дітей в Ізраїлі має наступний вигляд «рис. 4.3».

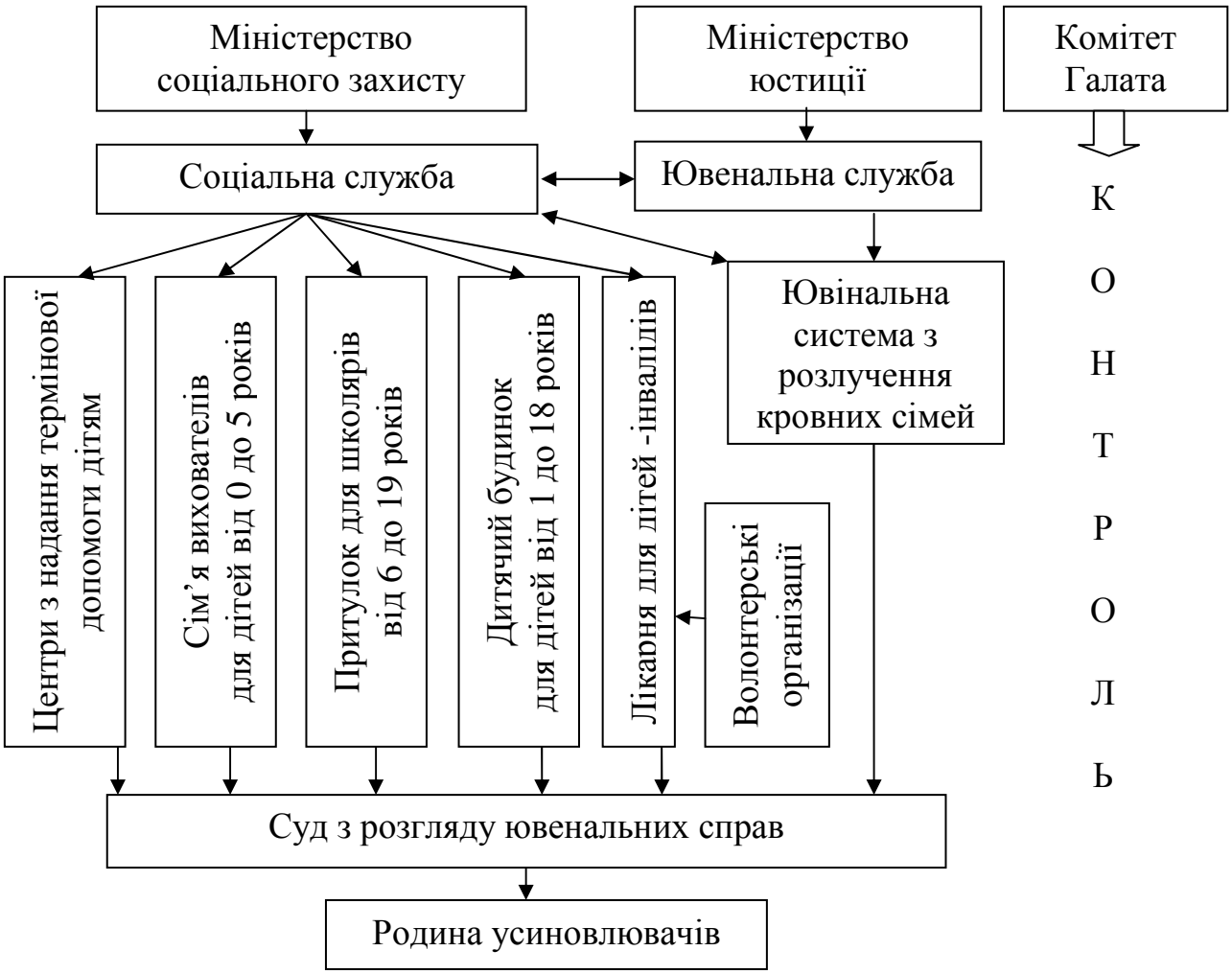

Рис. 4.3 Система соціального захисту дітей за умов кризової ситуації

Аналіз існуючої моделі соціального захисту дітей в Ізраїлі дав можливість прийти до висновку,що дитина стоїть у центрі уваги суспільства. Задоволення її потреб та збереження психічного і фізичного здоров'я стоять вище інтересів родини в цілому. Для досягнення високих результатів у такій політиці держава здійснює пильний контроль за життям сім'ї та окремо батьків, приділяючи особливу увагу неповним родинам.

З 4 років усі діти зобов'язані відвідувати дитячий садок, основним завданням якого є підготовка до школи, у яку вони переходять в 6 років. Слід зазначити, що в Ізраїлі діє досить розгалужена мережа дитячих садків державної та приватної форм власності. Сімейний дитячий садок – заклад у якому одночасно може перебувати до 5 дітей, який має право організувати

будь-яка жінка, навіть якщо вона не має належної освіти та відповідних дозволів з Міністерства освіти. Батьки віддають своїх дітей такій приватній вихователькі на власний розсуд і під особисту відповідальність.

Спеціалізовані дитячі садки можуть бути засновані приватними особами, але з обов'язковим проходженням процедури державного ліцензування освітніх програм, кваліфікації колективу вихователів, обладнання та інвентарю, а також харчування.

Цікаво, що в державі діє мережа спеціалізованих сертифікованих державою фабрик-кухонь, на яких готується харчування для дошкільнят. Дитячі садки підписують угоду з такими кухнями, узгоджують меню та вартість, встановлюють графік постачання.

Починаючи з 5 років дітям, надають знання щодо їх прав, свобод та гарантій, передбачених законодавством. Наприклад, усі діти знають, що «їх тіло належить виключно їм», а тому батьки не мають права застосовувати фізичну силу як засіб виховання, нав'язувати зачіску, одяг та інше. Крім того, змалечку підростаюче покоління привчають, що про факт порушення прав терміново необхідно повідомити вихователю, який зобов'язаний проінформувати соціальні служби або поліцію у випадку наявних ознак насилля (синці та подряпини). У початковій школі дітям надають знання про психологічний тиск та психологічне насилля, застосування якого жорстоко карається. Якщо хтось із сусідів чи родичів повідомляє до поліції про факти фізичного чи психологічного насилля над дитиною, впродовж п'яти хвилин на місце виклику приїздить поліція в супроводі лікаря та/чи психолога. Спеціалісти здійснюють огляд потерпілого і, якщо виявляють сліди попередніх знущань, дитину вилучають з родини, у разі не підтвердження факту, батькам виносять попередження та призначають спостереження за проблемною сім'єю соціальним працівником на термін від місяця до півроку.

З 1989 р. в Ізраїлі діє закон, який зобов'язує громадян інформувати соціальні служби або поліцію не просто про погане ставлення батьків до дитини, а навіть про підозру щодо цього. Щороку Міністерство соціального

захисту отримує приблизно 30 тис. таких повідомлень, 40 % з яких є безпідставними [111, с. 107].

У школах, якщо дитину хтось ображає, вона зобов'язана повідомити про це вчителю, психологу, соціальному працівнику, охоронцю. В основі освітньої концепції стоїть теза: «ніколи не знаєш, хто твій ворог, а тому краще звернись до фахівців, які спеціально навчені вирішувати такі проблеми». Так формується стиль життя всього суспільства, кожен повинен займатись своєю справою в умовах суспільного розподілу праці.

За умов повної відсутності насилля в сім'ї у незначної кількості батьків виникають проблеми з вихованням своїх нащадків, для таких педагогічно занедбаних дітей існують спеціалізовані інтернати, куди їх відправляють на тимчасове утримання з метою перевиховання (адаптації, реабілітації, інтеграції, ресоціалізації). Після проходження повного курсу під наглядом профільних спеціалістів дитина повертається батькам.

Непоодинокими є випадки, коли сім'ї з дітьми потрапляють у скрутну економічну ситуацію, тому створена і функціонує мережа інтернатів тимчасового утримання, куди дітей віддають з власної волі та в яких дитина гарантовано отримує харчування, одяг, допомогу педагогів, але може зустрічатись з батьками і навіть ночувати вдома. З таких закладів батьки мають право забирати дитину в будь-який час, не отримуючи на це дозволу від державних соціальних служб.

Створені інтернати для «складних дітей», до них потрапляють за рішенням суду після скоєння злочину. У таких закладах присутні грати на вікнах та охорона,вийти з них без дозволу керівництва неможливо. Це своєрідні установи закритого типу з обмеженням свободи. Однак навіть такі діти мають право раз на місяць побачитись із батьками.

На сьогоднішній день в Ізраїлі мешкає 2,5 млн. дітей, з яких за даними офіційної статистики, 330 тис. так чи інакше перебувають у групі ризику, до складу якої входять:

– діти що зазнали насилля;

– педагогічно занедбані діти (з розладами поведінки) та психічними захворюваннями;

– діти, що залишались без батьків;

– діти, які потрапили в складні життєві обставини (неповна родина, безробіття батьків, хвороба когось із членів сім'ї, порушення закону дитиною або кимось з її батьків) [432, с. 39].

У ситуаціях, коли вичерпані усі можливі варіанти збереження цілісності сім'ї та реалізовано комплекс заходів для створення оптимальних умов перебування дитини разом з біологічними батьками, а результат відсутній, її відправляють до інтернату. В Ізраїлі діє 300 закладів зазначеного типу, з них 100 знаходиться під контролем Міністерства соціального забезпечення, а 200 – підпорядковані Міністерству освіти. Загалом на вихованні в інтернатах перебуває лише 6 тис дітей, це 0,24 % від загальної кількості, з них 1/3 батьки віддали на перевиховання з власної волі [432, с. 40].

Відповідно до «Закону про молодь», прийнятому урядом ще в 1960 р., до інтернатів соціальні працівники відправляють дітей із тяжкими порушеннями поведінки, так званих педагогічно занедбаних або схильних до правопорушення, у випадках, коли дитина скоїла злочин,до спеціалізованого закладу її відправляють вже за рішенням суду.

Найдовший термін перебуванні дитини в інтернаті – 4 роки, вважається, що за цей час усі проблеми повинні бути усунені, а дитина повернена батькам або відправлена на усиновлення. Для того щоб визначити, чи готова дитина до повернення, чи ще ні, кожний рік спеціалізована комісія соціальної служби проводить перевірки вихованців інтернатів, вона й вирішує їх подальшу долю. За офіційними даними, 70 % клієнтів таких закладів – це діти після 13 років, оскільки дітей у віці до 10 років всиновлюють швидше ніж підлітків. Вважається, що дошкільнят до усиновлення взагалі краще віддавати під патронат, щоб не травмувати їх

перебуванням у державній установі та відривом від сімейних форм виховання [152, с. 312].

За походженням вихованців інтернатів можна поділити на три категорії: 77,3 % – це діти корінних ізраїльтян «ватіков», 12 % – вихідці із країн пострадянського простору, 10,7 % – репатріанти з Азії та Африки. Найбільш поширені проблеми у зазначеної категорії дітей: 40 % – відсутність зацікавленості в навчанні, 60 % – проблеми з комунікацією, як з рідними та близьким оточенням, так і з пересічними людьми, 45 % – специфічний психологічний стан, який психологи визначають як депресію чи тривогу, 30 % – страждають від надлишкової ваги. Із загальної практики 33 % цих дітей прописано медикаментозне лікування з вживанням психотропних препаратів, однак воно не завжди афективне, оскільки 2 %, щорічно намагаються закінчити життя самогубством [296, с. 34].

У державі під патронатом Міністерства соціального забезпечення діє особливий проект допомоги дітям репатріантів з країн СНГ. Він орієнований на підтримку, переважно за все, великих сімейних кланів, вихідців із Казахстану, Узбекистану, Таджикистану. Суть проекту полягає в тому, що до таких родин прикріплюється так званий куратор «амут», який однаково добре володіє як ідишем так й рідною мовою переселенців, розуміє їх культурні особливості та супроводжує впродовж всього процесу абсорбції. Як правило, такі родини знаходяться в групі безпосередніх соціальних ризиків,більшість із них виникає в наслідок неадаптованості переселенців до нових умов життя. Однак в державі є інша, більш серйозніша проблема: вилучення дітей з благополучних родин, пов’язана з наявністю надмірних повноважень у соціальних служб.

Ізраїльський інститут «Брокдейл» щорічно проводить дослідження категорій дітей, вилучених у біологічних батьків. Науковці намагаються з’ясувати взаємозв’язок між ступенем соціальних ризиків, перед якими опинилась дитина, та прийнятим рішенням про відправлення її до закладу інтернатного типу. Статистичні показники наступні: 58 % – дійсно діти з

групи високого ступеня ризику, 26 % – ні в близькому оточенні, ні поза ним їм майже нічого не загрожує, окрім тимчасових сімейних негараздів,що мають економічний або психологічний характер,а от 15 % взагалі нічого не загрожує [296, с. 37].

Один з провідних ізраїльських економістів Я. Елія у книзі «Відчужені діти», опублікованій у 2006 р., піднімає питання збереження права сім'ї на приватність. Автор першим звернув увагу на той факт, що на утримання до державних закладів мають право відправляти без рішення суду не тільки служби Міністерства соціального забезпечення, але й інших міністерств, що обумовлює збільшення ризику зловживань процедурою. Він виніс на наукове обговорення питання «соціальної автономії» сім'ї. Соціальна автономія сім'ї розуміється, як обмеження рівня втручання державних органів із соціального захисту до приватного життя дітей та їх батьків,закріплене на законодавчому рівні, надання можливості родині самостійно вирішувати буденні проблеми та на власний розсуд обирати методи виховання дітей [111, с. 115].

Завдяки системному проведенню досліджень на державному рівні вдалось створити сім основних принципів щодо захисту дитини, яка потрапила в кризову ситуацію. Зрозуміло, що нові соціальні виклики вимагають оперативного реагування соціальних служб та постійного вдосконалення методів роботи.

1. Втручання держави в життя дитини та її родини повинно бути всебічним, а підходи до обрання методів надання соціальної допомоги та розробки технології запобігання занедбаності міждисциплінарними.

2. Дитину ні в якому разі не можна розглядати ізольовано від сім'ї, оскільки, перш ніж прийняти рішення щодо конкретного випадку, необхідно оцінити соціальну ситуацію в цілому.

3. Втручання повинно бути орієнтованим на розвиток дитини та усунення вад набутих під впливом кризової ситуації (дезадаптації, девіації тощо) шляхом поетапної роботи.

4. Усі методи та технології, що застосовуються до дитини повинні враховувати її статевовікові характеристики. Стратегія терапевтичного втручання повинна відповідати стадії розвитку клієнта.

5. Відмовитись від стандартів та дотримання прописаних протоколів при розгляді схожих випадків. Підходити до кожного окремого випадку індивідуально, без застосування стандартних схем, вважаючи кожну дитину індивідуальною, а її проблему унікальною.

6. Досліджуючи роди, виявляти проблеми, актуальні лише для неї, а не для суспільства в цілому, так звана відмова від стигматизації.

7. Сімейні форми виховання дитини за будь-яких обставин кращі за державні.

Таким чином, суспільство відреагувало на занадто тотальний державний контроль над інститутом сім'ї, а на державному рівні вжило усі можливі заходи для того, щоб оптимізувати співпрацю соціальних служб з громадою. За умов сучасних високотехнологічних війн діти є найбільш уразливою категорією населення, що вимагає від держав учасниць збройного конфлікту докладання максимальних зусиль для запобігання фізичної втрати наступних поколінь та збереження їх здоров'я. На державному рівні необхідно враховувати, що діти, які пережили стресові ситуації внаслідок проведення бойових, дій схильні не тільки мати посттравматичні реакції, як в короткій, так і в довгостроковій перспективі, а й розвиватись у подальшому з порушеннями та виникненнями психічних та соціальних девіацій. Урахування руйнівного характеру впливу збройних конфліктів на дітей під час війн є вкрай важливим для формування моделі соціального захисту.

Висновки до розділу 4

Відповідно до концептуальних засад системного аналізу у дисертаційному дослідженні розглянуто кризу як рушійну силу, що спричиняє перехід соціальних систем з одного стану до іншого. Виникнення її зумовлене дезінтеграційними чинниками, котрі змінюють існуючі сталі норми та правила життя суспільства настільки докорінно, що параметри соціальної системи набувають критичних значень, різко знижуючи рівень організованості та ймовірності повернення до попереднього стану. Комплекс кризових явищ, які існують в українському суспільстві та безпосередньо впливають на становище в ньому дитини, досліджено в контексті циклічного розвитку суспільства, основою якого, за теорією Л. Козера, є: різкий перелом, тяжкий перехідний стан, крайня точка падіння, гостра нестача, невідповідність соціальним стандартам.

Під кризовою ситуацією ми розуміємо не тільки процеси дезінтеграції соціальних систем, що виникають через збіг несприятливих факторів чи конфліктів, а й загальні тенденції, притаманні соціальним структурам і зумовлені нерівномірним розвитком зовнішнього та внутрішнього середовища, а також соціального інституту в цілому й окремих його частин. Відповідно до цього виокремлено комплекс криз, які формують нетиповий характер перебігу дитинства, а саме: економічну, політичну, культурну кризи.

Реалії часу спричинили виникнення таких явищ як раптова та дитяча бідність, нових для вітчизняного соціуму, сформованих у результаті вимушеної зміни місця проживання значної кількості населення внаслідок проведення антитерористичної операції (сім'ї внутрішньо переміщених осіб), яке втратило буквально все, перетворившись на незабезпечену категорію громадян без засобів до існування, житла та роботи.

Дитячу бідність визначено як стан, у якому живуть діти та який зумовлює певні особливості несприятливого перебігу дитинства, що відбувається за умов відсутності матеріальних, духовних та емоційних

ресурсів у батьків, конче необхідних для виживання, розвитку та благополуччя сім'ї. Такі явища як економічна криза та проведення АТО впливають на зміни структури самої бідності, формуючи її застійність, яка в майбутньому буде мати серйозні наслідки для українського суспільства, оскільки неодноразово відтворюватиметься наступними поколіннями, в результаті чого відбуватиметься її «консервація» в соціумі.

Результатом економічних негараздів є створення ще однієї кризової ситуації – витіснення дитини із сім'ї. Тому нами було досліджено процеси депривації як у контексті окремих випадків, так і соціального явища, зумовленого неможливістю батьків задовольняти потреби своїх нащадків та спрямованого на витіснення дитини з родинного кола. У свою чергу, проаналізувавши життєві практики дітей, котрі перебували в кризових ситуаціях, констатовано, що відбувається напрацювання захисних реакцій, які нерідко набувають форми протесту (втеча з дому чи девіантна поведінка тощо) або сепарації (відмежування свого життя від батьків). Однак в умовах сьогодення виявлено нові, раніше не характерні для українського суспільства, види сепарації. Так, тривалість воєнних операцій створила ситуацію, за якої діти не можуть об'єднатися не лише із сім'єю (вимушена сепарація від батьків), а навіть з найближчими родичами (вимушена сепарація від родини), тому змушені не з власної волі виживати самостійно.

Складна економічна ситуація та воєнні дії спричинили виникнення в українському суспільстві ще й культурної кризи, в рамках якої стало формуватись уявлення про цінність людського життя з позицій його користі для громади. Зазначений підхід до сприйняття членами соціуму один одного актуалізував боротьбу так званих «некорисних» за право на повноцінне існування. Сучасні дослідники для визначення такого соціального явища використовують термін «disablism» – «інвалідизм», оскільки воно дискредитує людей з обмеженими можливостями. Наведені тенденції зумовили активну боротьбу за рівноправність сприйняття суспільством людей з обмеженими можливостями та відхід у практиках соціального

захисту від так званої «медичної моделі». Відповідно до позицій Ч. Тейлора, Х. Дрейфуса, Е. Гіденса, нами було проаналізовано інтерпретативний підхід до сприйняття соціумом інвалідності, що дозволило розглядати її не в контексті кризової ситуації, а як фактор активізації соціальної діяльності членів родини через суб'єктивні змісти та практики на основі створення культурологічної моделі.

Таким чином, розуміючи дитинство як період життя людини від народження до повноліття, що супроводжується інтенсивним біологічним, соціальним та психологічним розвитком, у процесі якого відбувається формування особистості та створюються передумови до вступу в доросле життя, було визначено, що кризові ситуації формують нетипове дитинство.

В роботі проаналізовано науковий доробок щодо вивчення явища «нетиповості», яке розглядалося в контексті норми та відхилення (Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Маркс); аналізу відчуження (З. Бауман, П. Бергер, Г. Зіммель, Р. Мертон, Р. Парк, А. Шюц); плюралізації сучасної ідентичності (В. Ядов); теоретичної традиції дослідження самоідентифікації на основі концепції бажаного (Ж-П. Сартр, А. Бергман). «Нетипове дитинство» визначено як процес перебування в кризовій ситуації дитини внаслідок виникнення конкретних соціальних проблем, пов'язаних з викривленням життєвих практик через виключення дитини з загальноприйнятих контекстів існування в суспільстві, результатом чого є набуття нею екзистенційного досвіду та формування нових соціальних інститутів, що дозволяють дитині пристосуватись до зазначених умов.

Відповідно до існування чотирьох основних підходів щодо вивчення дитинства як процесу: соціокультурного (Г. Зіммель, О. Ярська-Смірнова), соціально-економічного (К. Маркс, М. Вебер), соціально-педагогічного (З. Бауман, С. Холл) та психологічного (З. Фрейд, Е. Геккель) у межах методологічного принципу мультипарадигмальності з метою різноаспектного висвітлення «нетипового дитинства» їх поєднано в розробленій нами квадроваріантній концепції. Це дозволило дослідити поняття нетиповості

дитинства як такого, що відображає індивідуальну форму буття, визначену буденною практикою ненормативності, маргінальності, патології, аномалії та відчуження. Розглянуто питання формування когнітивного соціального простору, який визначено в контексті «створення умов для життя». Виникла необхідність визначення не тільки процесу нетипового перебігу дитинства, але й формування уявлення щодо поняття «нетипова сім'я». Таким чином, з'ясовано, що одним з чинників виникнення «нетипового дитинства» є редукціонізм оточуючого середовища, який створює прецедент витіснення традиційної біологізатароської вікової теорії пояснення процесу формування відхилень. Однак це в жодному разі не спростовує концепцію Е. Геккеля, який визначив біогенетичний закон передачі соціальних практик від батьків до дітей, обґрунтувавши спадковість соціальних правил та стереотипів, що напрацьовуються під час виховного процесу.

Нині існує певна проблема стосовно розуміння того, що відбуватиметься в разі, якщо кризова ситуація змінить традиційний перебіг подій, трансформує соціальні практики та дезорієнтує дитину. Сутність зазначеного процесу розглянуто в контексті теорії Т. Парсонса та Н. Смелзера, котрі аргументували економічну зумовленість існування ієрархії соціальних підсистем та виокремили їх основні функції: адаптивну, інтегративну, регулятивну, вважаючи, що саме вони дозволять дитині пристосуватися до кризових умов життя. Таким чином, узагальнюючи наведене можна дійти висновку, що неблагополуччя дитини є амбівалентним. Тому, на нашу думку, основними критеріями нетиповості перебігу дитинства є: соціально-економічні труднощі родини та психолого-педагогічні проблеми, пов'язані з розвитком, соціалізацією та інтеграцією дитини в суспільстві. На основі дослідження категорій дітей з нетиповим перебігом дитинства було виділено чотири його основні види та надано характеристику дітям у його просторі.

1. Витіснення із сім'ї як одна з найпоширеніших причин виникнення нетипового дитинства, в рамках якої сформовані групи дітей, що потребують

особливої уваги держави: діти, які зазнали насилля, діти-втікачі, «діти вулиці», діти-сироти.

2. Нетипове дитинство, що виникло внаслідок соціальних відхилень, у просторі якого існують діти, котрі зловживають алкоголем, приймають психотропні речовини, палять, займаються проституцією, скоюють злочини, схильні до суїциду.

3. Нетипове дитинство, зумовлене фізичним станом дитини (діти-інваліди, діти з обмеженими можливостями, діти, хворі на СНІД та ВІЛ інфіковані).

4. Нетипове дитинство, що виникло під впливом зовнішнього середовища (діти-мігранти, діти тимчасово переміщених осіб, діти-комбатанти.

Аналіз соціальних проблем, актуалізованих проведенням антитерористичної операції, дозволив виокремити нову категорію дітей з нетиповим перебігом дитинства, спричиненим проведенням бойових дій на Донбасі. Діти, котрі опинилися на зазначеній території, мають обмежений доступ до основних послуг, зокрема охорони здоров'я, забезпечення ліками, їжею, водою, належними санітарними умовами, не можуть повноцінно реалізувати своє право на освіту та позбавлені кваліфікованої психологічної допомоги.

Вивчено дві протилежні позиції соціальної політики щодо захисту дітей в Україні. З одного боку, державна система надає певні переваги дітям: їх захищають і охороняють, мають привілеї відповідно до чинного законодавства. З іншого – захист дітей від ризиків сучасності одночасно є захистом суспільства від дітей. Таким чином, зазначена категорія іноді розглядається соціумом як маргінальна, що перебуває на перехідному етапі, так званому «шляху до дорослого життя», а тому набуття соціального капіталу для дитини є необхідною умовою соціалізації, адаптації та інтеграції. Згідно з концепцією Ф. Фукуями, питання соціального капіталу та його продукту – суспільної довіри – в дисертації розглянуто сукупність

соціальних норм, неформальних норм або цінностей, що вможливлюють колективні дії в групах людей, в основі яких є, насамперед, горизонтальні зв'язки між людьми, соціальними мережами та відповідними нормами, котрі впливають на продуктивність і добробут різних співтовариств (дитини та її сім'ї). Оскільки концепція соціального капіталу, як свідчить світовий досвід, є ключовою для багатьох напрямів соціально-економічного життя, то це потребує комплексного вивчення проблеми його формування для дітей з нетиповим дитинством, перебіг якого відбувається в умовах кризових ситуацій. На думку Дж. Коулмана, за таких умов обов'язковим є перегляд принципів і методів виховання в сім'ї, який передбачає злиття фінансового, людського та соціального капіталів, що може стати основою для подальшого розвитку суспільства.

Кризові ситуації зумовлюють прецеденти, за яких батьки позбавлені можливості передати соціальний капітал своїм дітям, оскільки утратили його за тих чи інших обставин: відтак вони позбавляються можливості впливати на життя нащадків. За таких умов виникає проблема формування соціального капіталу в межах державних установ (притулків, дитячих будинків, сиротинців тощо), на які покладено відповідальність за соціальне влаштування дітей, або неформальних об'єднань (безпритульні, кримінальні структури, незаконні воєнні угруповання тощо). У зв'язку з домінуванням державних інститутів соціального влаштування дітей в Україні особливого значення набуває проблема відсутності соціального капіталу у випускників. Під час різкого зубожіння значної частини населення, зумовленого економічною кризою, залишається не вирішеним питання формування соціального капіталу дітей, котрі перебувають на вихованні в родинному середовищі. Така ситуація не лише спричиняє нетиповий характер перебігу дитинства, але й формує соціальну дезадаптацію. Результати аналізу міжнародного досвіду свідчать, що в більшості країн ЄС існує політика боротьби з нетиповим перебігом дитинства, соціальною занедбаністю дітей та проблемами формування соціального капіталу. Тому профілактика і

запобігання дезадаптації у дітей є ключовими під час прийняття політичних рішень та формування основних засад державної соціальної політики європейських держав.

Тому, якщо критерієм виміру соціального капіталу є рівень стосунків між дітьми та батьками, який визначає міцність родинних зв'язків, то державну політику підтримки сім'ї слід переорієнтувати із соціального захисту сімей, що вже перебувають у складних життєвих обставинах, на профілактичну роботу з родинами на ранній стадії кризи, їх виявлення як таких, котрі не бажають, не можуть або не мають можливості забезпечити своїм нащадкам відповідних умов життя.

Окремо у дисертаційному дослідженні висвітлено питання формування ключових засад вирішення комплексу соціальних проблем, які виникають перед дитиною та її родиною у кризових ситуаціях, обумовлених веденням збройного конфлікту. Зокрема було вивчено наступні аспекти. По-перше, проаналізовано модель організації соціального захисту дітей в Ізраїлі засновану на принципі створення системи убезпечення життя та повноцінного розвитку дітей за умов участі держави в збройному конфлікті.

По-друге, актуалізовано питання визначення статусу дітей-комбатантів, відповідно до Женевської конвенції та зауважено, що механізм його реалізації в законодавстві України не прописано, крім того гарантовані світовим співтовариством права дітей в більшості випадків порушуються, оскільки відсутні практичні напрацювання щодо соціального захисту дітей-війни.

По-третє, відсутня стратегія упередження негативних впливів на здоров'я дітей та жінок репродуктивного віку в зоні ведення бойових дій такого фактору, як блокада, у результаті якої відсутні повноцінне харчування, безпечне водопостачання, належне медичне обслуговування. Наслідками перебування в таких кризових ситуаціях стають висока смертність серед дітей та новонароджених, випадки голоду, психічне та фізичне виснаження.

РОЗДІЛ 5
СОЦІОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРАКТИКИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

5.1. Соціально-правовий контекст соціального захисту дітей в кризових ситуаціях

На початку XX ст. світові стандарти щодо соціального захисту та забезпечення, а також дотримання прав дітей були закріплені кількома важливими нормативними актами, прийнятими міжнародним співтовариством, до яких згодом приєдналась і Україна. У 1924 р. Ліга Націй розробила та прийняла перший у світовій практиці документ, що визначав права дітей – «Женевська декларація прав дитини». Уперше суспільством дітей виокремлено як соціально-демографічну групу, пріоритетність захисту якої визнано на такому високому рівні (під зазначеним документом поставили підпис уповноважені представники 52 країн світу). Після закінчення Другої світової війни і заснування Організації Об'єднаних Націй (ООН) питання створення правових гарантій для дітей знову актуалізувалося саме в контексті визначення «періоду дитинства» та статусу «дитини». Результатом численних дискусій стало прийняття в 1948 р. «Загальної декларації прав людини», в якій зазначалося: «діти повинні бути об'єктом особливого нагляду і допомоги» [55]. Крім того, визначено, що всі без винятку діти мають рівні права на соціальний захист [55, ст. 25].

Зазначений нормативно-правовий документ зумовив створення «Декларації прав дитини», проголошеної Генеральною Асамблеєю ООН у 1959 р., в якій викладені 10 концептуальних положень, які визначають обов'язки держави щодо збереження життя та здоров'я, гарантій повноцінного розвитку та здобуття освіти майбутніх поколінь [81].

Декларація вплинула на формування основних принципів соціальної політики щодо дітей у багатьох країнах членах ООН.

«Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» Генеральна Асамблея Об'єднаних Націй прийняла у 1966 р. У ньому зазначалось, що «кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які необхідно їй як малолітній зі сторони її сім'ї, суспільства і держави» [214, ст. 24]

Ключовим моментом у розвитку міжнародного права щодо соціальних гарантій, які суспільство може запропонувати дітям, стало прийняття 20 листопада 1989 р. «Конвенції ООН про права дитини», яку в науковій літературі часто називають «міжнародною дитячою конституцією». Таким чином, світове співтовариство затвердило сучасні універсальні стандарти захисту прав та свобод дітей. Уперше суспільство звернуло увагу на можливість дитини мати власну думку та особисті інтереси [182]. Конвенцію ратифікували майже всі країни світу, за винятком США та Сомалі. Зазначений документ зобов'язував його підписантів здійснити реформи в законодавчій сфері для визнання дітей як особливо вразливої соціальної групи, котра потребує постійного спеціалізованого захисту для забезпечення нормального психічного й фізичного розвитку.

Концептуальні норми Конвенції стали основою національного законодавства в багатьох країнах світу, основним пріоритетом розвитку державної політики, яких є створення сприятливих умов для формування наступних поколінь, гарантувавши реалізацію таких положень:

– забезпечення дитині права на ім'я, громадянство, медичний догляд, освіту, відпочинок, опіку;

– захист від дій, що завдають шкоди дитині.

– участь на рівних засадах у житті суспільства, що надасть можливості дитині підготуватися до повноцінного самостійного життя.

Для перевірки дотримання урядами держав, що долучилися до зазначеного документа в ООН, створено Комітет з прав дитини у складі 10 осіб, перед яким кожні 5 років звітують країни-підписанти. Члени Комітету обираються таємним голосуванням з числа внесених до списку осіб, висунутих державами-учасницями [182, ст. 43, 44].

Крім ґрунтовної законодавчої бази на міжнародному рівні, при Організації Об'єднаних Націй з 11 грудня 1946 р. за рішенням Генеральної Асамблеї існує Дитячий фонд (ЮНІСЕФ) надзвичайна організація, що надає допомогу дітям, а в 1997 р. він відкрив своє представництво в Україні в м. Києві. Слід зауважити, що ЮНІСЕФ створювався як тимчасова організація на час соціального влаштування дітей, котрі постраждали під час Другої світової війни, однак у 1953 р. повноваження було розширено до: роботи із скорочення смертності дітей, особливо до 5 років; вживання заходів для запобігання смертності породіль та сприяння здобуттю початкової освіти до 80 % дитячого населення планети, а існування відтерміновано на невизначений період.

Отже міжнародне співтовариство на найвищому рівні створило спеціалізовану систему надання соціальної допомоги дітям та гарантувало набуття зазначеною категорією максимально можливих прав і свобод, розробивши механізм контролю за виконанням зобов'язань перед ООН країн-підписантів Конвенції.

У рамках нормативно-правового поля України уявлення про те, кого і на якій підставі можна вважати дитиною, ґрунтовно висвітлено та представлено серйозним масивом наукового доробку, який, як переконує аналіз, багато в чому збігається зі світовим досвідом. Тому існуючу, законодавчу базу за змістом можна умовно поділити на два змістових блоки – ту, що трактує міжнародні норми, та українську, яка відображає національну специфіку.

В Україні нормативно-правовий пласт щодо захисту прав та свобод дітей, а також його складова із соціального захисту зазначеної категорії,

складають: Конституція України, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України й інші нормативно-правові акти України. Загальні положення про опіку та піклування викладені в Цивільному кодексі України, а спеціальні положення щодо опіки та піклування визначені в Сімейному кодексі України та Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Чинне в державі законодавство за змістовим навантаженням можна поділити на три основні групи.

1. Документи, які окреслюють права дітей в Україні загалом (Декларація прав дитини; Конвенція про права дитини; Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту й розвитку дітей; Національна програма «Діти України»; Закон України «Про освіту», Закон України «Про охорону дитинства»).

2. Документи, які регулюють соціальну сферу діяльності установ та організацій (Закон України «Про благодійництво та благодійні організації»; Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 15 грудня 1992 р. № 2859; Закон України зі змінами та доповненнями від 5 лютого 1993 р. № 2998 «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»).

3. Документи, що безпосередньо стосуються соціально незахищених груп дітей – сиріт, інвалідів, безпритульних та інших (Положення про дитячий будинок сімейного типу, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1994 р. № 267; Постанова Кабінету міністрів України від 30 березня 1996 р. № 380 «Питання центру по усиновленню дітей при міністерстві освіти України»; Закон України «Про органи й служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»; Постанова Кабінету Міністрів України «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків»; Указ Президента України «Заходи щодо

поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків»).

Першим кроком на шляху становлення законодавства нашої держави щодо встановлення прав і свобод такої категорії її громадян як діти була ратифікація Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р., Постановою Верховної Ради УРСР № 789-XII від 27 лютого 1991 р. «Про ратифікацію Конвенції про права дитини». Таким чином, Україна на державному рівні закріпила право дітей на життя (ст. 6), право на ім'я та громадянство (ст. 7), право на користування найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я (ст. 24), право на соціальне забезпечення (ст. 26), право на освіту (ст. 29), право на відпочинок та дозвілля (ст. 31), право на захист від будь-яких форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень (ст. 34), право на захист від усіх форм експлуатації (ст. 36), право на юридичну допомогу та гуманне ставлення (ст. 37) [272]. Зазначений документ засвідчив визнання в суспільстві пріоритету інтересів дитини, котра потребує особливої турботи та соціального захисту з боку дорослого світу. Відтак держава визначила основним вектором соціальної політики – першочерговість дотримання загальнолюдських цінностей та гармонійний розвиток особистості. Однак у сучасних умовах, коли перед українським суспільством постали нові виклики, актуалізувалося питання реформування існуючої системи охорони дитинства, особливо в таких сферах життєдіяльності суспільства: сімейні стосунки, освіта, суспільне життя дитини.

Відповідно до Конституції України (стаття 51), «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою» [185, ст. 51], однак за сучасних умов руйнування зазначених інститутів, різкого збільшення неповних сімей та соціальних сиріт, зумовленого не тільки соціальними процесами, але й проведенням АТО, сформована в державі система органів виконавчої влади і соціальних закладів та установ, покликаних вирішувати питання забезпечення дотримання прав дитини, а також запобігати наслідкам

негативних явищ у дитячому середовищі, працює неефективно. Одним з основних чинників, що внеможливлює оперативне вирішення соціальних проблем дитини та родини, які виникають в умовах кризи, є відсутність в Україні ювенального права та ювенальної юстиції. Таким чином, існуюча законодавча база регулює лише стосунки між державою, соціальними службами та повнолітніми громадянами, а дітям тільки гарантує дотримання прав і свобод, надання певного рівня соціальної допомоги, забезпечення соціального захисту, без зазначення механізму реалізації цих гарантій.

Однією з ключових прогалин існуючої нормативно-правової бази є слабка система санкцій за невиконання існуючих законів, оскільки саме це дозволяє як управлінцям, так і співробітникам соціальної сфери безкарно порушувати права і свободи дітей, не виконувати службових обов'язків, своєчасно не надавати допомогу, зловживати службовим становищем і повною мірою відчувати свою безкарність. Юридичний максимум покарання, який передбачили законодавці для зазначених випадків, є виключно адміністративним – звільнення з посади або штраф у розмірі декількох посадових окладів. Однак значний перелік гарантій, прописаних на державному рівні, залишається виключно декларативним. Нині з упевненістю можна зазначити, що людина не захищена від інформаційного та психологічного насильства в Україні, не має навіть державного органу, на який покладалася відповідальність за виявлення та запобігання зазначеним явищам. За умов проведення АТО для дітей, котрі опинилися на окупованій території, стала фізично неможливою реалізація прав на освіту, охорону здоров'я, а головне, збереження життя, хоча, ратифікувавши Конвенцію ООН «Про права дитини», Україна зобов'язалася вжити всіх необхідних заходів, щодо забезпечення права дитини на особистий захист, допомогу та сімейне виховання. Тому, сьогодні нагальною проблемою держави є реформування існуючої законодавчої бази, наближення її до реалій сучасного життя, напрацювання механізмів реалізації гарантій та створення жорсткої системи покарання за порушення прав і свобод дитини.

У цьому контексті слід зауважити на той факт, що в Україні вже існує інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, заснований 23 грудня 1997 р. [276], одним з основних завдань, поставлених перед ним законодавчою владою, є моніторинг стану дотримання прав дитини, результати аналізу якого обов'язково наведені в щорічній доповіді Омбудсмена.

Омбудсмен (шведською ombudsman – уповноважена особа) – парламентський комісар з прав людини, уперше посада започаткована у Швеції. Нині – це складний соціально-правовий феномен, оскільки є не тільки правовим інститутом, а й відповідним типом політичної та правової культури, сукупністю суспільних зв'язків і відносин [325, с. 248].

За час існування зазначеного інституту в Україні на цій посаді працювали:

– 14 квітня 1998 р. Верховна Рада України обрала першого в історії України Уповноваженого з прав людини – Ніну Іванівну Карпачову. На зазначену посаду її двічі переобирали у 2003 та 2007 рр., а у 2012 р. вона склала свої повноваження;

– 24 квітня 2012 р. Верховна Рада України обрала другого в історії України Уповноваженого з прав людини – Валерію Володимирівну Лутковську, яка працює на зазначеній посаді понині.

За сучасних кризових умов одним з основних завдань омбудсмена в Україні є співпраця з Верховною Радою, щодо створення нормативно-правової бази для дотримання свобод такої категорії громадян як тимчасово переміщені особи та розробки механізмів не тільки для визначення чисельності внутрішніх переселенців, але й гарантованого дотримання їх прав. У щорічній доповіді за 2014 р. В. Лутковська наголосила, що труднощі з визначенням кількості переселенців спричиняють тільки виникнення проблем з обліку дітей, котрі виїхали з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, але й створення соціального напруження в інших регіонах України через непідготовленість додаткових місць у дитячих

садках та школах. Таким чином, інститут омбудсмена в нашій державі не просто виконує роль контролюючого органу з дотримання прав і свобод людини, а є ініціатором реформування існуючої нормативно-правової системи відповідно до нових викликів, що виникли перед українським суспільством за умов проведення АТО.

Нині у світі набула поширення практика створення інституту омбудсменів за наглядом у найпроблемніших сферах життя суспільства. Посада уповноваженого в інтересах прав дітей уперше була впроваджена в 1981 р. в Норвегії – «Омбудсмен у справах дітей Норвегії», завданням якого здійснення незалежного контролю за дотриманням у державі прав дітей. За час свого існування інститут довів свою ефективність, що дозволило ЮНІСЕФ розробити концепцію «незалежних інституцій із захисту прав дітей».

У світовій практиці існують чотири основні моделі інституту омбудсмена із захисту прав дитини:

– заснований відповідно до спеціального закону, прийнятого законодавчим органом (Норвегія, Швеція, Ісландія);

– створений у рамках нормативно-правової бази щодо соціального захисту дітей (Канада, Польща, Сербія);

– обирається державними органами, що спеціалізуються на питаннях захисту дітей (Ізраїль, Австрія, Іспанія);

– призначається органами виконавчої влади (Франція, Італія).

В Україні зазначений інститут, на жаль, поки ще не створено. Оскільки питання соціального захисту дітей завжди було особливо актуальним, у 2011 р. було прийнято рішення про впровадження посади уповноваженого Президента з прав дитини, що стало логічним продовженням обраного курсу державної політики з реалізації конституційних прав зазначеної категорії громадян та виконання взятих державою міжнародних зобов’язань. За весь час існування даної посади на неї було призначено:

– 11 серпня 2011 р. Юрія Олексійовича Павленка;

– 18 грудня 2014 р. Миколу Миколайовича Кулебу.

На створення зазначеної посади вплинуло рішення Комітету ООН з прав дитини, який наполегливо рекомендував запровадити інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини. Крім того, Комісар Ради Європи з прав людини Томас Хаммарберг неодноразово звертав увагу офіційного Києва на той факт, що на шляху до реформування всієї системи соціального захисту дітей в Україні, для узгодження її з європейськими стандартами, зазначена посада може стати ключовою у вирішенні багатьох як правових, так і управлінських питань. Таким чином реалізуються конституційні повноваження Президента України щодо створення умов для реалізації прав та дотримання свобод дітей у контексті міжнародних зобов'язань нашої держави.

На окрему увагу заслуговує питання правового захисту дітей в умовах проведення антитерористичної операції, коли певна частина Донецької та Луганської областей не просто окупована, а перебуває в стані ведення регулярних бойових дій. Моделі захисту дітей в умовах збройного конфлікту чітко прописані нормами міжнародного права та визначені IV Женевською Конвенцією про захист цивільного населення в умовах війни (1949 р.), I та II Додатковими протоколами до Женевської конвенції (1977 р.), Конвенцією про найгірші форми дитячої праці (1999 р.), Факультативним протоколом до Конвенції про права дитини, що стосується участі дітей у збройних конфліктах (2000 р.). Однак до 2014 р. для України вони не були актуальними, а тому жодна із зазначених позицій, на жаль, не ратифікована Верховною Радою України, обрана офіційна стратегія ведення конфлікту не дозволяє приєднатись до світових норм, що зумовлено позицією неоголошення війни та надання збройному конфлікту офіційного статусу антитерористичної операції.

Аналіз наведеної міжнародної нормативно-правової бази дозволив виділити певну особливість, зумовлену саме фактором ведення збройного конфлікту. Згідно зі стандартами міжнародного права, під час війни дітьми

вважаються особи до 18 років, навіть за умов, коли законодавство їх країни визначає більш ранній термін досягнення повноліття, таким чином забезпечується їх особливий статус і захист. Отже, світове співтовариство передбачає як загальний, так і особливий соціальний захист осіб до 18 років, котрі безпосередньо чи опосередковано беруть участь у збройному конфлікті. Тобто за нормами Міжнародного гуманітарного права вони вважаються такими, що в умовах кризи потребують особливого захисту, крім того, у разі безпосередньої участі в бойових діях, іншої процедури призначення покарання ніж для дорослих. Відповідно до зазначеного підходу світове співтовариство розробило вікову класифікацію дітей, поділивши їх на такі групи: немовлята (від 0 до 1 року), малолітні (від 1 до 7 років), підлітки (від 7 до 15 років), неповнолітні (15 до 18 років). За нормами Женевської конвенції спочатку їх прирівнювали в правах з хворими та пораненими, однак розвиток суспільних відносин, зміна ставлення до такої соціально-демографічної категорії як діти змусили переглянути концептуальні засади міжнародних норм та гуманітарних принципів [114].

Відповідно до ст. 4 Додаткового протоколу II, передбачено категоричну заборону здійснювати психологічний тиск та ідеологічний вплив на осіб, котрі не досягли 18 річного віку з боку учасників збройних конфліктів. Крім того, воюючі сторони зобов’язані надавати дітям належну медичну допомогу та сприяти неперервності освітнього процесу [103, ст. 4]. Зазначені норми у світовій практиці ведення війн не завжди виконували країни-учасниці, загалом через відсутність механізму їх реалізації, тому у 2010 р. було розроблено проект Люценських керівних принципів, які передбачали захист шкіл та лікарень від використання військовими формуваннями й озброєними угрупованнями під час збройних конфліктів в якості прикриття, фортифікаційних споруд, місць дислокації військових. В Україні зазначені принципи по сьогоднішній день залишаються неперекладеними, їх оминули своєю увагою не тільки органи законодавчої та виконавчої влади, але й фахівці військової сфери [392].

Міжнародне гуманітарне право особливу увагу приділяє збереженню громадянства дітей та запобіганню примусовому їх використанню як безплатної робочої сили чи безпосередніх учасників бойових дій. В Україні в зоні проведення АТО системи реєстрації новонароджених та правосуддя у справах неповнолітніх повністю зруйновані, розрізнену інформацію, що стосується зазначених порушень, наводять ЗМІ, але загального державного реєстру злочинів проти дітей не існує. Тому факти участі дітей у бойових діях, фізичного та сексуального насильства щодо них приховані й офіційно не визнані.

Слід звернути увагу на юридичну суперечливість нормам Міжнародного гуманітарного права блокади окупованих територій Донбасу. Відповідно до ст. 23 частини IV Женевської конвенції сторони збройного конфлікту зобов'язані досягти домовленості стосовно забезпечення харчуванням, медикаментами, засобами гігієни, питною водою дітей до 15 років, немовлят та їх матерів. Не зважаючи на той факт, що зазначений документ був ратифікований Україною, його концептуальні положення не виконуються, оскільки суперечать нормативним актам, прийнятим для юридичного визначення умов проведення АТО [114, ст. 23]. За таких обставин логічною є неможливість реалізувати права громадян на возз'єднання родини та збереження сім'ї, як пріоритетного інституту виховання дитини, гарантованого додатковими протоколами Женевської конвенції [103, ст. 74].

Омбудсмен В. Лутковська, проаналізувавши ситуацію щодо проблем соціального захисту дітей в Україні станом на 2015 р. зауважила, що нормативна-правова база, яка існує в нашій державі у сфері охорони дитинства, передбачає виключно умови мирного життя, але «не прийнято жодного акту, спрямованого на захист прав дітей в умовах проведення АТО» [207]. Нині на законодавчому рівні в Україні конче необхідне створення нормативно-правової бази для регулювання соціальних явищ, виникнення яких зумовлене кризовою ситуацією внаслідок збройного конфлікту на Сході.

1. Осиротілі та загублені діти, які залишилися на окупованій території, не мають можливості виїхати в регіони, підконтрольні Україні, не можуть юридично довести свій статус через відсутність документів про смерть батьків чи свідоцтва про власне народження. Такі діти залишаються сам на сам з викликами, які ставлять перед ними реалії життя в умовах збройного конфлікту. Женевська конвенція зобов'язує держави вжити всіх можливих заходів для недопущення переходу осиротілих та загублених неповнолітніх до групи безпритульних [114, ст. 24].

2. Безпритульні дути, що стали такими внаслідок війни за нормами міжнародного права вважаються найскладнішою категорією, яка потребує особливої уваги сторін-учасниць конфлікту, оскільки тривалий час перебування в кризовій ситуації формує в неповнолітніх стійкі практики вирішення всіх соціальних проблем виключно через насилля. Крім того, безпритульні діти, котрі перебувають у зоні ведення безпосередніх бойових дій, стикаються з додатковими ризиками – від набуття інвалідності до втрати життя. Українське законодавство щодо соціального влаштування безпритульних передбачає процедури, які можливо реалізувати виключно за умов мирного часу, що стосується існування зазначеної категорії в рамках АТО, то нашою державою не ратифіковано навіть положення про пізнавальні медальйони для дітей до 12 років, які залишилися на окупованій території. Таким чином, ідентифікація неповнолітніх осіб, котрі перебувають на території збройного конфлікту, втратили зв'язки з близькими та рідними і не мають документа, який би засвідчував їх особу, в нашій державі фактично неможлива. Ні військові, ні органи державної влади та місцевого самоврядування, ні правоохоронні структури не ведуть моніторинг участі дітей у бойових діях та правопорушень стосовно них і скоєних ними, а тому інформації про кількість неповнолітніх учасників конфлікту на Донбасі, тих хто потребує захисту, притулку, постраждалих від насильства та таких, що перебувають у трудовому рабстві, просто немає. Зазначені факти

актуалізують питання, пов'язане з необхідністю розробки системи реабілітації таких категорій дітей.

3. Реабілітація має стати обов'язковою умовою інтеграції до мирного життя дітей, які так чи інакше відчули на собі реалії збройного конфлікту. Кваліфіковані спеціалісти повинні спостерігати за процесами адаптації таких дітей до мирного життя в разі необхідності корегувати їх. За рік проведення АТО в Україні жодної соціальної служби для дітей, на яку покладалися такі функції, створено не було. Законодавством її існування не передбачене, а діти, котрі пережили війну, до категорії осіб, які «потребують реабілітації», належать. Міжнародний досвід передбачає створення таких реабілітаційних центрів за ініціативи Уповноваженого у справах дітей, однак, в Україні зазначеного інституту не існує. Відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, присвяченої жертвам порушення норм міжнародного права, країни-підписанти повинні забезпечувати, в рамках національного законодавства, роботу механізмів упровадження реабілітаційних заходів для підтримки жертв збройних конфліктів. Однак робота в Україні щодо розвитку зазначеного напряму та вирішення існуючих проблем ні на законодавчому, ні на виконавчому рівнях не ведеться.

4. Покарання дітей за скоєні злочини є надзвичайно проблемним питанням для українського законодавства, оскільки з моменту здобуття незалежності ювенальної юстиції в державі не було створено. Міжнародне гуманітарне право передбачає використання виключно виховних заходів та повне унеможливлення застосування методів покарання (фізичного, психологічного та сексуального насилля), крім того, для громадян до 18 років суди не мають права виносити смертні вироки [103, ст. 77]. У Конвенції про права дитини не передбачено пожиттєвого ув'язнення неповнолітніх злочинців [182, ст. 37]. Позбавлення дитини волі у світовому співтоваристві вважається крайнім заходом, який застосовується лише в екстремальних випадках, одним з яких є військові злочини. Україна ратифікувала Римський статут, у рамках якого визначено концептуальні положення щодо ставлення

до неповнолітніх військових злочинців, визначення їх статусу та призначення покарання. Однак за рішенням Конституційного Суду України № 3-в/2001 від 11.07.2001 р. зазначений нормативний акт не відповідає Конституції України, в частині, що стосується положень абзацу десятого Преамбули та ст. 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд... доповнює національні органи кримінальної юстиції». Тому Римський статут в Україні може набути чинності лише за умови зміни ст. 124 основного закону та визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду [324]. Зазначена проблема актуалізує питання, пов'язане з визначенням правових засад процедури репатріації.

5. Репатріація як процедура обміну воюючими сторонами військовими, що скоїли злочин проти мирного населення, зокрема в контексті передання дітей-військових-злочинців і набуття ними зазначеного статусу в Україні, юридично не прописана, що надає можливість застосовувати аналогію правових норм, передбачених для хворих та поранених військовополонених [114, ст. 109]. Однак процедура репатріації дітей з окупованих територій, що втратили одного з батьків, у контексті об'єднання з родиною (найближчими родичами) набуває особливої актуальності та потребує негайного юридичного вирішення на найвищому рівні.

Суттєвим правовим досягненням у цьому сенсі можна вважати підписання 10 травня 2015 р. Президентом України П. Порошенком Указу «Про невідкладні заходи щодо забезпечення додаткових соціальних гарантій окремим категоріям громадян», в якому одним з основних пунктів є визнання необхідності вжити заходів для швидкого соціального влаштування дітей, батьки (один із батьків) яких померли внаслідок поранення, контузії чи каліцтва, отриманих у районах проведення антитерористичної операції [267]. Для зазначеної категорії передбачена процедура віддання під опіку найближчих родичів чи усиновлення або як альтернатива – влаштування до державних закладів інтернатного типу. Не зважаючи на старання Президента, практика зазначених процедур залишилася незмінною – тривала

бюрократична тяганина та безліч дозвільних документів і довідок про соціальну спроможність, а механізму усиновлення безпосередньо в зоні АТО взагалі немає. Тому в умовах існуючого збройного конфлікту нагальним є спрощення процедури сімейного влаштування дітей, що осиротіли чи позбавлені батьківського піклування.

Крім того, у лютому 2015 р. за розпорядженням Президента на державному рівні було створено робочу групу, на чолі з Уповноваженим по правам дитини Н. Кулебою, для напрацювання пропозицій щодо реформування системи інституціонального догляду та виховання дітей в Україні, з метою її адаптації до складних умов сьогодення, через визначення прогалин у вітчизняному законодавстві, які перешкоджають оперативно реагувати на нові соціальні виклики та подання пропозицій Верховній Раді для відповідних змін у нормативно-правовій базі. Обов'язок робочої групи – здійснювати моніторинг ефективності роботи існуючої системи державних закладів соціального захисту дітей, відповідності її кадрового складу й обсягів фінансового забезпечення. Акцентовано на необхідності створення системи раннього діагностування виникнення проблемних ситуацій у сім'ї та запобігання перебуванню дитини в кризовій ситуації завдяки своєчасному втручанню відповідних органів і соціальних служб, наголошувалося на актуальності розвитку інклюзивної освіти.

Таким чином, нині в Україні актуалізувалося питання глобального реформування нормативно-правової бази щодо соціального захисту дітей не тільки проблемних категорій (сиріт, інвалідів, безпритульних), але й тих, котрі потрапили в кризові ситуації внаслідок проведення АТО. Невідповідність вітчизняного законодавства нормам Міжнародного гуманітарного права перешкоджає ратифікації державою ключових актів, прийнятих світовим співтовариством для запобігання насиллю, утискам, дискримінації та фізичному знищенню дітей. Тому внесення змін до Закону України «Про охорону дитинства» є надзвичайно актуальним питанням сьогодення.

5.2. Традиції та інновації в соціальному захисті дітей, що опинилися у кризових ситуаціях: проблеми інституціоналізації

Інтенсивний розвиток сучасного суспільства зумовлює певну динаміку формування кризових явищ та виникнення нових ризиків, які постають перед соціальними службами в контексті захисту дітей та дитинства в Україні. В оптимізації пошуку механізмів їх вирішення особливе місце відведено соціологічним дослідженням, які надають можливості проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки існуючих проблем. У цьому контексті слід зауважити, що в соціології існує наукова школа, дослідження якої присвячені вивченню сутності соціологічного супроводу під час розробки технологій управліннями в умовах кризової ситуації. Так, Р. Сталлінс, Р. Дайнз та Е. Карантеллі розробили методологічний комплекс для проведення соціологічних досліджень соціальних структур, які перебувають в умовах кризи та потребують упровадження принципово нових стратегій виходу з неї [186].

У межах цього дослідження були використано результати таких соціологічних досліджень:

1. «Профілактика ВІЛ-інфекції серед підлітків груп ризику (ПГР) в Україні та Південно-Східній Європі» в рамках програми співробітництва Уряду України та Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй ЮНІСЕФ на 2006-2010 рр. при партнерстві з громадською організацією «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» проводилась у таких мегаполісах України як Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк методом анкетного опитування, об'єктом дослідження стали діти та підлітки від 3 до 18 років, котрі живуть та працюють на вулиці, а предметом – соціально-функціональні моделі життя, які вони практикують. У м. Донецьк вибіркова сукупність дослідження склала 200 осіб, серед них 140 хлопців (70 %) і 60 дівчат (30 %), за віковими характеристиками опитані розподілилися таким чином: 3-6 років – 22 %, 7-14 років – 41 %, 15-18 років –

37 %. Результати було оприлюднено в Докладі Консорціуму із захисту дітей вулиць «Авіва» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ)

2. «Соціальні стратегії випускників шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» з 2010 по 2013 рр. збір інформації здійснювався методом глибинних інтерв'ю випускників Донецької ЗОШ-інтернату І-ІІІ ступенів №1 та Мар'їнської ЗОШ-інтернату І-ІІІ ступенів №3 імені О.С. Макаренка для дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, які для подальшого навчання вступили до Донецького державного університету управління. Загалом було опитано 20 осіб: 14 дівчат та 6 хлопців.

3. «Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» при співпраці Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у місті Донецьку та кафедри соціології управління Донецького державного університету управління, проводилось в рамках програми реформування влади на місцях у 2012 р. методом анкетування, об'єктом дослідження стала діяльність органів місцевого самоврядування, а предметом її управлінська ефективність. Реалізована вибіркова сукупність районована, квотна, складала 400 осіб, вибірка репрезентувала населення м. Донецька від 18 до 70 років, з яких 216 жінок (54 %) та 184 чоловіка (46%), за віковими характеристиками опитані розподілилися таким чином: 18-29 років – 23%, 30-39 років – 18%, 40-49 років – 18%, 50-59 – 19 %, 60 років та більше – 22 %. Другим етапом дослідження було проведення глибинних інтерв'ю з керівниками відділів районних адміністрацій при виконкомі міста Донецька, які займалися безпосередньою роботою з населенням (9 глибинних інтерв'ю). Результати дослідження оприлюднені в Аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень

4. «Проблеми усиновлення» – проводилось в рамках програми «Сирітству ні!» започаткованої Фондом Рената Ахметова «Розвиток України» у 2013 р. об'єктом дослідження були процеси усиновлення, а предметом – ставлення мешканців м. Донецька до проблеми сирітства та

усиновлення дітей. Збір інформації здійснювався методом анкетного опитування тимчасових цільових аудиторій за стихійною вибіркою (опитувались усі відвідувачі тематичної фотовиставки «На зустріч щастю»), що склало 6,5 тис . осіб. з яких 4 160 (64 %) – жінки, 2 340 (36 %) – чоловіки. За віковими характеристиками опитані розподілились таким чином: 18-29 років – 39,5 %, 30-39 років – 34,8 %, 40-49 років – 17,4%, 50-59 – 4,7 %, 60 років та більше – 3,6 %. Результати дослідження не оприлюднювались.

5. «Результативність діяльності Служби супроводу» – авторське дослідження, що проводилось при Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у м. Донецьку у 2013 р. Збір інформації здійснювався методом анкетного опитування тимчасових цільових аудиторій за стихійною вибіркою (опитування проводилось серед усіх клієнтів Служби супроводу, що впродовж 2013 р. року звертались за наданням соціальної допомоги більше 2-х разів),що склало 500 дітей-інвалідів у віці від 5 до 18 років – 275 дівчат (55 %) та 225 хлопців (45%), та 500 батьків у віці від 25 до 49 років – 420 жінок (84 %) та 80 чоловіків (16%),

6 «Україна-2013: підсумки року» – вторинний аналіз дослідження проведеного Інформаційним агентством «Незалежне бюро новин» за результатами он-лайн опитування читачів сайту http://nbnews.com.ua впродовж

7. Моніторинг Інтернет ресурсів: газети «Новости Донбасса», електронного видання ОТ Центру досліджень соціальних перспектив Донбасу, Інтернет сторінки Інформаційного агентства «ОстроВ» за період з лютого 2014 р. по грудень 2015 р.

Їх узагальнення свідчить нам говорити про наявність проблем:

– соціалізації та інтеграції в суспільство дітей з обмеженими фізичними можливостями;

– визначення життєвих траєкторій дітей-сиріт, дітей без батьківського піклування та усиновлених дітей;

– виявлення, ідентифікації та охоплення системою соціального захисту дітей-вулиці;

– формування викривлених соціальних практик дітей із зони проведення антитерористичної операції.

5.2.1 Діти з обмеженими фізичними можливостями: специфіка соціалізації та інтеграції в суспільство

Проблема інвалідності не може розглядатись виключно з теоретичних позицій, оскільки актуалізує питання нерівних можливостей, що супроводжуються проблемами ускладнення процесів соціалізації та викривлення механізмів інтеграції в суспільне життя. Соціальна політика України зорієнтована на дітей з особливими фізичними можливостями, будується сьогодні на основі медичної моделі інвалідності, яка розглядається як хвороба, патологія, відхилення. За даними офіційної статистики, сьогодні в Україні проживають 167 059 дітей, які мають статус інваліда – 2 % від загальної чисельності, щороку понад 18 тисяч дітей стають інвалідами, таким чином рівень дитячої інвалідності збільшується на 0,5 % [340]. Розроблені на державному рівні механізми захисту зазначеної категорії послаблюють соціальні можливості дитини-інваліда, знижують її соціальну значущість, ізолюють від «нормального» дитячого співтовариства, що призводить до формування в неї меншовартості порівняно з іншими дітьми та набуття значно нижчого соціального статусу.

Медична модель соціального захисту визначає направленість роботи соціальних служб з дитиною-інвалідом, принципи якої є патерналістськими та передбачають не тільки створення спеціалізованих служб, котрі допомагають виживати, а паралельно й ізолюють від суспільства, але й соціальну адаптацію через трудотерапію. У цьому контексті слід зауважити, що основою державної політики для дітей з обмеженими можливостями є

надання можливості не «жити», а саме «виживати». Як наслідок – ізоляція зазначеної категорії дітей від суспільства, чому сприяє й освітня система, в структурі якої існують спеціалізовані навчальні заклади для дітей з обмеженими можливостями, де вони здобувають знання і освіту відокремлено від своїх однолітків без обмежень Це, безумовно, негативно впливає на розвиток життєвих стратегій особистості, оскільки формують в неї пасивно-утриманські життєві орієнтації. Окреслений підхід спирається на концепцію дискримінації й характеризує ставлення суспільства до дітей-інвалідів як соціально непотрібної категорії населення, від якої суспільство всіляко намагається відмежуватися. Зазначений принцип соціальної політики залишився українському суспільству у спадок ще з радянських часів, коли державу перш за все цікавило виховання здорової робочої сили, а щодо людей з певними вадами застосовувалась політика ізоляції. Традиційний підхід до соціального захисту дітей-інвалідів не вичерпує всієї повноти проблем зазначеної групи, про яку йдеться мова, і свідчить про обмеженість суспільних уявлень щодо розуміння наявної соціальної сутності дитини з обмеженими можливостями. Для зміни ситуації необхідно суттєво доопрацювати концепцію сприйняття інвалідності на рівні держави з урахуванням таких чинників:

1. Ключовим питанням для дитини з обмеженими можливостями є налагодження зв’язків з суспільством, які були порушені в наслідок генетичних, фізичних чи психічних вад і стали причиною трансформації процесів комунікації, мобільності, взаємодії з однолітками та дорослими, в наслідок чого були змінені механізми соціалізації й адаптації, ускладнені умови інтеграції до повсякденного життя. Проблема ускладнюється непристосованістю в сучасних українських містах та населених пунктах архітектурного середовища, місць загального вжитку, освітніх закладів, медичних установ та громадського транспорту до потреб дітей з обмеженими можливостями, що обумовлено не тільки наявністю сталих соціальних стереотипів, щодо інвалідів, котрі залишились ще з радянських часів

(сприйняття їх як соціального тягаря) але й непродуманою сучасною державною соціальною політикою, розрахованою виключно на інституціональне влаштування зазначеної категорії громадян (не інтеграція до суспільства, а ізоляція від нього).

За результатами вивчення діяльності Служби супроводу при Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в м. Донецьк у 2013 р. було виявлено, що у своїй більшості діти потребують допомоги в набутті таких елементарних навичок як уміння самостійно себе обслуговувати, вести домашнє господарство. Серед 500 дітей-інвалідів, що разом зі своїми сім'ями перебували під соціальним супроводом, 394 набули вмінь ведення домашнього господарства, у 388 – сформовано активність до вибору майбутньої професії (зацікавленість у труді), більшість дітей, як з'ясувалося, взагалі не планували подальшого навчання, 356 – засвоїли планування витрат та навчилися розпоряджатися власними коштами «рис. 5.1».

Такий результат батьки мають завдяки надмірним переживанням за дитину, на жаль, не усвідомлюючи, що формують у нащадків «тепличне» виховання, яке передбачає гіперопіку та розвиває егоїзм. Тому в певних особливо складних випадках Центри соціальних служб для сім'ї і дітей проводять додаткову роботу щодо вирішення питань оформлення документів для подальшого місця проживання дітей з обмеженими можливостями й організовують їх підготовку до вступу у вищій навчальний заклад. Таким чином, ті вміння і навички, які засвоюються дітьми на основі життєвих практик, у дітей-інвалідів викликають певні труднощі, що зумовлено надмірною опікою родини.

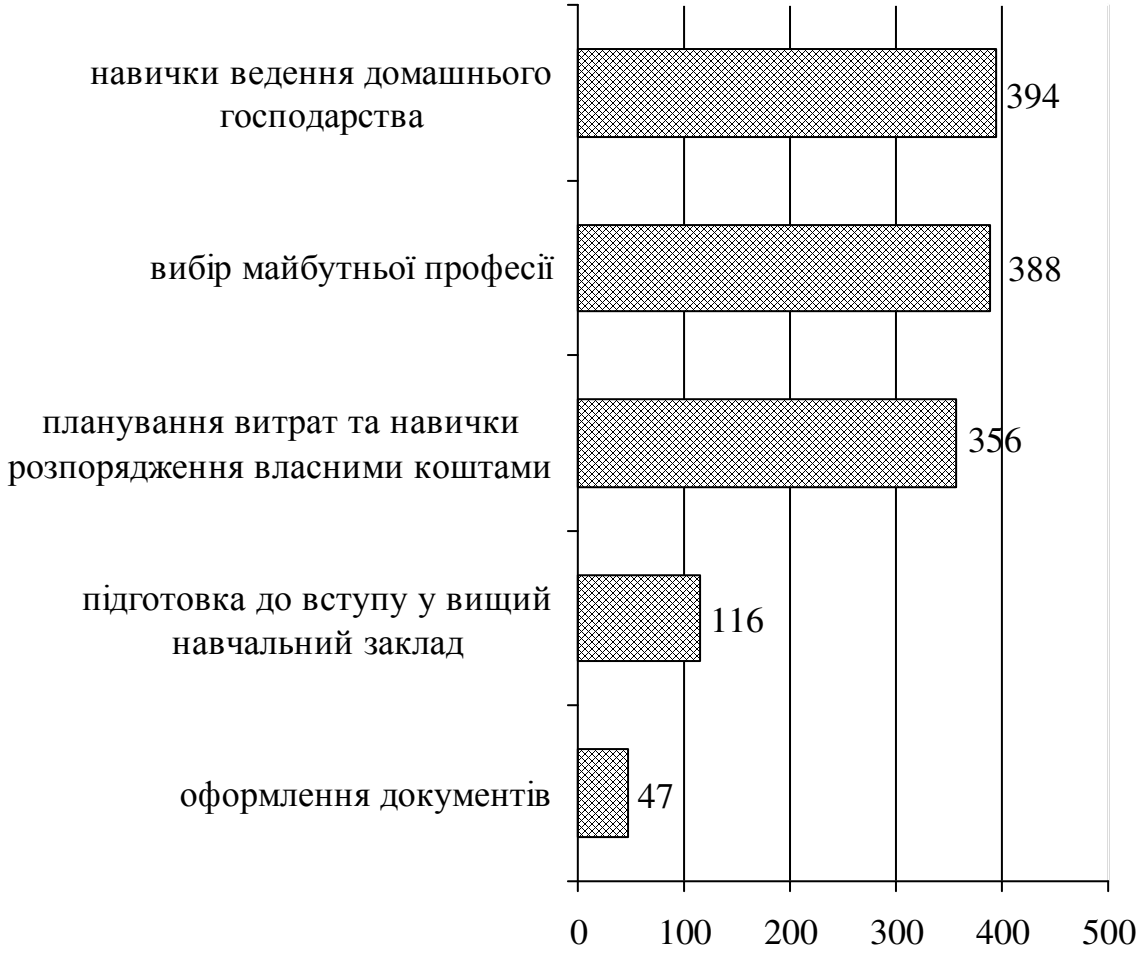

Рис. 5.1 Основні вміння та навички, яких допомагали набувати дітям з обмеженими фізичними можливостями Служби супроводу при Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в м. Донецьк, за даними авторського дослідження «Результативність діяльності Служби супроводу», що проводилося при Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в м. Донецьк у 2013 р.

2. Нагальною потребою сьогодення є необхідність створення рівних стартових можливостей для усіх без винятку дітей, що мають творчий потенціал, оскільки фізичні обмеження не впливають на інтелектуальні здібності. Тому діти з обмеженими можливостями можуть бути обдарованими, однак не мати змоги реалізувати свій потенціал, розвивати його, а от же й бути корисними суспільству. В рамках медичного підходу, ми можемо говорити про нерівні стартові можливості дитинства в умовах

інвалідності та без фізичних обмежень. Обдаровані діти-інваліди мають право на безплатне навчання музики, образотворчого, художньо-прикладного мистецтва в загальних навчальних закладах або спеціальних позашкільних навчальних закладах. За інших рівних умов переважне право на зарахування до вищих навчальних закладів I – IV рівнів акредитації та професійно-технічних навчальних закладів мають діти-інваліди [275, с. 22]. Під час навчання зазначеним категоріям громадян стипендія та призначена пенсія (державна соціальна допомога інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам) виплачуються в повному розмірі.

3. Дитина-інвалід – не пасивний об’єкт соціальної допомоги, а людина, яка розвивається та має право на задоволення різносторонніх соціальних потреб у пізнанні, спілкуванні, творчості. Опинившись наодинці з батьками та лікарями, діти, котрі мають особливі потреби, сприймають у своєму житті лише одну домінанту – свою хворобу, що, стає основним фактором для поступової ізоляції від суспільства та стримує розвиток особистості. Ось чому сім’ї, які мають дітей-інвалідів, потребують не просто допомоги соціальних служб, але й роботи із соціальними педагогами, психологами й іншими спеціалістами. Особливу увагу необхідно звернути на той факт, що діти з обмеженими можливостями не завжди можуть обирати професію за покликанням, це збільшує дистанцію між ними та суспільством, спричиняючи ексклюзивні процеси. Професійна підготовка або перепідготовка зазначеної категорії здійснюється з урахуванням медичних показань і протипоказань для трудової діяльності. Вибір форм і методів навчання провадиться згідно з висновками медико-соціальної експертизи, яка може призначити застосування альтернативних форм навчання.

4. Держава має не тільки, і не стільки, надати дитині з обмеженими можливостями, певні пільги та привілеї, а й повинна створити систему соціальних служб, що дозволяли б згладжувати обмеження, які перешкоджають процесам її соціалізації та індивідуальному розвитку. Сприяння формуванню навичок самообслуговування, створення

можливостей для самостійного ведення господарства й облаштування побуту можуть стати основою для інтеграції в суспільне життя. Наскільки різноманітні ці проблеми, ілюструє співвідношення послуг, якими скористувались сім'ї на виховання дітей з обмеженими фізичними можливостями, що звернулися до Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в м. Донецьк у 2013 р. «рис. 5.2».

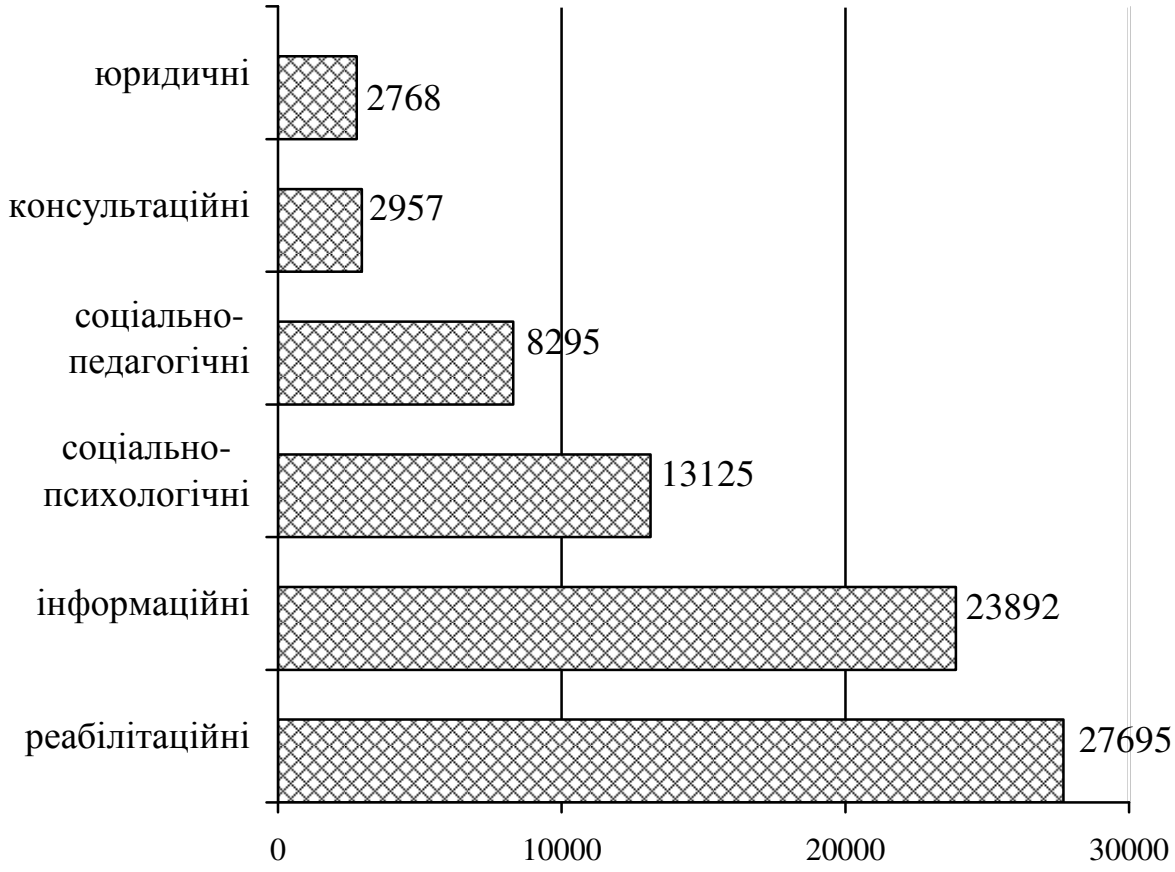

Рис. 5.2 Послуги, якими скористувалися сім'ї, що мають на вихованні дітей з обмеженими фізичними можливостями та звернулися до Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в м. Донецьк в 2013 р. (тис. осіб), за даними авторського дослідження «Результативність діяльності Служби супроводу», що проводилося при Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в м. Донецьк в 2013 р.

Соціальний захист дітей-інвалідів державою полягає в наданні грошової допомоги, засобів пересування, протезування, орієнтації й

сприйняття інформації, пристосованого житла, у встановленні опіки або стороннього догляду, забудови населених пунктів, громадського транспорту, засобів комунікацій і зв'язку до особливостей інвалідів.

На органи місцевого самоврядування державою покладено відповідальність щодо забезпечення необхідних умов для вільного доступу і користування особами з обмеженими можливостями державних установ, культурно-видовищних закладів, лікарень і спортивних споруд, занять фізкультурою і спортом. Сьогодні до процесу виявлення сімей з певними соціальними проблемами та негараздами, які, крім того, ще й мають дітей з інвалідністю, долучено не лише служби у справах дітей, управління (відділи) охорони здоров'я, управління (відділи) та заклади освіти, але й представники місцевої влади. Слід зазначити, що результати соціологічного дослідження «Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» у 2013 р. свідчать, що активну позицію щодо інформування центрів соціального захисту дітей про виникнення «проблемних» сімей, в яких є діти-інваліди, посіли саме органи місцевого самоврядування (9% загальної кількості виявлених) [113].

Крім того, існує регіональна специфіка розвитку системи соціального захисту дітей з обмеженими фізичними можливостями, яка безпосередньо пов'язана з наявністю чи відсутністю спецшкіл, спеціалізованих реабілітаційних центрів, спеціалістів – дефектологів, реабілітологів, психологів тощо. Оскільки спеціальні навчальні заклади розташовані в Україні нерівномірно, то діти-інваліди часто повинні здобувати освіту та виховання у спеціалізованих школах-інтернатах. В системі органів праці і соціального захисту населення сьогодні функціонують 55 дитячих будинків-інтернатів, в яких навчалося понад 6,9 тисяч дітей-інвалідів [334]. У такій школі діти з особливими фізичними потребами змушені перебувати в ізоляції від сім'ї, здорових однолітків, суспільства загалом, замикаючись у певному обмеженому соціумі, що гальмує своєчасне та повноцінне набуття конкретного соціального досвіду. Закритість навчання в зазначених

установах негативно позначається на розвитку особистості дитини, її готовності до самостійного життя.

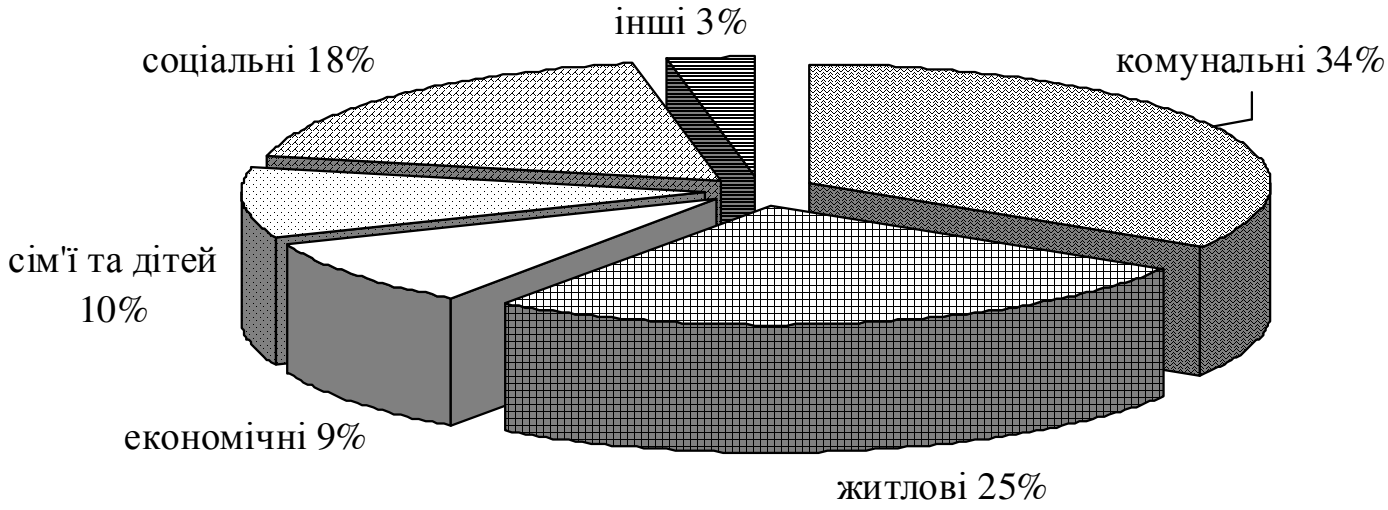

Рис. 5.3 Співвідношення проблем, що вирішують Виконкоми на місцях в м. Донецьк станом на 01.01.2014 р. (у відсотках), за матеріалами дослідження «Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність»

Традиціоналізм, характерний для навчальних закладів зазначеного типу, зазвичай, проявляється в орієнтації на звичні для інвалідів професії: слюсар, столяр, швачка тощо, хоча вони не відповідають їхнім реальним можливостям. Крім того, не поновлюються методи та форми профорієнтаційної роботи, адже нові умови життя дозволяють порушувати проблему набуття дітьми з обмеженими фізичними можливостями сучасних престижних професій. Однак система навчання таких дітей, на жаль, не є досконалою. Освітні заклади тільки починають упроваджувати принципи інклюзивної освіти. Станом на 1 грудня 2014 року, лише 20% загальноосвітніх навчальних закладів були повністю, а 45% – частково доступними для дітей з обмеженими фізичними можливостями. Тільки 32%

професійно-технічних навчальних закладів обладнані пандусами, звуковою сигналізацією та інформаційними табличками [340].

Інвалідність призводить до обмеження життєдіяльності та соціальної дезадаптації дитини, втрати здатності до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю за своєю поведінкою, спілкування. Ось чому їх спілкування зі здоровими однолітками має соціально важливе значення. У зв'язку з цим слід вирішувати комплекс соціальних та психологічних, педагогічних проблем щодо освітньої інклюзії. Роботу із соціальної корекції найчастіше виконують самі батьки, багато з них не мають спеціальних знань з дефектології та медико-соціальної реабілітації. Крім того, в центрах соціальних служб відсутня спеціальна консультативна служба, де батьки мали б можливість отримати рекомендації щодо догляду за хворою дитиною, її вихованням, інтеграцією до суспільного життя.

Таким чином, діти-інваліди, зазвичай, не мають соціальної підтримки, належних умов для розвитку своїх інтересів, здібностей, ще й приречені на інтелектуальну обмеженість, оскільки у більшості випадків ізольовані від традиційних форм життя. За офіційною статистикою, 26 % дітей-інвалідів виховуються в неповних сім'ях. За складних соціальних умов: боротьба за виживання, відсутність необхідних знань та вмінь матері не мають змоги надати дитині елементарних соціальних навичок, допомогти адаптуватися до життя в соціумі. В сім'ях, де на утриманні перебуває дитина з особливими потребами через постійне економічне навантаження, викликане її хворобою, домінує психологічна пригніченість, безперспективність, апатія, невпевненість у майбутньому. В особливих випадках батьки відмовляються від інваліда і віддають його на виховання до державних закладів інтернатного типу.

Згідно з даними офіційної статистики, у структурі інвалідності дітей в Україні перше місце займають захворювання нервової системи – 52,4 %, хвороби органів кровообігу – 34,4 %, дихання – 30,7 %, травлення – 21,7 %,

статевої системи – 13,2 %, загальний соматичний стан – 10,9 % «рис. 5.4» [318].

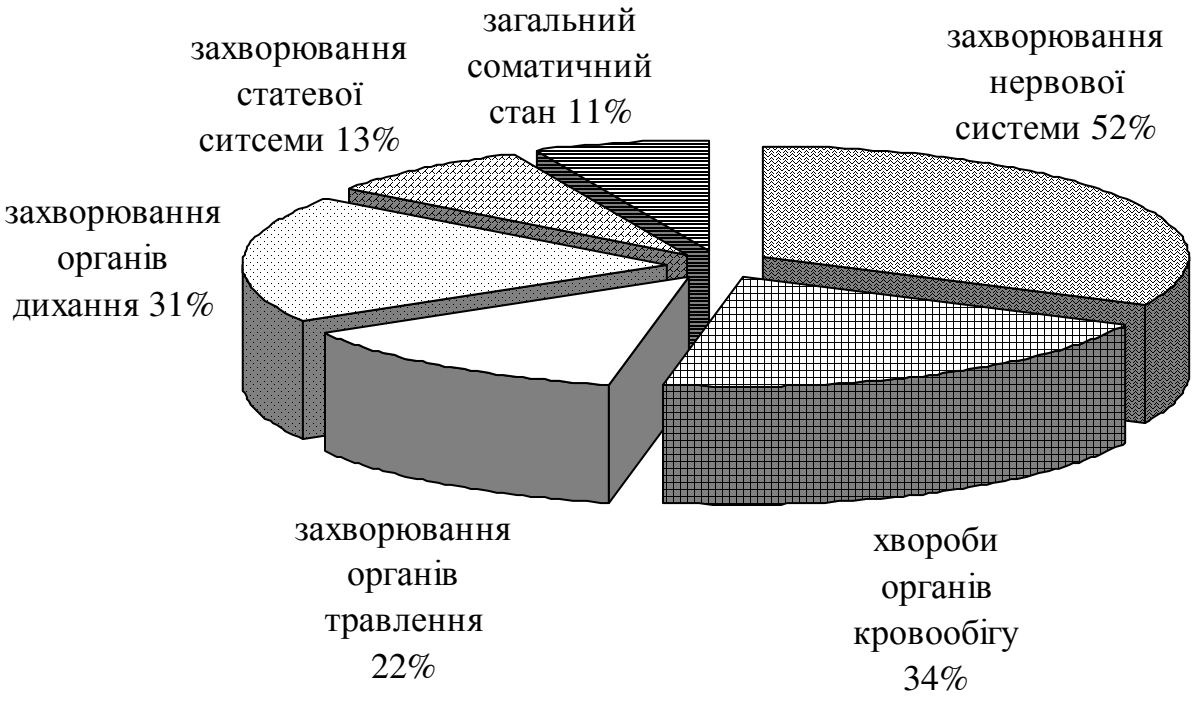

Рис. 5.4 Структура дитячої інвалідності в Україні станом на 01.01.2014 р. (у відсотках), згідно з даними вторинного аналізу дослідження «Україна-2013: підсумки року», проведеного Інформаційним агентством «Незалежне бюро новин».

В Україні протягом тривалого часу сформовано державну систему соціальної підтримки дітей-інвалідів і дітей з вадами психічного та фізичного розвитку, яка організаційно розподілилася між Міністерством освіти і науки України, Міністерством охорони здоров'я України, Міністерством соціальної політики України. У практиці соціальної роботи соціально-педагогічна і психологічна допомога донині ототожнюється із соціальним захистом. Пояснюється це, перш за все, відсутністю загальноприйнятої теорії співвідношення соціальної допомоги і соціального захисту. Зазначені аспекти належать до пріоритетних проблем, які можна вирішити лише зусиллями всього суспільства в цілому за належної підтримки держави, спрямованими

на створення рівних можливостей для всіх дітей без винятку. У цьому контексті особливого значення набуває зміна ставлення пересічних громадян до людей з особливими потребами. По-перше, це створення інклюзивної освіти, по-друге – доступної системи охорони здоров'я.

Таким чином, проаналізувавши стан соціального захисту дітей-інвалідів в Україні, проблеми, що виникають перед суспільством, можна поділити на три рівні. По-перше, ті що виникають у межах держави (макрорівень), по-друге, невирішені питання, що існують у регіонах (мезорівень) та по-третє, кризові явища в родині та найближчому оточенні (мікрорівень). Повноцінна інтеграція дитини з особливими потребами в життя суспільства можлива тільки за умови вирішення проблемних ситуацій на всіх рівнях. Зазначені проблеми набувають особливої актуальності через тенденцію до збільшення в українському суспільстві дітей з обмеженими фізичними можливостями внаслідок проведення антитерористичної операції.

5.2.2 Діти-сироти та усиновлені діти: життєві траєкторії

На 1 січня 2014 р. в нашій державі офіційно зареєстровано 92 988 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, серед яких 74 % – це соціальні сироти. Усього в державних закладах інтернатного типу на вихованні перебувають 17 800 осіб, у дитячих домах сімейного типу – 5 131 особа, а 7 006 осіб – в прийомних родинах. Держава надає фінансову підтримку на утримання дітей 3,5 млн. сімей, а загальні витрати державного бюджету України за вказаною статтею на 2013 р. становлять 41 млн. 145 тис. грн. [334]. Отже, однією з головних проблем сучасного стану соціального захисту дітей в Україні є наявність (за даними офіційної статистики) більше 1 % від загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потребують соціального захисту і не адаптовані до самостійного життя в суспільстві. Регіональна динаміка

статистики сирітства в державі, за результатами соціологічного дослідження, проведеного Інформаційним агентством «Незалежне бюро новин», свідчить, що чим нижча в регіоні народжуваність, тим більше сиріт та вищий рівень алкогольної залежності населення, найменше дітей-сиріт у Західних областях України, найбільше – у Східних.

Не зважаючи на те, що діти в Україні перебувають під опікою держави і з огляду на існуючі суспільні цінності та традиції користуються посиленою увагою громадськості, вони часто опиняються в складних життєвих ситуаціях, викликаних дією соціально-економічних, політичних, екологічних факторів та кризових ситуацій. Слід зазначити, що цифри офіційної статистики лише приблизно відображають реалії життя українського суспільства, оскільки безпритульні діти, діти-жебраки, діти, що перебувають у державних закладах закритого типу (психіатричні диспансери, клініки), залишаються поза офіційною статистикою. Моніторингове дослідження, що здійснене в Україні за сприянням ЮНІСЕФ у 2008 р., виявило, що за 2007 р. кількість соціальних сиріт збільшилася в 1,5 рази. Саме із зазначеного періоду спостерігається тенденція до збільшення відсотку соціального сирітства в державі «рис. 5.5».

Відповідно до частини третьої статті 52 Конституції України, «утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу» [185, ст. 52]. Здобутком України є узгодження національного законодавства стосовно дітей з міжнародними нормами, Конвенцією ООН про права дитини. Зокрема згідно зі статтею 25 Закону України «Про охорону дитинства» діти, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу держави» [269, ст. 25].

Однак, відповідно до існуючої міжнародної практики, за пріоритетністю визначаються такі форми опіки: усиновлення; опіка в сім’ях родичів; прийомна сім’я; інтернатний заклад.

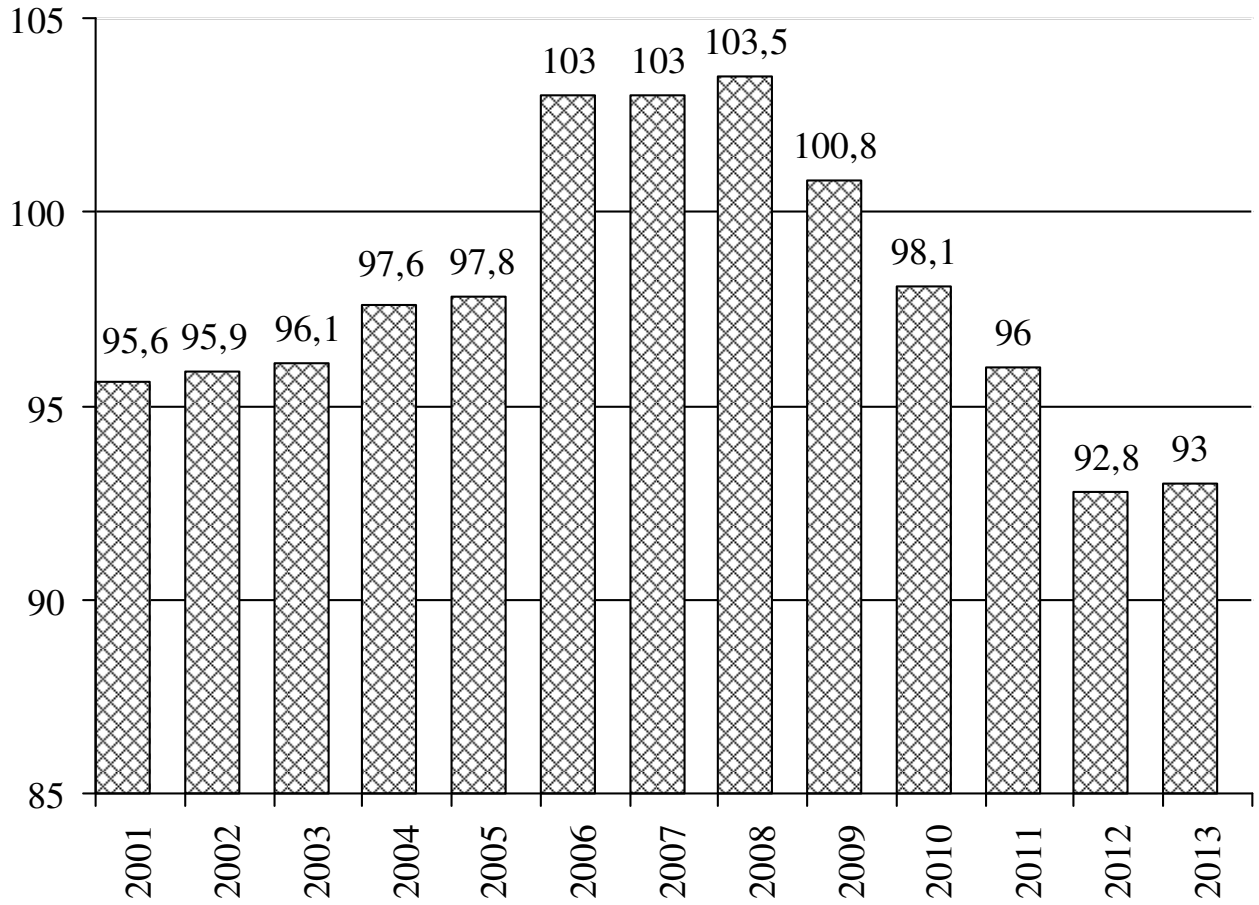

Рис. 5.5 Статистичні показники динаміки сирітства в Україні станом на 01.01.2014 р. (тис. осіб), за даними вторинного аналізу дослідження «Україна-2013: підсумки року», проведеного Інформаційним агентством «Незалежне бюро новин».

Забезпечити оптимальні умови життя та соціалізації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зобов'язані заклади, системи соціально-виховних інститутів державної опіки. Основне завдання – виховання та утримання дітей в установах інтернатного типу. Значна частина дитячих будинків та шкіл-інтернатів сьогодні мають недостатню матеріально-технічну базу, потребують ремонту, як житлових, так і службових приміщень. Матеріальні потреби дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, адміністрація дитячих закладів змушена вирішувати на спонсорські кошти, отримати які надто складно. Однак зміни в державній політиці щодо пріоритетів влаштування зазначеної категорії дітей змусили

педагогів, психологів та вихователів зазначених закладів дещо модернізувати існуючу систему. Нині впроваджуються нові навчально-виховні технології; залучають вихованців закладів інтернатного типу до навчання в загальноосвітніх школах для соціалізації в оточенні дітей, що живуть в сім'ї, та запобігання відчуженню.

Особливості існування держаних установ для виховання дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування мають сприятливі умови для зловживання персоналом та систематичного порушення прав їх мешканців. Співробітники таких закладів працюють в умовах психологічних перевантажень, що підвищує рівень професійного вигоряння. Згідно з державними нормами, на одного вихователя приходиться 21 дитина, за міжнародним стандартом – на 15 дітей передбачено залучення 4 працівників. Ці й інші чинники формують сутність тих проблеми, які постають перед вихованцями інтернатних закладів та має як особистісний, так і міжособистісний характер [336, с. 68].

Основним наслідком виховання дитини у державному закладі є порушення процесів соціалізації, викривлення адаптації як її механізму та формування відчуження, що значно ускладнює комунікацію із «зовнішнім» світом у зв'язку з несформованістю навичок спілкування. Наведені чинники провокують підвищення агресивності, нехтування собою як особистістю – це лише стислий перелік соціальних наслідків державного виховання. На жаль, перебування в закладах інтернатного типу перетворюється на головну життєву проблему дітей-сиріт, зумовлену суб'єктивними й об'єктивними чинниками. Для дитини, яка виховується за межами родини, на відміну від традиційних умов (сім'ї), чинники соціалізації мають іншу ієрархію, значущими агентами якої є вже не члени родини, а колектив, однолітки, вихователі, викладачі закладу та ін. Тому сироти, у своїй більшості, переживають дуже болісно відсутність родинного спілкування, участі матері в їх житті, підтримки близьких, як наслідок – ускладнення процесу становлення особистості й адаптації в соціумі. Усе це призводить до

гальмування, а іноді й викривлення, процесів засвоєння індивідом певної системи цінностей, норм, установок, зразків поводження, притаманних конкретному суспільству, соціальній спільноті. Випускники державних закладів постійно відчувають внутрішній дискомфорт, душевну самотність, страх перед дорослим самостійним життям, невпевненість у собі, недовіру до оточуючих, проблеми в організації вільного часу, одержанні медичної допомоги, створенні та збереженні власної сім'ї.

У дорослому житті діти зазначеної категорії стикаються з безліччю проблем, однак, для їх вирішення продовжують зберігати соціальні зв'язки переважно із своїм середовищем, сприймаючи оточуючий світ як ворожий. Крім того, у більшості спостерігається несформованість необхідних життєвих практичних і матеріальних навичок, порядку, невміння протистояти асоціальним явищам. Проведене опитування випускників Донецького та Мар'їнського інтернатів для дітей, позбавлених батьківського піклування, засвідчило, що серед життєвих планів на найближчі 1-2 роки перше місце посідає продовження навчання та здобуття освіти (95% респондентів). Кожен опитаний висловив упевненість, що в майбутньому знайде гідну роботу з відповідною заробітною платою. Замислюватися над тим, що після закінчення інтернатного закладу доведеться влаштовувати своє життя, діти почали заздалегідь, більшість ще з початкової школи (8-10 років). Найскладнішим для себе респонденти вважають отримання власного житла (60 %) та працевлаштування (40 %), найпростішим – продовження навчання (30 %). Хлопці вважають, що для влаштування в дорослому житті їм доведеться подолати немало труднощів, дівчата ж, навпаки, впевнені, у безхмарності свого майбутнього.

Ті опитані, які засвідчили, що прагнуть навчатися далі, майже всі планували вступити до вищих навчальних закладів, але 60 % було надто складно визначитися з майбутньою професією та місцем навчання. Серед професій, які обрали для себе респонденти, у хлопців переважають саме робітничі, у дівчат – лікар, соціальний працівник, юрист, менеджер,

косметолог. Переважна більшість респондентів (80 %) засвідчила, що вибір навчального закладу буде робити відповідно до рекомендацій вихователів, вчителів або навіть директора інтернату. Цікавим є факт – 30 % упевнені, що в майбутньому вони матимуть проблеми з навчанням, оскільки базовий рівень освіти не відповідає вимогам вищих навчальних закладів. Однак вступати до них вони будуть, оскільки держава гарантувала їм це право на пільгових умовах. Такі переживання зумовлені тим, що вступаючи до ВНЗ, молодь з числа сиріт все одно залишається дещо обмеженою у соціальних зв'язках. Більшість не можуть навіть сподіватися на матеріальну чи моральну підтримку рідної сім'ї та близьких людей.

Після закінчення загальноосвітніх закладів починається складний та багатогранний процес вибору життєвого шляху, відбувається безпосередня реалізація намічених планів за основними напрямами: навчання, організації змістовного дозвілля, пошуку нових контактів, роботи тощо. Під час перебування в державних виховних закладах у сиріт виникають специфічні соціальні стереотипи: депривaційні розлади, недовіра до людей, невміння в деяких випадках підготувати себе до роботи, специфічні споживчі практики тощо. Вища освіта необхідна їм для того, щоб мати спеціальність, яка в подальшому надасть можливості заробляти, забезпечувати себе та сім'ю. Саме тому, мотивація до здобуття якісної вищої освіти, досягнення успіху, активної життєвої позиції є надто значущою для випускників інтернатних закладів.

Отже, результати дослідження свідчать: випускники інтернатних закладів у своїй більшості усвідомлюють необхідність і важливість освіти для гідного влаштування подальшого життя та самовдосконалення. Отримані дані дозволяють стверджувати, що головною проблемою дітей-сиріт після випуску із закладу інтернатного типу є певний острах перед майбутнім, викликаний виходом із замкнутого середовища дитячого будинку в соціум, де піклуватися про себе, приймати рішення та планувати життя потрібно самостійно, без будь-якої допомоги. Отже, подальше навчання для них є

достатньо важливим соціальним фактором, оскільки вможливить не тільки здобути професію але й вирівняти соціальні можливості з дітьми, котрі виховувалися в сім'ї. Тому для поліпшення умов адаптації та соціалізації сиріт доцільно розробити концепцію (модель) соціально-психологічного та педагогічного супроводу студентів-сиріт у ВНЗ, яка б компенсувала відсутність основних агентів соціалізації та виконувала основну їх роботу.

Усі ці показники свідчать про те, що випускники закладів інтернатного типу перебувають у стані соціальної депривації. Для повної та успішної адаптації в суспільстві, а надалі – благополучної інтеграції в нього необхідно на державному рівні переходити до європейських стандартів виховання в дитячих будинках, притулках, інтернатах, удосконалювати програми підготовки дітей-сиріт до самостійного життя, орієнтуючи їх на розвиток адаптаційних механізмів самого вихованця, комунікативних здібностей, уміння ставити позитивні цілі та формувати власну мотивацію. Це набуває особливого значення за сучасних умов, коли через регулярні бойові дії у зоні АТО на Донбасі збільшується кількість дітей-сиріт в Україні, турбота за благополуччя яких цілком покладена на державу. Тому надто важливим є питання концептуальної зміни ставлення суспільства до такого явища я «сирітство», створення прогресивних методик інтеграції та адаптації депривованих членів суспільства.

Головним засобом, що забезпечить подолання труднощів соціалізації, може бути організація в установах для дітей-сиріт різноманітної за змістом, формами та способами її виконання діяльності, наближеної до образу життя в родині. Набуття в процесі виховання корисного життєвого досвіду, пізнання реалій навколишньої дійсності мають стати базою для виховних методик в інтернатних закладах. Безумовно, створити такі умови в державній установі практично надто складно, тому передача дітей-сиріт на виховання в сім'ю, до природного соціально-педагогічного середовища, що позитивно впливає на процеси виховання соціалізації адаптації та інтеграції дитини, є

найефективнішим варіантом вирішення проблеми соціального становлення дітей, позбавлених батьківського піклування.

Оскільки технологія державного виховання в закладах інтернатного типу зазначеної категорії дітей малоефективна, то сьогодні національна політика в Україні орієнтована на розвиток альтернативних форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Прикладом може слугувати дитячий будинок сімейного типу. Крім того, потребують подальшого наукового аналізу результати впровадження сімейних форм опіки з метою їх оптимізації та наближення до реалій українського суспільства. Перші кроки в зазначеному напрямі вже зроблені ще на початку XXI ст., так у 2004 р. в науковому журналі «Український соціум» вийшла друком стаття І.В. Пєші «Модель соціального експерименту із запровадження інституту прийомної сім'ї в Україні» [246, с. 108], там же було оприлюднено результати дослідження О.В. Денисюк «Виховання дітей раннього віку в сім'ї» в якому здійснено порівняльний аналіз виховання дитини в сімейному колі та державному закладі [85, с. 101].

З 2006 р. в Україні розпочався процес деінституціалізації системи соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що передбачає комплекс дій, спрямованих на виведення дітей зі під піклування державних установ з метою створення умов для виховання та розташування дітей поза закладами інтернатного типу. Динаміка усиновлення на 01.01.2014 р. проілюстрована «рис. 5.6».

За європейськими стандартами первинним у системі опіки над дитиною повинна бути сімейна форма виховання, проте перехід до заміни державних шкіл-інтернатів та дитячих будинків потребує поетапного впровадження. Сучасна система опіки над дітьми-сиротами поєднує два напрями: реорганізацію інтернатних установ та розвиток форм сімейної опіки, а зокрема усиновлення.

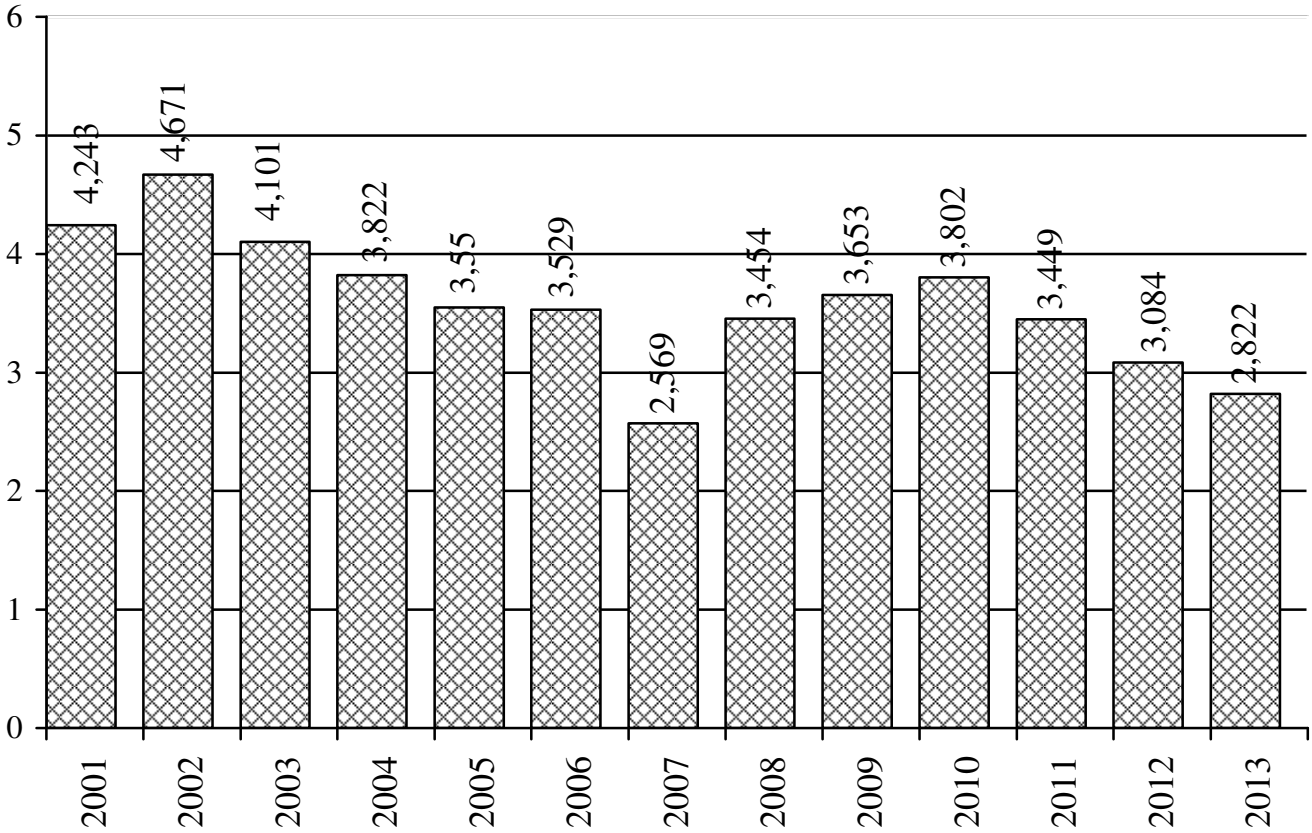

Рис. 5.6 Статистичні показники динаміки усиновлення в Україні станом на 01.01.2014 р. (тис. осіб), за даними вторинного аналізу дослідження «Україна-2013: підсумки року», проведеного Інформаційним агентством «Незалежне бюро новин».

Таким чином, пік усиновлення в Україні – 2002 р., радшеза все це пов’язано з юридичним спрощенням у незалежній державі безпосередньо процедурою усиновлення, на відміну від бюрократичних перешкод радянської системи. У цьому контексті слід зауважити, що тривалий час (до 2007 р.) більшість дітей зазначеної категорії всиновлювали іноземці «рис. 5.7».

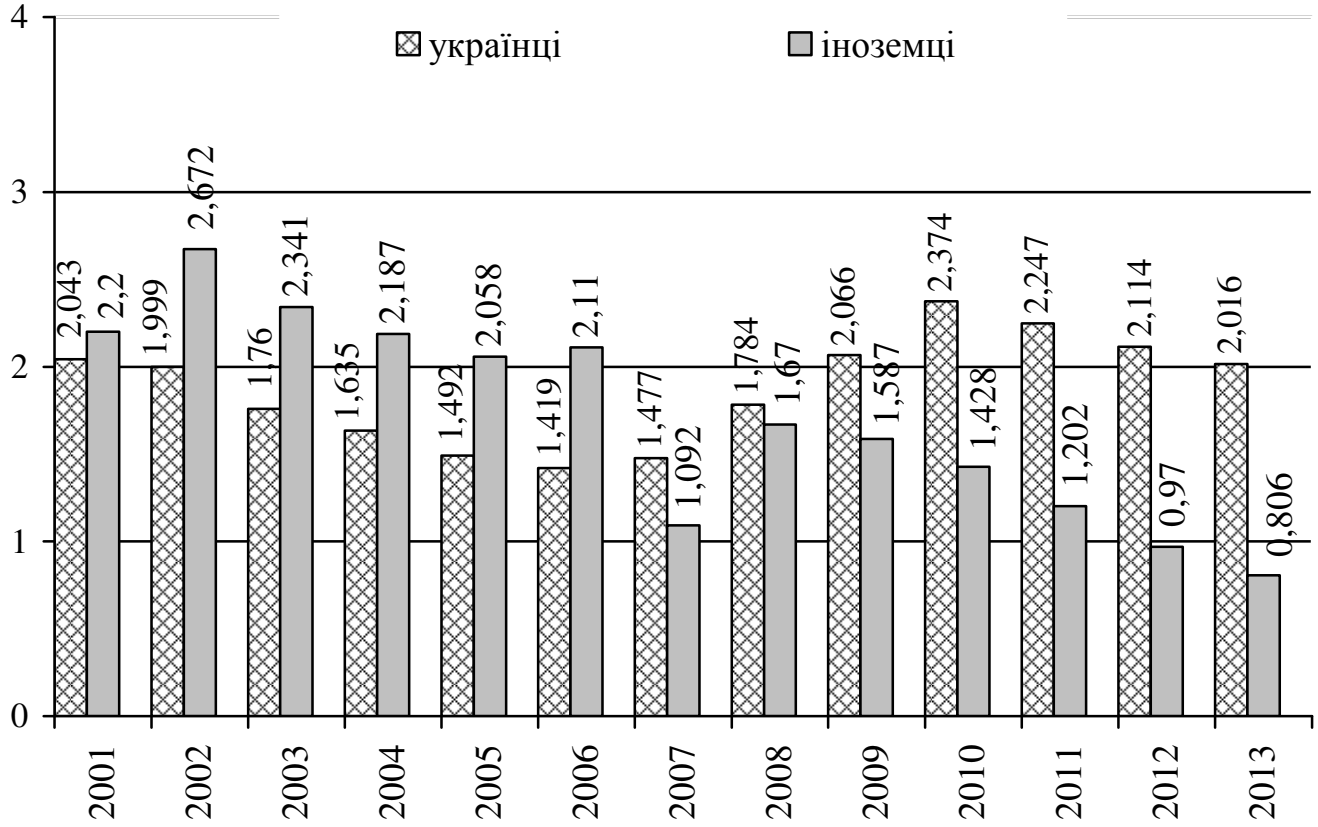

Рис. 5.7 Порівняльний аналіз динаміки усиновлення дітей-сиріт іноземцями та громадянами України станом на 01.01.2014 р. (тис. осіб), за даними вторинного аналізу дослідження «Україна-2013: підсумки року», проведеного Інформаційним агентством «Незалежне бюро новин».

Ситуація змінилася тільки після впровадження Національної стратегії деінституціоналізації дітей-сиріт, в якій визначено першочергове завдання державної політики – масове залучення українців до програми усиновлення. Найбільший спад усиновлення спостерігався у 2007 р., а негативна тенденція намітилась у 2013 р. і, очевидно, триватиме, оскільки кризова ситуація, що виникла в українському суспільстві внаслідок проведення АТО на Донбасі, не сприяє збільшенню усиновителів.

Згідно з даними аналізу, кількість іноземців, бажаючих усиновити українських сиріт, щорічно зменшується на 20 %. Загалом, усиновлені з України проживають у 34 країнах світу, 60 % від загальної кількості – у

США, серед них кожний четвертий має серйозні захворювання – синдром Дауна, уроджений порок серця, СНІД та ін. Водночас в Україні, за даними Міністерства охорони здоров'я, приблизно 1 млн сімейних пар фізично не можуть мати дітей, а щорічно 8-10 тис. дітей стають сиротами при народженні при живих батьках.

За результатами соціологічного дослідження «Проблеми усиновлення», проведеного в березні 2013 р. кафедрою соціології управління Донецького державного університету управління на замовлення благодійного фонду Р. Ахметова «Розвиток України» в рамках програми «Сирітству ні!», 75 % респондентів не висловили бажання усиновити дитину, однак всіляко підтримують тих, то зважиться на такий крок. Лише 3 % підтвердили прагнення взяти на виховання до своєї родини дитину-сироту, а 20 % – узагалі мали радикальну позицію – «сам не усиновлю та іншим не раджу» «рис. 5.8».

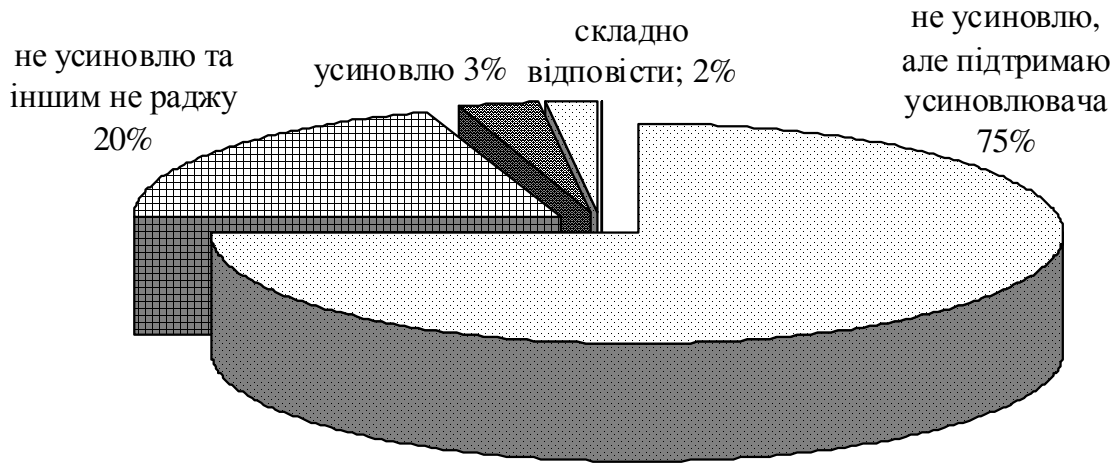

Рис. 5.8 Ставлення до усиновлення донетчан на 01.04.2013 р. (у відсотках), за даними соціологічного дослідження «Проблеми усиновлення», яке проводилося в межах програми «Сирітству - ні!», започаткованої Фондом Ріната Ахметова «Розвиток України» у 2013 р.

Однак, ситуація не завжди була такою: у 2008 р. 13,4 % від загальної кількості з 3454 було усиновлено дітей з Донецької області, що становило найбільший показник у всій державі. Тому динаміка до зменшення кількості бажаючих усиновити дитину, безумовно, є негативною, особливо для політики деінституціоналізації сирітства.

Відповідно до розпорядження президента України П. Порошенка, підписаного 10 травня 2015 р. «Про створення робочої групи для напрацювання пропозицій щодо реформування системи інституціонального догляду і виховання дітей», державні форми соціального влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ще тривалий час залишатимуться пріоритетними в Україні. Тому сьогодні особливо гостро в українському суспільстві постала проблема реформування державної системи соціального влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в контексті її деінституціоналізаціїї, та формування свідомої позиції громадян щодо усиновлення. На 1 січня 2014 р. в Україні було зареєстровано 92 988 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, серед яких 74 % – соціальні сироти. Усього в державних закладах інтернатного типу на вихованні перебувають 17 800 осіб, у дитячих будинках сімейного типу – 5 131 особа, а 7 006 осіб – у прийомних родинах.

5.2.3 Діти-вулиці: труднощі ідентифікації та соціального захисту

На сьогоднішній день в Україні не існує єдиного загальноприйнятого визначення щодо дітей та неповнолітніх, які позбавлені сімейного виховання і проживають на вулиці. Крім того, в історіографії зазначеної проблеми наведено безліч трактувань терміна «діти вулиці», однак ще не з'ясовано, яке з чисельних визначень найбільше характеризує українських дітей, котрі опинилися на вулиці. Відсутня в нашій державі й офіційна статистика щодо кількості дітей, котрі живуть або працюють на вулиці, але можна з упевненістю стверджувати, що за останні роки вона має динаміку до збільшення. Цифри, які публікують дослідні інститути та громадські організації, відрізняються радикальним чином і вказують на чисельність «дітей вулиці» від 30 000 до 50 000, останнім часом до 300 000 осіб. Згідно з дуже приблизними підрахунками Міністерства внутрішніх справ, в Україні «дітей вулиці» від 5-18 років налічується 130 000, це тільки тих, що так чи інакше потрапляли в поле зору правоохоронних органів. Серед них за гендерним складом 80 % хлопчики, 2 % дівчата, а за віковим – 76 % діти шкільного віку, 13 % дошкільнята, 11 % –16-18 років [90]. При цьому 90% є соціальними сиротами, котрих змушують виходити на вулицю власні батьки. Саме тому постає питання про дитину як суб'єкт суспільних перетворень, а відтак, і про актуальність дослідження проблеми дітей, які живуть та працюють на вулиці. Як специфічна соціально-демографічна група «діти вулиці» посідають певну сходинку в соціальній структурі сучасного українського суспільства. Саме тому у 2008-2009 рр. згідно з програмою співробітництва Уряду України та Дитячого фонду Організації Об'єднаних націй ЮНІСЕФ на 2006-2010 рр. при партнерстві з громадською організацією «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» в рамках проекту «профілактика ВІЛ-інфекції серед підлітків груп ризику (ПГР) в Україні та Південно-Східній Європі», було проведено багатоетапне соціологічне дослідження в таких мегаполісах України як Київ, Одеса,

Дніпропетровськ, Донецьк, об'єктом якого стали діти та підлітки від 3 до 18 років, що живуть та працюють на вулиці, а предметом – соціально-функціональні моделі життя, які вони практикують. Результати дослідження оприлюднено в Докладі Консорціуму із захисту дітей вулиць «Авіва» за підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) [248, с. 6]. У м. Донецьк вибіркова сукупність дослідження склала 200 осіб, серед них – 140 хлопчиків і 60 дівчаток відповідно до квотної системи, що ґрунтується на існуючих даних гендерного розподілу підлітків, які живуть або працюють на вулиці в Україні. За віковими характеристиками опитані розподілилися таким чином: 3–6 років – 22 %, 7–14 років – 41 %, 15–18 років – 37 %.

За визначенням Дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ, «діти вулиці» – це неповнолітні, для яких вулиця стала постійним місцем перебування, до них належать:

– діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках тощо) або не мають узагалі постійного житла і щоразу ночують у новому місці, а їх першочерговими потребами є фізіологічне виживання і пошук житла (безпритульні діти);

– діти, які підтримують контакт із сім'єю, але через перенаселення житла, експлуатацію та різні види насилля (сексуальне, психологічне, фізичне) проводять половину дня, а іноді й ночі на вулиці (бездоглядні діти);

– діти – вихованці будинків інтернатів та притулків, котрі з різних причин утекли з них і перебувають на вулиці (діти, які перебувають під опікою держави) [182]. Паралельно в науковому обігу існують два поняття: «діти, які працюють на вулиці» та «діти, які живуть на вулиці разом зі своєю сім'єю». Упродовж багатьох років проблеми відмови батьків від своїх обов'язків детально аналізували естонські вчені М. Тітма та Е. Саара, які виклали результати досліджень у книзі «Молоде покоління» [323], простежили вплив історичних процесів на збільшення соціального сирітства, визначали основні чинники «виходу» дитини на вулицю. Вивчення наукового доробку інших авторів надає можливість предметніше простежити не лише

специфіку й особливості процесу відмови від дитини та відчуження її від сім'ї, а й комплексно розглянути проблеми спадкоємності поколінь загалом. Важливими є праці українських учених О. Яременка та О. Балакірєвої [16], в яких досліджено причини та проблеми соціальних відхилень породжених бездоглядністю та безпритульністю неповнолітніх. Серед таких наукових розвідок помітно вирізняється монографія (за докторською дисертацією) С. Плаксія «Відхилення від соціальних норм життя серед неповнолітніх: суть, шляхи переборення». В якій зазначається, що у будь-якому суспільстві, навіть економічно розвиненому, є підґрунтя й основи для відхилень у дітей, позбавлених батьківського піклування [250, с. 208].

Такі міжнародні структури, як ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ зафіксували на початку XXI століття ріст соціальної дезадаптації, девіації та відчуження серед дітей, підтвердженням чого стала наявність таких маргінальних груп, як «діти вулиці». Крім того, нині простежується стійка залежність ступеня маргіналізації такої соціально-демографічної групи як діти від соціально-економічного стану суспільства. Впродовж останніх років в Україні «діти вулиці» стали помітним явищем у багатьох містах. Позбавлені батьківського нагляду, вони блукають у пошуках їжі та розваг, викликаючи тривогу та побоювання пересічних громадян.

Особливе коло проблем зазначеної категорії дітей пов'язане із соціальними стратегіями, структурно-функціональними моделями життя, які практикуються ними, в умовах відчуження від сім'ї – виходу на вулицю. Поняття «діти вулиці» трактується нами у вузькому значенні – це діти і підлітки до 18 років включно, для яких вулиця є основним соціальним та економічним середовищем, які позбавлені гарантованого доступу до житла, фактично – це бездомні діти. Від інших груп дітей, що проводять значний час на вулиці (членів молодіжних субкультур, вуличних компаній та інших), їх відрізняє необхідність самим знаходити кошти для існування. Таким чином, вони фактично позбавляються дитячого статусу, вилучені з процесу дитинства, позбавляють дорослих зобов'язань щодо піклування про них і

стають більш менш рівноправними членами неформальних вуличних співтовариств, нарівні з іншими міськими маргіналами.

У результаті проведеного нами опитування «дітей вулиці» м. Донецьк виявлено певні можливі перспективи, щодо зазначеної категорії, окрім безпосередньо кримінальних. Використовуючи можливості вулиці, діти активно намагаються знайти надійні й ефективні соціальні зв'язки, які допомогли б їм створити свій соціальний капітал. На жаль, у межах дослідження ми не мали нагоди простежити долі наших респондентів у часовій перспективі, а тому висновки було сформульовано на основі аналізу не тільки результатів опитування, а ще й біографічних інтерв'ю. Було опитано лише тих дітей, які добре розуміли нас і могли з нами говорити (вели себе адекватно).

Більшість «дітей вулиці» походить з незаможних сімей, схильних до алкоголізму і насильства. Причому, цікавим є той факт, що етимологія дитячої бездоглядності за виявленими характеристиками дуже подібна до тієї, що мала місце в 1920-х рр. XX ст., коли більшість безпритульників були вихідцями з неповних сімей, що зазнавали особливих труднощів у період високого безробіття і низької оплати праці. У 1928 р. 28 % безпритульників м. Донецьк виховували тільки матері, 7 % – тільки батько [86, арк. 144]. Отримані в результаті дослідження дані повністю збігаються із цифрами початку XX ст. Звичайно, цей збіг є дуже умовним – опитування проводили різні дослідники в різні періоди, і у нас немає достатньо детального опису методики дослідження, яка використана в 1928 році. Проте цей факт свідчить про певну подібність соціальних контекстів дитячої безпритульності на Донбасі.

У межах нашого дослідження достовірно визначити прибутки родин респондентів було неможливо, проте, 52,5 % дітей назвали фінансові проблеми в їх сім'ї, дуже гострими, 30,4 % – недоїдали, 44,6 % – жили в перенаселених приміщеннях. Серед батьків (вітчимів) було 15 % безробітних, серед матерів (мачух) – 30,6 %. Половина самотніх батьків і

75 % самотніх матерів, за словами дітей, переживали «періоди безробіття». Третина дорослих мали лише тимчасовому роботу (частіше всього – у сфері торгівлі), сезонну роботу або жебрачили. При цьому, за словами дітей, у своїй більшості – 80 % батьків раніше працювали або на виробництві, або у сфері обслуговування. Найпоширенішими заняттями батьків, які називали опитані – продавщиця в наметі, прибиральниця, робітник на заводі, крім того, 48 % дітей стверджували, що один з батьків перебуває в місцях позбавлення волі. Загалом ці можна охарактеризувати таким чином «рис. 5.9».

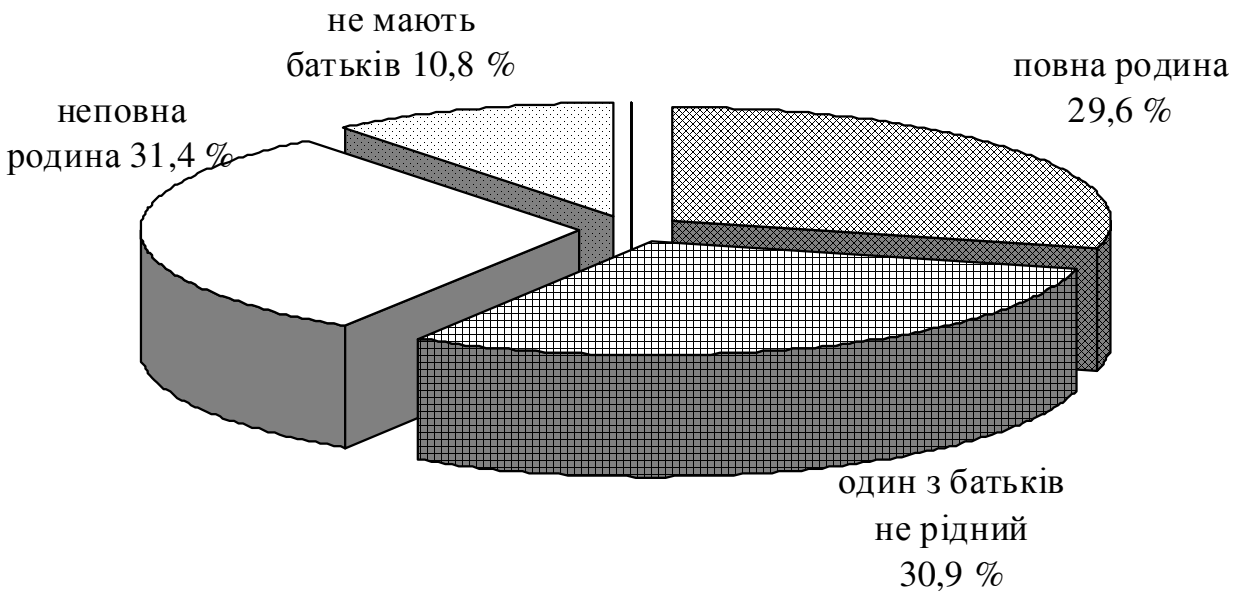

Рис. 5.9. Соціальні характеристики сімей дітей-вулиці (у відсотках), за результатами дослідження «Профілактика ВІЛ-інфекції серед підлітків груп ризику (ПГР) в Україні та Південно-Східній Європі», проведеного в межах програми співробітництва Уряду України та Дитячого фонду Організації Об’єднаних Націй ЮНІСЕФ у 2006 - 2010 рр.

Бідність і безробіття в сім’ях «дітей вулиці» переважно пов’язані з алкоголізмом або, принаймні, з частим вживанням спиртних напоїв дорослими. На запитання, чи «споживає в твоїй сім’ї хто-небудь алкоголь часто і у великих кількостях?» відповіли ствердно 71,7 % дітей. Батьківське

виховання в таких сім'ях, зазвичай - це регулярні фізичні покарання, при цьому 59,6 % в середньому каралися кілька разів на тиждень, тілесним покаранням піддавалися 78,6 %, з них 44,4 % мали в результаті рани і тілесні ушкодження.

За таких умов діти свідомо обирали життя на вулиці, зазвичай цьому передував період короткочасних утеч, невідвідувань школи. Дві третини опитаних дітей неодноразово втікали від батьків. Це не означає, що вони залишали рідний дім назавжди. Близько 70 % респондентів періодично поверталися додому, щоб поспати, помитися, узяти або, навпаки, віддати гроші.

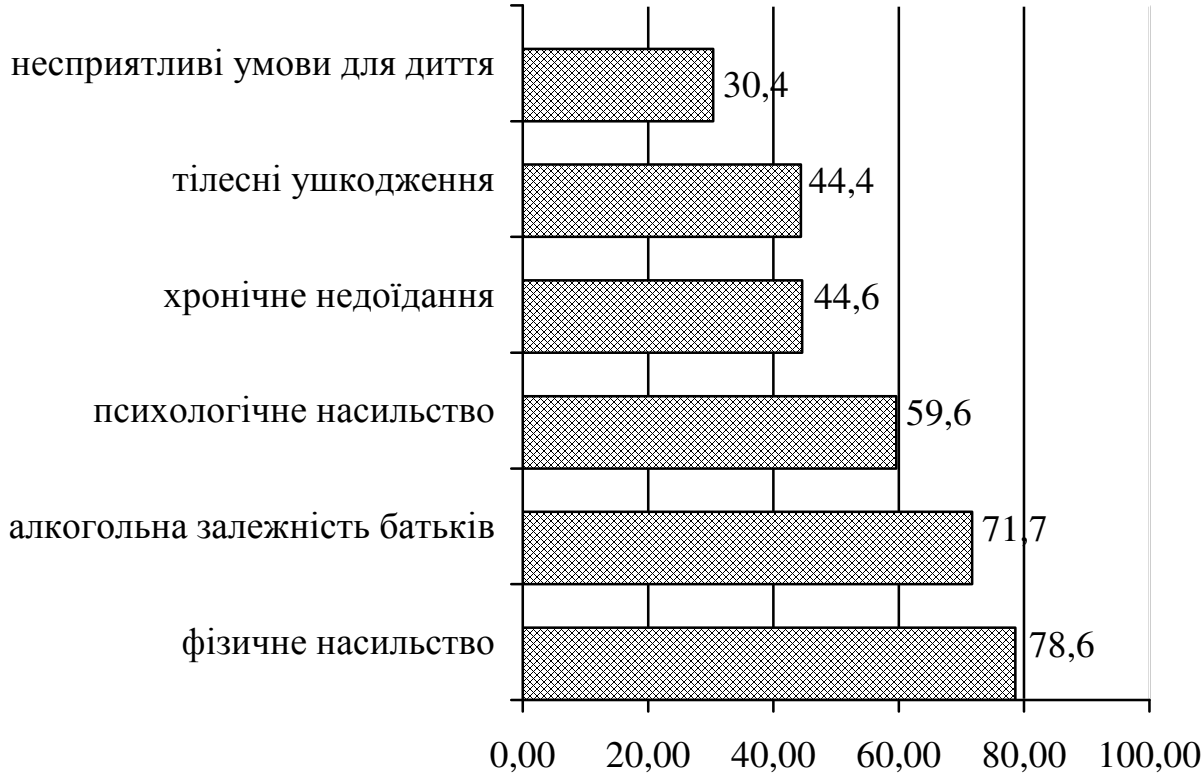

Рис. 5.10. Причини втечі дитини із сім'ї на вулицю (у відсотках), за результатами дослідження «Профілактика ВІЛ-інфекції серед підлітків груп ризику (ПГР) в Україні та Південно-Східній Європі», проведеного в межах програми співробітництва Уряду України та Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй ЮНІСЕФ у 2006 - 2010 рр.

У пошуках кращого життя за негативних умов у родинному колі «рис. 5.10» діти йдуть з сім'ї на вулицю, де перед ними, як і перед дорослими, відкриваються дві перспективи: вони можуть або опуститися на саме дно, поповнивши ряди міських безхатченків, з мінімальним соціальним капіталом, позбавлених усіх економічних і соціальних ресурсів, або ввійти до структур тіньової економіки чи криміналу.

Результати дослідження надали можливості проаналізувати ті соціальні структури інтеграцідо яких доступна для дітей вулиці. Такі утворення не є локальними, вони входять в широку картину соціальних зв'язків у маргінальному середовищі та сполучені з «великим суспільством».

Близько третини бездоглядних дітей, затриманих на вулицях правоохоронними органами, є мігрантами. Деякі з них приїхали з батьками до великого міста із сільської місцевості в пошуках заробітчанства. В околицях міських ринків існує ціла інфраструктура місць, де живуть такі сім'ї. З часом матеріальні і фізичні ресурси таких родин вичерпуються і діти стають основними добувачами своєї родини, оскільки успішніше, ніж дорослі, можуть заробити жебрацтвом або дрібною торгівлею (наприклад, продажем авторучок, газет або книг). Важливою обставиною, що визначає життєві можливості таких дітей, є те, що вони не мають можливості навчатися, а їх стійка самоідентифікація дозволяє інтегрувати у вузькі соціальні шари бездомних.

Більшість опитаних дітей щодня працюють на ринку – розвантажують товари, миють торгівельні місця, виконують іншу випадкову роботу, час від часу жебракують чи/та крадуть. Ця діяльність допомагає їм вижити, але не забезпечує стабільності та захисту. Соціальні відносини за таких умов є виключно функціональними, однак, трапляються випадки, коли реалізатори на ринку допомагають дітям вулиці, інколи сприяють їх влаштуванню. Набуття соціального капіталу через входження в систему соціальних зв'язків, існуючих на оптових і роздрібних ринках, для дітей вулиці практично неможливе завдання. Як свідчить практика для того, щоб отримати роботу з

високою заробітною платою та мати перспективи, людина повинна або мати паспорт та диплом про освіту, або мати рекомендацію від знайомих чи родичів, тому для дітей вулиці, які сприймаються виключно як маргінали, доступна лише випадкова мало оплачувана робота.

Існують поодинокі випадки, коли діти вулиці долучаються до груп безхатчинків, разом ночують у підвалах, на горищах (на опалювальних трубах), хоча і не визнають своєї належності до зазначеної категорії безхатченків. У таких співтовариствах відбувається епізодичний обмін матеріальними благами і послугами, виникає взаємна ідентифікація, проте соціальні зв'язки дуже слабкі, а ієрархічний розподіл ролей в групі не відбувається. У прагненні змінити свій статус діти намагаються інтегруватися в доступні для них неформальні структури, звані ними «системами» (розповсюджувачі наркотиків, сутенери, скупники краденого тощо).

Майже всі опитані діти характеризували ситуацію, в якій вони вимушені жити, як «повне беззаконня», що в їх розумінні, означає, зокрема, не відсутність можливості реалізувати свої конституційні права, а недотримання неформальних законів у кримінальному співтоваристві. Стосовно «цивільного життя» цей термін для них означає, з одного боку, «війну всіх проти всіх», а з іншого – відсутність захисних будь-яких механізмів. Крім того, необхідно зважати на той факт, що діти вулиці перебувають у соціальній ізоляції, тому шукають шляхи залучення до певних співтовариств, найдоступніші з яких є кримінальними.

Одним зі способів потрапити до так званої системи вулиці є проституція та розповсюдження наркотиків. Частіше залучають дітей вулиці до таких форм організованої злочинності примусово або обманом – одурювання дітей обіцянками роботи та високої заробітної платні. За розповідями дівчат та хлопців, проституція є організованим бізнесом, в якому стати сутенером або «матусею» – мрія багатьох опитаних дітей-вулиці.

Хоча вони зазначають, що для цього потрібні зв'язки, гроші й уміння, але, як виявилося в результаті дослідження, і серед неповнолітніх є сутенери.

Доступ до зазначеного бізнесу суб'єктивно сприймається дітьми вулиці як вищий щабель на сходах соціальної ієрархії бездомного життя. Усвідомлюючи небезпеку проституції (хвороби, імовірність насильства зі сторони клієнтів), вони сподіваються з часом накопичити значну суму грошей, що дозволить їм купити житло, відкрити свою справу або, навпаки, самим стати сутенерами. Іншими словами, проституція сприймається як альтернатива праці вантажника на ринку, варіант кар'єрного росту, ризики якого нівелюються наявністю фінансової винагороди. Можливість знайти легітимну зайнятість, яка б дозволила їм вижити і накопичити соціальний капітал, на думку респондентів, навпаки, є нереальною. Інший спосіб потрапити до так званої вуличної системи – це торгівля наркотиками. Особливу увагу під час проведення дослідженні зосереджено на наркотичній залежності дітей вулиці. Отримані дані несподівані та тривожні, оскільки 35,5% зізналися, що вживали психотропні речовини. Цікаве і «наркотичне меню» цих дітей: перше місце посідає героїн (30,7% усіх споживаних наркотиків), опіати (25%), похідні конопель (26%), клей та інші токсиканти (20,3%). Хоча цілком не слід забувати й про імовірність, що респонденти намагалися створити певне враження про себе, як про активних діячів на ринку торгівлі наркотиками «рис. 5.11».

Крім того, результати дослідження свідчать: 30% безпритульних, які повідомили про свою участь у наркобізнесі, заявили, що вважають торгівлю наркотиками кращим способом «заробляти» кошти для існування, порівняно з проституцією. За даними опитування, дорослі наркоторговці часто вдаються до послуг дітей вулиці. Зокрема, відповіді ілюструють: ті, хто збуває наркотики, розплачуються з «дітьми вулиці»: грошима – 25,6 %, продуктами харчування – 7,3 %, наркотиками – 46,3 %, наданням місця для ночівлі – 5,7 %, заступництвом – 15,3 %.

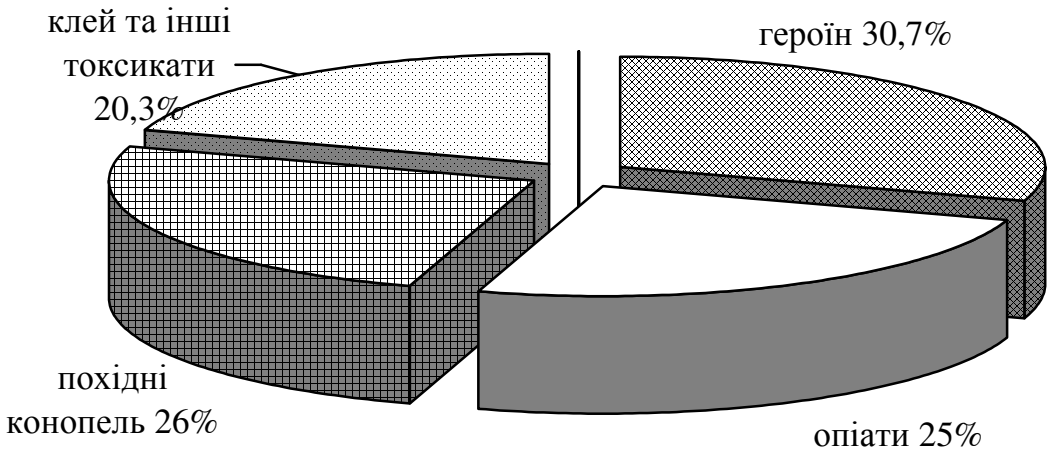

Рис. 5.11 Споживання психотропних речовин дітьми-вулиці (у відсотках) за результатами дослідження «Профілактика ВІЛ-інфекції серед підлітків груп ризику (ПГР) в Україні та Південно-Східній Європі», проведеного В межах програми співробітництва Уряду України та Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй ЮНІСЕФ у 2006 - 2010 рр.

Тіньові співтовариства, в які потрапляють діти після того, як опиняються на вулиці, мають достатньо складну структуру, що характеризується наявністю соціальних низів і верхів. Пройшовши соціалізацію в такій «системі», особа вже з певними труднощами сприймає реалії суспільного життя. Перебування в зазначених умовах тривалий час формує звичку до життя на вулиці та призводить до самоорганізації, що зменшує можливості повернутися до «нормального» життя, але допомагає вибудовувати паралельні життєві стратегії, завдяки яким діти-вулиці дістають можливість вижити в умовах обмеженого доступу до інститутів «великого суспільства».

Таким чином, діти вулиці так чи інакше намагаються ввійти до груп, діяльність яких може бути як легальною (робота на ринку), так і кримінальною (торгівля наркотиками, проституція, квартирні крадіжки). Перші мають вельми слабку структуру, неієрархічну систему відносин, в них відсутні групові санкції та незначні можливості. Другі, з жорстокішою

структурою та певною ідеологією, це вуличні злочинці. Діти вулиці прагнуть увійти до так званої «системи», щоб мати підтримку, яку вона надає своїм членам, можливості знайти тимчасовий притулок, накопичити грошей. На жаль, укорінившись у «тіньових взаємозв'язках», діти-вулиці втрачають можливості до нормальної реінтеграції в суспільство. На жаль державні форми соціального влаштування, як можливий варіант виходу зі складної життєвої ситуації вони не беруть до уваги, оскільки впевнені в патерналізмі методів виховання та не бажають втрачати індивідуальність.

5.2.4 Діти тимчасово переміщених осіб із зони АТО в Україні: життєві стратегії

Реалії життя українського суспільства сьогодення такі, що частина Донецької та Луганської областей окуповані незаконними збройними формуваннями і не контролюються офіційною владою. Світове співтовариство офіційно визнало, що дітям, навіть під час перебування в зоні збройного конфлікту, життєво необхідні: забезпечення – гарантія прав та свобод, які надають доступ до повноцінного існування в суспільстві, захист – убезпечення життя та здоров'я від негативних впливів кризових ситуацій та участь – можливість долучитися до процесу прийняття рішень та повноправно жити в дорослому світі. Отже основним критерієм, що визначає становище дитини в суспільстві, є ставлення до неї соціуму, відповідно до якого держава формує основні засади соціальної політики та розробляє стратегії захисту й забезпечення зазначеної категорії населення. Оскільки, зазвичай, діти розглядаються виключно як об'єкти впливу на них суспільства, то обов'язком будь-якої держави – є надання їм необхідної допомоги і створення сприятливих умов для становлення та розвитку. Найбільше соціальних гарантій потребують діти, котрі за тих чи інших обставин опинилися в кризовій ситуації, яка виникла внаслідок війни,

екологічних чи техногенних катастроф тощо. Тому соціальний захист дітей набуває особливого – стратегічного значення в умовах збройного конфлвкту, наприклад, проведення антитерористичної операції (АТО).

В Україні зазначена проблема недостатньо досліджена. Існує аналітична доповідь Національного інститут стратегічних досліджень щодо необхідності узгодження правових аспектів визначення статусу та умов надання соціальних гарантій дітям із зони АТО та вдосконалення нормативно-правової бази щодо дотримання конституційних прав і свобод громадян. У контексті вивчення можливих наслідків для суспільства прямої та опосередкованої участі дітей у збройному конфлікті зазначеного типу, існує науковий доробок американських та ізраїльських дослідників, які акцентували на проблемах: збільшення дитячої інвалідності – Дж, Мечел, появи дітей-солдат – І. Мак-Конан, гендерних особливостях наслідків для дітей участі в бойових діях – К. Алмквист та безпеки дітей в умовах такого кризового явища як війна [419, 421, 380].

До початку бойових дій, за даними офіційної статистики, в зазначених районах проживало з батьками близько 1 млн дітей від 0 до 18 років. За інформацією Д. Касьянової – керівника проектів Гуманітарного штабу Р. Ахметова, на початок літа 2015 р. в зоні АТО перебувало 500 тисяч дітей, серед них 14 тисяч – з обмеженими можливостями, 7 тисяч – сиріт і дітей, що позбавлені батьківського піклування, та 30 тисяч – новонароджених. При цьому на території України, згідно з даними Міністерства соціальної політики зареєстровано 150 тисяч дітей «тимчасово переміщених осіб», що становить лише 15 % від загальної кількості, де перебувають ще 350 тисяч – невідомо [175].

Ведення бойових дій на окупованій території Донбасу призводить до збільшення показників такого соціального явища як сирітство. До початку АТО в Україні, за даними офіційної статистики, щорічно ставали сиротами 8 тис. дітей [175]. На сьогоднішній день офіційних даних з цього приводу не

існує, однак з упевненістю можна сказати, що через збройний конфлікт значно збільшилася їх кількість, як на окупованій території, так і в державі загалом. Якщо в Україні соціальні служби ще працюють та намагаються оперативно виявляти осиротілих дітей, то в зоні конфлікту такі діти залишаються наодинці зі своїми проблемами. Уже класичним прикладом для соціальних працівників став випадок з 15-річною донетчанкою, родина якої проживала в Петровському районі м. Донецьк і загинула внаслідок влучення снаряду до квартири в серпні 2014 р. Про те, що дитина осиротіла, не знали навіть у школі, дівчина сумлінно закінчила дев'ятий клас, самостійно долала труднощі й виїхала на підконтрольну Україні територію, де з'ясувалися, всі обставини її життя. Зважаючи на складність тих соціальних процесів, які виникають в українському суспільстві під час проведення АТО, з впевненістю можна сказати, що такий випадок непоодинокий. Ускладнюється зазначена ситуація ще й тим, що відстежити дітей з понівеченими долями фізично неможливо, оскільки вони, у своїй більшості, навіть не мають документів, які підтверджували б смерть батьків. За прийнятими в Україні законами свідоцтво «Про смерть», видане не території самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», в Україні дійсним не є. Саме ці обставини ускладнюють подальше влаштування в Україні осиротілих в АТО дітей та процедуру надання соціальної допомоги неповним сім'ям. Заступник міністра соціальної політики з питань євроінтеграції С. Устименко підтвердив цей факт, зазначивши, що за 2014 р. та І півріччя 2015 р. з територій, непідконтрольних державі, удалося віддати на усиновлення лише 345 дітей, серед яких 276 – узяли до своїх родин українці, а 69 – іноземці [333].

Директор департаменту захисту прав дітей та усиновлення Міністерства соціальної політики Р. Ковбаса в офіційному звіті уряду констатував, що на окупованих територіях процедура усиновлення не відбувається, облік осиротілих дітей не ведеться. Однак він замовчав дуже серйозний факт. На непідконтрольній Україні території Донецької області в

інтернатних закладах залишилося близько 5 тисяч дітей-сиріт і дітей, позбавлених опіки батьків (а точніше 5256 дитини). Про своєчасну евакуацію державних закладів інтернатного АТО не потурбувалося ні Міністерство соціальної політики, ні Міністерство освіти і науки України. За офіційними даними, на неокупованій території Донецької області на вихованні держави залишилося 4615 дітей. Тобто більше половини сиріт, за яких відповідальні саме державні органи опіки і піклування, через халатність чи неувагу чиновників нині перебувають на території бойових дій. Зрозуміло, що фінансування закладів навіть інтернатного типу на окупованій території Кабінет Міністрів не здійснює, тому на які кошти вони та їх вихователі виживають залишається питанням, яке, на превеликий жаль, не цікавить жодне міністерство. Крім того, наодинці з проблемами залишилися дитячі будинки сімейного типу, про які взагалі забули, однак у них проживає 931 дитина, з яких 640 на окупованій території, а 251 – на підконтрольній Україні. Відомо, що до Російської Федерації із зони АТО виїхало 15 дитячих будинків сімейного типу [175].

Цікавим є той факт, що дітей, яким, незважаючи на існуючі проблеми, удалося залишити окуповані території та довести державним чиновникам статус «сироти», переважно під час розподілу направляють до спеціалізованих закладів «для дітей без норми інтелекту», де наприкінці навчання не надають атестата про середню освіту, зможуть отримати лише довідку про те що прослухали навчальний курс середньої школи, з якою вступити до іншого навчального закладу фізично неможливо. Складно сказати, чим керуються державні службовці, створюючи такі прецеденти, однак, зафіксовані випадки неодноразові, про цей факт повідомляли ЗМІ, керівники Гуманітарного штабу Р. Ахметова, які намагалися змінити ситуацію.

Не готова держава прийняти й інтернатні заклади, яким вдалося виїхати із зони АТО, незважаючи на відсутність програми евакуації та нерозробленість самого механізму переміщення закладів такого типу.

Прикладом є Авдіївський дитячий будинок, діти та вихователі якого у травні 2015 р. вийшли на мітинг протесту під Дніпропетровську ОДА з гаслами «Ми діти України». Суть проблеми полягає в тому, що заклад – Дніпропетровський дитячий санаторій № 2, в який їх улаштували в листопаді 2015 р. після виїзду з рідного прифронтового міста, перебував у стадії ремонту і навесні місцеві чиновники його просто закрили, отримавши з бюджету кошти на реконструкцію. Певний час дітям та їх педагогам дозволили жити в дитячому будинку м. Нікополь, який був переповнений. Управління соціального захисту і Служба у справах дітей Дніпропетровської ОДА прийняли рішення – відправити мітингувальників на відпочинок до оздоровчого центру «Перлина Придніпров'я» Новомосковського району Дніпропетровської області, не конкретизувавши, яка доля чекає інтернатний заклад після закінчення курортного сезону. Цікавим є й той факт, що згідно з офіційними документами, Дніпропетровський дитячий санаторій № 2 зачинили на період ремонтних робіт та підготовки для прийому переселенців із зони АТО. Таким чином, наведені факти свідчать про те, що органи виконавчої влади на місцях не тільки не готові до прийому персоналу і вихованців державних закладів, евакуйованих із зони АТО, але й не сприяють налагодженню системи соціального влаштування дітей, котрі опинилися в складній життєвій ситуації внаслідок такого кризового явища як збройний конфлікт.

Ще однією проблемою, спричиненою АТО, стала невизначеність статусу новонароджених на окупованих територіях Донбасу, батьки яких не можуть отримати державного свідоцтва про народження, а документ який видано відділами реєстрації самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» Україна не визнає дійсними. Крім того, документи з пологових будинків, розташованих на окупованій території, також не приймаються. Щоб офіційно зареєструвати немовля його батьки повинні переїхати до підконтрольного українській владі регіону та отримати статусу тимчасових переселенців. На жаль, через фінансові ускладнення та активні бойові дії не всі громадяни мають таку

можливість. За даними депутата «Опозиційного блока» Юрія Павленка, який направив офіційний запит із цього приводу до Міністерства юстиції, серед 30 тисяч новонароджених у «ДНР» та «ЛНР» змогли отримати свідоцтво про народження офіційного зразка 3472 [243].

У цьому контексті актуальним залишається питання видачі паспортів тим українцям, яким удалося виїхати із зони бойових дій і виповнилося 16 років, в існуючих реаліях для цього немає жодної юридичної можливості, на законодавчому рівні процедура просто не прописана. Відповідно до встановлених законом норм такий документ громадянин отримує за місцем реєстрації одного з батьків. На початок літа 2015 р. статусу «внутрішньо переміщених осіб» набули тільки 15 % (160 тис.) серед усіх зареєстрованих «тимчасових переселенців». Крім того, за рік проведення антитерористичної операції на державному рівні не було прийнято жодного закону щодо підтримки та соціального захисту дітей в Україні.

Однак питання юридичного оформлення дітей тимчасових переселенців із зони АТО в найближчий перспективі буде вирішено: з 31 липня 2015 р. нотаріусам Донецької та Луганської областей не мають доступу до Єдиного державного реєстру як довіреностей, так і спеціальних бланків нотаріальних документів. Відповідно до офіційної позиції Міністерства юстиції України, це зроблено з метою захисту прав громадян, котрі проживають на окупованій території. Таким чином діти втратили єдину можливість офіційно виїхати із зони проведення АТО, оскільки в рамках існуючої нормативної бази перетин контрольно-пропускного пункту неповнолітня особа може здійснити у супровідні одного з батьків при наявності завіреного нотаріально дозволу іншого. Як правило нотаріальна довіреність такого характеру видається терміном на місяць, тому вже на початок вересня діти, що проживають на території самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», стали невиїзними. Останній варіант для сім'ї з дітьми потрапити в Україну – незаконний перетин кордону спочатку до РФ, через зруйновані та непрацюючі прикордонні пункти, а потім з Росії вже через працюючі в

Харківській та Сумській областях повернутися до України. Це незаконний спосіб, який карається штрафом – перший раз 1700 грн., другий – 3500 грн., утім іншої можливості залишити зону збройного конфлікту для дітей уже не існує [333].

Іншим серйозним аспектом, що виник у результаті проведення воєнних операцій на Донбасі, на який необхідно звернути увагу в контексті захисту дітей і дитинства в Україні, є різке збільшення дитячої інвалідності внаслідок необережного ставлення до зброї чи її застосування. Значна кількість жертв отримує каліцтва, підірвавшись на розтяжках, протипіхотних мінах, намагаючись розібрати невідомі предмети (гранати, фугаси та інші), і їх значно більше, ніж дітей, які постраждали через бойові дії (співвідношення становить приблизно один до трьох). Більшість таких випадків зафіксовано на території лінії розмежування, та так званій «сірій зоні», однак, у зв'язку з масовим поширенням зброї в державі загалом, трапляються випадки подібного каліцтва і в далеких від АТО регіонах. На освітньому рівні програму ознайомлення школярів з існуючою небезпекою не прийнято. У школах ведуть лише роз'яснювальну роботу щодо виявлення невідомих об'єктів та підозрілих осіб у громадських місцях. Тому в післявоєнній перспективі прогнозованим є збільшення в Україні дітей з особливими фізичними потребами.

Умови блокади окупованих територій Донбасу теж не сприяють народжуваності та розвиткові наступних поколінь. Родини з дітьми, які не мають можливості виїхати, опинилися на межі виживання. З одного боку, економічна криза, високий рівень безробіття не дозволяють забезпечити належний рівень харчування, з іншого − продуктова блокада, змушує деякі сім'ї жити впроголодь. Це, безумовно, має негативний вплив на здоров'я дітей, жінок та їх майбутнє потомство. Досвід Другої світової війни свідчить, що в повоєнний період у регіонах, переживших окупацію, впродовж 10 років був високим рівень патології в новонароджених. Тому, в можливій перспективі, за умови повернення Донбасу, території самопроголошених

республік для України стануть регіоном з високим навантаженням соціальних служб через збільшення категорій населення що потребуватимуть захисту та забезпечення, патронату та реабілітації, на жаль не тільки соціальної, а й медичної.

Економічні негаразди та життя на крайній межі виживання стають пусковими механізмами виникнення такого серйозного явища як діти-солдати та діти-комбатанти. Зазначені поняття розрізняються Женевською конвенцією.

Діти-солдати – це діти до 18 років, які завербовані до збройних сил і беруть участь у політичному насильстві [419, с. 7]. Діти з бідних і маргіналізованих соціальних верств, а також розлучені з батьками, відірвані від сім'ї з великою імовірністю можуть долучитися до незаконних збройних формувань.

Діти-комбатанти – це діти від 15 до 18 років, яких призвали на службу до збройних сил, чи військових формувань, що вважають себе такими. Держави-учасниці збройного конфлікту, користуючись власним законодавством, можуть мобілізовувати до регулярної армії дітей зазначеної вікової категорії. За цих умов міжнародне право надає дитині статусу комбатанта [114, ст. 38].

Як доводить міжнародна практика, діти погоджуються ставати солдатами за умов психологічного тиску, економічних негараздів, ідеологічних чи політичних переконань, культурних традицій, соціальної бездоглядності, фінансової зацікавленості. Дослідження, проведені Генеральним Секретарем ООН Грасою Машел у серпні 1996 р. з питань використання дітей як солдат упродовж 1965-1995 рр. надали можливості дійти висновку, що основний фактор приходу дитини до армії чи участі в збройних формуваннях – економічний. «Голод і бідність можуть штовхати батьків віддавати своїх дітей на військову службу» [419, с. 14].

Дітей вербують до складу військових формувань не тільки тому, що не вистачає дорослих. Існує думка, що – саме неповнолітні є ідеальними

солдатами. На відміну від військових, вони невибагливі й дисциплінованіші, ними легше керувати, нав'язуючи власні ідеологічні переконання. Малолітні солдати здатні не замислюючись піти на вбивство. Вони не в змозі адекватно оцінити реальну небезпеку для свого життя, тому їх можна задіяти в найнебезпечніших операціях, посилаючи на вірну смерть [421]. Зазначені обставини передбачені Женевською конвенцію, яка визначає: держава-агресор, яка окупувала території, не повинна змінювати громадянства дітей та зараховувати їх до своїх військових формувань чи організацій, залучати до проведення військових операцій [114, ст. 50, 51.].

Незважаючи на існування таких міжнародних стандартів в зоні АТО є випадки залучення дітей до бойових дій. Так, 10 червня 2015 р. Місія ОБСЄ офіційно зафіксувала факт присутності неповнолітніх осіб у складі незаконних озброєних формувань терористичного загону «ДНР», позиції якого були розташовані на північно-східному в'їзді до населеного пункту Широкіно Донецької області. Неповнолітні несли службу на контрольно-пропускному пункті терористів у формі незаконного збройного формування та зі зброєю. Цікавим є той факт, що, за даними місії, серед озброєних дітей були не тільки хлопці, але й дівчата. Тому з упевненістю можна констатувати, що світові тенденції не оминули Українське суспільство. Незважаючи на поширені випадки участі дівчат у збройних конфліктах, науковці ігнорують вивчення цього феномену. Однак ті нечисленні дослідження, що існують, свідчать про виникнення серйозної проблеми щодо інтеграції в мирне життя всіх без винятку дітей-солдатів, акцентуючи увагу – особливої складності цей процес набуває у представниць жіночої статі. У міжнародній практиці тільки Ізраїль має напрацьовані програми реабілітації дівчат-солдатів та розробки специфічних методик їх ресоціалізації [380, с. 21]. Згідно з проведеними американськими військовими психологами за результатами війн на Близькому Сході, дівчата-солдати, яким удалося вижити після збройного конфлікту, пояснюють свій вибір відсутністю життєвих перспектив (у більшості безробіття, безгрошів'я, існування на межі

голоду). Утім, опитані підтверджують, що навіть не уявляли з чим доведеться зіткнутися на війні та якими будуть наслідки пережитого. Однією з найсерйозніших мотивацій для дівчат є помста за втрачену родину, житло, звичний спосіб існування, дуже рідко – прагнення отримати владу [404].

У зв'язку із цим слід зауважити, що такі діти живуть в умовах збройної боротьби й нічого іншого, як воювати, вони просто не вміють, крім того серед існуючих практик вирішення конфлікту засвоюють лише одну – силову. Дитяча психіка легше пристосовується до умов війни, оскільки дитина ще не відрізняє гру від реальних бойових дій. Така адаптація призводить до серйозних психологічних проблем та порушень процесів соціалізації: через звичку вбивати взагалі втрачається цінність людського життя, формуються надмірна жорстокість та агресивність.

У зв'язку з наведеними обставинами, в контексті проблем соціального захисту дітей в Україні за умов активного проведення антитерористичної операції слід зосередити увагу на комплексі невирішених питань, що виникли в результаті окупації певної території Донбасу та потребують негайного вирішення:

1. Збільшення сирітства, внаслідок бойових дій у густозаселених промислових територіях Донбасу та повна відсутність хоча б приблизного обліку дітей, котрі втратили батьків.

2. Проблема виживання і набуття юридичного статусу дітей і персоналу інтернатних закладів, які не були евакуйовані та залишилися на окупованій території.

3. Безконтрольна еміграція дитячих будинків сімейного типу до Російської Федерації та виїзд дітей з окупованих територій.

4. Невизначеність статусу дітей-сиріт, що змогли переїхати на підконтрольні Україні території, та складність оформлення документів для всіх категорій дітей, особливо за наявності лише одного з батьків.

5. Відсутність обліку немовлят у самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», батьки яких не можуть отримати навіть свідоцтва про народження дитини,

визначити її соціальний статус. У зв'язку з цим виникає проблема громадянства таких дітей, через відсутність у законодавчій базі процедури їх визнання державою.

6. Невизначеність процедури видачі паспортів внутрішньо переміщеним 16-літнім особам, а також тим, котрі залишилися на окупованій території.

7. Питання безпосередньої участі дітей у збройному конфлікті залишається відкритим.

Таким чином, свідоме вербування дітей у солдати має негативні наслідки не тільки для самих завербованих, а й суспільства загалом, оскільки мілітаризація населення в ранньому віці призводить не тільки до фізичного каліцтва, а й до морального дисбалансу дитини, що перебуває у стадії активного розвитку. Перед системою соціального захисту дітей в Україні нові реалії життя, наприклад проведення АТО, поставили певні виклики, вирішення яких потребує докорінних змін у державній політиці та мобілізації зусиль українського суспільства загалом.

Висновки до розділу 5

Результати емпіричних досліджень дозволяють дійти висновку, що захист від інформаційного та психологічного насильства в Україні фактично відсутній, немає навіть державного органу, на який покладена відповідальність за виявлення та запобігання зазначеним явищам. В умовах проведення АТО для дітей, які опинилися на окупованій території, стала фізично неможливою реалізація прав на освіту, охорону здоров'я, а головне збереження життя. Тому нині держава має невідкладно вирішити проблему реформування існуючої законодавчої бази, наблизитися до реалій сучасного життя, напрацювати механізми реалізації гарантій та створити жорстку систему покарання за порушення прав і свобод дитини. У дисертаційній роботі репрезентовано результати емпіричних досліджень проблем

соціалізації та інтеграції до суспільного життя дітей з обмеженими фізичними можливостями, життєвих траєкторій дітей-сиріт та усиновлених дітей, висвітлено труднощі ідентифікації та соціального захисту «дітей вулиці», проаналізовано життєві реалії дітей із зони АТО. Світові стандарти щодо соціального захисту та забезпечення, дотримання прав дітей закріплені у ХХ ст. кількома важливими нормативними актами, прийнятими міжнародним співтовариством, до яких згодом приєдналась і Україна. У 1924 р. Ліга Націй розробила та прийняла перший документ міжнародного рівня, що визначав права дітей – «Женевська декларація прав дитини». Після закінчення Другої світової війни і заснування Організації Об'єднаних Націй (ООН) питання визначення правових гарантій для дітей знову актуалізувалося саме в контексті визначення «періоду дитинства» та статусу «дитини». Результатом багаторічних дискусій стало прийняття в 1948 р. «Загальної декларації прав людини», а в 1959 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила «Декларацію прав дитини», у 1966 р. ратифіковано «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права», який осуджував дискредитацію дитини за віковими, расовими, етнічними, соціальними характеристиками. Переломним моментом у розвитку міжнародного права щодо соціальних гарантій, які суспільство може запропонувати дітям, стало 20 листопада 1989 р., коли прийнято «Конвенцію ООН про права дитини». Таким чином, міжнародне співтовариство на найвищому рівні створило спеціалізовану систему надання соціальної допомоги дітям і гарантувало набуття зазначеною категорією максимально можливих прав та свобод, розробивши механізм контролю за виконанням зобов'язань перед ООН країн-підписантів Конвенції. Однак значний перелік гарантій, прописаних на державному рівні має виключно декларативний характер.

Таким чином, проведені соціологічні дослідження дозволили нам виокремити певні особливості існування дітей з нетиповим дитинством в українському суспільстві.

1. Соціальна політика в Україні, зорієнтована на дітей з особливими фізичними можливостями, будується сьогодні на основі медичної моделі інвалідності, згідно з якою інвалідність є хворобою, патологією, відхиленням. Медична модель соціального захисту визначає і методику роботи з дитиною-інвалідом, яка є патерналістською та припускає лікування, трудотерапію, створення служб, що допомагають виживати, а паралельно й ізолюють від суспільства. У цьому контексті слід зауважити, що основою державної політики для дітей з обмеженими можливостями є надання можливості не «жити», а саме «виживати». Як наслідок, ізоляція зазначеної категорії дітей від суспільства. Цьому процесу сприяє й освітня система, у структурі якої існують спеціалізовані навчальні заклади для дітей-інвалідів, де вони здобувають знання та освіту відокремлено від своїх однолітків. Це, безумовно, негативно впливає на розвиток життєвих стратегій особистості, оскільки формує у неї пасивно-утриманські життєві орієнтири.

2. Життєві стратегії дітей-сиріт та усиновлених дітей суттєво різняться, тому що умови набуття ними соціальних практик принципово діаметральні: для одних процеси соціалізації відбуваються в державних виховних закладах інтернатного типу, для інших – у родинному колі. Регіональна динаміка статистики сирітства в державі свідчить, що чим нижча в регіоні народжуваність, тим більше в ньому сиріт та вищий рівень алкогольної залежності населення. Найменше дітей-сиріт у західних областях України, найбільше – у східних.

Результати проведеного нами дослідження доводять: переважно випускники інтернатних закладів усвідомлюють необхідність і важливість здобуття освіти для гідного влаштування подальшого життя та самовдосконалення. Отримані дані дозволяють стверджувати, що головною проблемою дітей-сиріт після випуску із закладу інтернатного типу є певний страх перед майбутнім, викликаний виходом із замкнутого середовища дитячого будинку в соціум, де піклуватися про себе, приймати рішення та планувати життя потрібно самостійно, без будь-якої допомоги. Отже,

подальше навчання для них є важливим соціальним фактором, оскільки дає можливість не тільки здобути професію та на певний час термінувати самостійність, але й вирівняти соціальні можливості з дітьми, які виховувалися в сім'ї.

3. Труднощі ідентифікації та соціального захисту «дітей вулиці» пов'язані безпосередньо з умовами та системою їх існування. У результаті проведеного нами опитування «дітей вулиці» м. Донецьк, крім комплексу існуючих загроз було виявлено, певні можливі перспективи, для зазначеної категорії, серед них – безпосередньо кримінальні. Використовуючи можливості вулиці, діти активно намагаються знайти надійні й ефективні соціальні зв'язки, які допомогли б створити свій соціальний капітал. На жаль, у межах дослідження неможливо простежити долі респондентів в часовій перспективі.

4. За умов проведення АТО на Сході України соціальний захист дітей набуває особливого стратегічного значення. Частина Донецької та Луганської областей окуповані незаконними збройними формуваннями і не контролюються офіційною владою, а тому надання соціальних гарантій дітям, які перебувають на цій території, фізично неможливе. За інформацією Д. Касьянової – керівника проектів Гуманітарного штабу Р. Ахметова – на початок літа 2015 р. в зоні АТО перебувало 500 000 дітей, серед них 14 тисяч – з обмеженими можливостями, 7 тисяч – сиріт і дітей, що залишились без батьківського піклування та 30 000 – новонароджених. При цьому на території України згідно з даними Міністерства соціальної політики зареєстровано 150 000 дітей «тимчасово переміщених осіб», що становить лише 15 % від загальної кількості. Де саме перебувають ще 350 000, залишається невідомо. Директор департаменту захисту прав дітей та усиновлення Міністерства соціальної політики Р. Ковбаса в офіційному звіті уряду констатував, що на непідконтрольній Україні території Донецької області в інтернатних закладах перебувають близько 5 000 дітей-сиріт і дітей, що позбавлені опіки батьків (а точніше 5256 дитини). Наодинці з проблемами

залишилися дитячі будинки сімейного типу, про які не згадується в жодному державному звіті, однак у них на вихованні до початку АТО знаходилась 931 дитина. Станом на 17 жовтня 2015 р. перебувають на окупованій території 640 дітей, а 251 – вивезені в регіони Україні. Відомо, що до Російської Федерації з зони АТО виїхало 15 дитячих будинків сімейного типу. Ще однією проблемою, спричиненою АТО, стала невизначеність статусу новонароджених на окупованих територіях Донбасу, батьки яких не можуть отримати державного свідоцтва про народження, а документи, видані у відділах реєстрації самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», Україна не визнає. Так, серед 30 000 немовлят свідоцтво про народження офіційного зразка змогли оформити лише для 3 472 дітей.

Іншим аспектом, що виник у результаті проведення військових операцій на Донбасі, на який необхідно звернути увагу в контексті захисту дітей і дитинства в Україні, є різке збільшення дитячої інвалідності внаслідок необережного поводження зі зброєю чи її застосування. Офіційна статистика таких випадків не ведеться.

Таким чином, результати емпіричних досліджень свідчать, що проблеми соціального захисту дітей в Україні потребують особливої уваги, оскільки виникли нові категорії дітей з нетиповим дитинством, яке набуло нових форм, що потребують комплексного вирішення питань державою.

Диференціація потреб дітей відповідно до видів нетипового дитинства, зумовленого кризовими ситуаціями, розглядалася в контексті класифікації кризових ситуацій, що зумовлюють нетиповий перебіг дитинства (деривація, сепарація, бідність), наслідками яких є занедбаність, швидке дорослішання, соціальне неблагополуччя, схильність до злочинів і правопорушень. Системність, плановість та цілеспрямованість надання послуг із соціального захисту дітям та їх сім’ям, котрі опинилися в складних життєвих ситуаціях, розглядалися в контексті аналізу існуючої в державі патерналістської моделі надання соціальних послуг, в якій визначено місце дітей у переліку пріоритетів соціальної політики.

На основі аналізу економічної складової соціального захисту дітей встановлено залишковий принцип його фінансування, що зумовлено не тільки наявною в державі економічною кризою, але й пріоритетністю соціального забезпечення інших категорій населення. Дисбаланс між державним сектором та громадським і приватним у галузі соціального забезпечення не дозволяє компенсувати недофінансовані державою проекти з бюджетів громадських організацій чи меценатів. Така ситуація, нс нашу думку, є серйозним недоліком соціальної політики, оскільки саме неурядовий сектор міг би знизити фінансове навантаження на державний бюджет.

Таким чином, закономірності розвитку системи соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в Україні підтверджують складність і суперечливість процесу інституціоналізації зазначеного явища та дозволяють говорити про виникнення нових викликів, які ставлять перед українським суспільством реалії сьогодення.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв’язано наукову проблему – вивчення дітей з нетиповим дитинством обумовленим кризовими ситуаціями, що виникли в наслідок низки системних криз в сучасному українському суспільстві, концептуалізовано процес інституціоналізації соціального захисту зазначеної категорії населення та сформульовано теоретичну інтегративну концепцію, наукові положення якої мають теоретичне та практичне значення. У висновках і рекомендаціях дисертаційного дослідження узагальнено головні результати, отримані при вивченні особливостей соціального захисту дітей в Україні. Результатом проведеної роботи стало розв’язання низки наукових завдань, необхідність вирішення яких була обґрунтована на початку роботи:

1. Визначено основні концептуальні підходи до вивчення дітей і дитинства, уточнено етимологічні засади й онтологічні характеристики термінів «діти», «дитинство», «соціальний захист дітей», узагальнено та структуровано наукові уявлення про етапи становлення соціального захисту дітей в українському суспільстві, визначено шляхи його інституціоналізації, розкрито здобутки, проблеми та особливості відображення впливу кризових ситуацій на дитину. Визначено особливості методології проведення емпіричних досліджень в рамках соціологічного забезпечення вивчення нетипового дитинства з обґрунтуванням необхідності залучення комплексу методів не тільки соціології дитинства, але й соціології права, соціології катастроф, соціології освіти, соціології сім’ї для вивчення життєвих стратегій дітей, які потрапили в кризові ситуації. Висвітлено ґенезу становлення і розвитку концепцій соціального захисту дітей в рамках міждисциплінарного дискурсу, узагальнено та систематизовано наукові позиції соціології дитинства, що дозволило виділити основні специфічні соціологічні парадигми вивчення дитинства.

2. У результаті аналізу категоріально-понятійного апарату термін

«дитина» розкривався в контексті найвищої соціальної цінності держави, що відповідає за створення умов для реалізації наступними поколіннями існуючого в них потенціалу, результатом чого є формування людського капіталу. «Дитинство» визначалось як період життя людини від народження до повноліття (0-18 років), що супроводжується інтенсивним біологічним, соціальним та психологічним розвитком, у процесі якого відбувається формування особистості та закладаються передумови до вступу в доросле життя, а «соціальний захист дітей» характеризувався як завершена стала система, в основі якої зосереджена нормативно-правова база та організаційна структура, що охоплюють своєю діяльністю різноманітні групи дітей та сім'ї, які потрапили в складні життєві обставини. Уточнення наведених термінів дало можливість розглянути дитину як соціальний конструкт, на відміну від традиційних досліджень, теоретично пов'язаних з біологічною парадигмою онтогенезу дитини в суспільстві.

3. Узагальнено вітчизняний досвід соціального захисту дітей в контексті його соціальної обумовленості, проаналізовано сутність, структуру та функції соціальних інститутів, що опікуються дітьми в українському суспільстві. Розкрито концепцію розвитку соціального захисту дітей в Україні в рамках міждисциплінарного дискурсу, що дозволило встановити амбівалентний характер неблагополуччя дитини, основними критеріями якого є соціально-економічні труднощі родини, обумовлені станом сім'ї, що визначається за допомогою прийнятих в українському суспільстві уявлень про норми та відхилення і психолого-педагогічні проблеми, пов'язані з розвитком, соціалізацією та інтеграцією дитини в соціум. Проаналізовано теоретичні уявлення щодо особливостей функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві з позицій системного підходу, в рамках аналізу реалізації державою патерналістської політики щодо дітей через розробку і здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища зазначеної категорії, координацію діяльності центральних та місцевих

органів виконавчої влади.

4. Окрема увага приділена встановленню передумов виникнення та дослідженню основних етапів еволюції та становлення ключових концепцій соціального захисту дітей, що діють в межах солідарної, ліберальної та патерналістської моделей. У результаті вивчення міжнародного досвіду їх реалізації було визначено особливості соціального захисту дітей з нетиповим дитинством в солідарній моделі, встановлено витоки та складові принципу надання допомоги дитині та її родині, що потрапили в складні життєві обставини. Аналіз ліберальної моделі дозволив виявити переваги, можливості та недоліки патерналістської моделі й обґрунтувати концептуальні положення соціального захисту дітей в умовах збройного конфлікту. У межах кожної з моделей виокремлено окремі типи соціального захисту дітей, історично сформовані шляхом низки реформ, в процесі еволюції ставлення конкретних суспільств до наступних поколінь.

5. Розкрито особливості теоретичних уявлень щодо функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві з позицій системного підходу, в рамках аналізу реалізації державою патерналістської політики, яка безпосередньо стосується дітей, через розробку і здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища зазначеної категорії, координацію діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади дозволило розкрити особливості функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві та визначити основні форми соціального влаштування дітей (державну, громадську та приватну). Це дозволило розробити теоретичну інтегративну концепцію інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях на основі поєднання соціокультурного, соціально-економічного, соціального-психологічного та соціально-педагогічного підходів, що дозволило вивчити процес формування нетипового дитинства під впливом культурного, економічного, педагогічного та психологічного аспектів

існування дитини в умовах кризової ситуації.

6. Розглянувши та охарактеризувавши економічну, політичну, культурну кризи, в рамках яких в українському суспільстві виникають кризові ситуації, визначивши кризові ситуації як фактор нетипового характеру перебігу дитинства, що створює умови для виникнення такого явища як «нетипове дитинство», було виявлено його види та охарактеризовано дітей у його просторі. До наукового обігу введено поняття «нетипове дитинство», що визначається як процес перебування в кризовій ситуації дитини внаслідок виникнення конкретних соціальних проблем, пов'язаних з викривленням життєвих практик шляхом виключення дитини із загальноприйнятих контекстів існування суспільстві, результатом чого є набуття нею екзистенційного досвіду та формування нових соціальних інститутів, що дозволяють дитині пристосуватись до зазначених умов. Таким чином було обґрунтовано необхідність удосконалення категоріально-понятійного апарату соціології дитинства для характеристики нових категорій дітей з нетиповим характером перебігу дитинства, які виникли в результаті проведення антитерористичної операції на Сході України, а саме: «дитина, що перебуває в зоні збройного конфлікту», «дитина, залучена до збройного конфлікту», «дитина-солдат», «дитина-комбатант», «дитина-військовий злочинець», «дитина, яка потребує тимчасового захисту», «дитина, яка потребує додаткового захисту», «дитина, розлучена з сім'єю».

7. Аналіз ролі соціального капіталу дітей як інвестиції одного покоління в розвиток іншого у контексті вивчення процесів соціалізації, адаптації та інтеграції як механізмів включення до дорослого життя в нових для українського суспільства умовах – збройного конфлікту, коли трансформації, що відбуваються в суспільстві, формують принципово нові явища, такі як раптова дитяча бідність, вимушена сепарація та тимчасове переміщення, дозволив розкрити механізми формування соціального капіталу дітей з нетиповим дитинством у кризових ситуаціях, в основі яких лежить передача набутих соціальних практик від батьків – дітям.

8. Комплексна характеристика прав дітей в українському суспільстві та вивчення можливостей їх реалізації в кризових ситуаціях шляхом виявлення правових прогалин у системі нормативно-правового супроводу соціального захисту дітей з нетиповим дитинством, дозволила обґрунтувати необхідність реформування вітчизняного законодавства та приведення його у відповідність до принципів дотримання загальноєвропейських гуманістичних цінностей, що актуалізувало необхідність юридичного визнання нових категорій дітей з нетиповим дитинством, обумовленим проведенням антитерористичної операції: «дитина, що перебуває в зоні збройного конфлікту», «дитина, залучена до збройного конфлікту», «дитина-солдат», «дитина-комбатант», «дитина – військовий злочинець», «дитина, яка потребує тимчасового захисту», «дитина, яка потребує додаткового захисту», «дитина, розлучена з сім'єю».

9. Проведені соціологічні дослідження дозволили обґрунтувати переваги, можливості, обмеження традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, які потрапили у кризові ситуації, виокремити певні особливості існування дітей з нетиповим дитинством в українському суспільстві, вивчити проблеми соціалізації та інтеграції до суспільного життя дітей з обмеженими фізичними можливостями, розглянути життєві траєкторії дітей-сиріт та усиновлених дітей, висвітлити труднощі ідентифікації та соціального захисту «дітей вулиці», визначити реалії існування дітей, які перебувають в зоні АТО, або є членами сімей тимчасово переміщених осіб. Зокрема, проаналізовано процеси вимушених:

1) депривації, як соціального явища, що характеризується відсутністю у батьків можливості задовольняти потреби своїх нащадків і спрямованого на примусове витіснення дитини з родинного кола;

2) сепарації, за якої діти не з власної волі змушені виживати самостійно оскільки не можуть об'єднатись не те що із сім'єю (вимушена сепарація від батьків), а навіть з найближчими родичами (вимушена сепарація від родини). У дисертаційному дослідженні було обґрунтовано переваги, можливості,

обмеження традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, які потрапили в кризові ситуації.

Усе вище наведене дає можливість говорити про необхідність розширення дослідницького поля соціології дитинства в контексті вивчення практик нетипового дитинства, інституціоналізації соціального захисту дітей та вирішення на державному рівні проблем:

– неготовності нормативно-правового поля України до оперативного реагування на кризові ситуації та відсутність ювенальної юстиції в державі, як такої;

– невиправдано високий рівень залученості державних інституцій до впливу на становище дітей у суспільстві (пріоритетність влаштування їх до установ державної системи соціального захисту), відсутність реформ на шляху до деінституціалізації;

– слабка економічна складова підтримки інноваційних технологій щодо соціального влаштування дітей із нетиповим дитинством;

– відсутність не тільки освітніх закладів, які б спеціалізувалися на адаптації, інтеграції та ресоціалізації дітей, що потрапили в кризові ситуації, а навіть окремих програм у межах роботи загальноосвітньої школи.

Таким чином, концептуалізація процесу інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві, дозволяє вирішити конкретні теоретичні завдання та практичні проблеми пов’язані з нетиповим дитинством та дітьми в його просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков О. А. Соціологія управління і політичний маркетинг / О. А. Агарков // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. ДонДУУ. Т. XI. Вип. 178. Серія «Соціологія». — Донецьк : Вид-во ДонДУУ, 2010. — С. 234-243.

2. Агаркова Н. І. Онтологічні аспекти державного управління : автореф. дис. На здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 — соціальна педагогіка / Н. І. Агаркова. — К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2003. — 18 с.

3. Акимов Н. А. Вооруженные конфликты: понятие, виды, причины, способы разрешения / Н. А. Акимов [Електронний ресурс]. Юриспруденция — 2012. — № 11. — Режим доступу : http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=11&art=667)

4. Актуальные проблемы современного детства / [под. общ. ред. Э. Ш. Камалдинова]. — М. : НИИ детства РДФ, 1998. — 104 с.

5. Алмазов Б. Н. Психологические основы педагогической реабилитации / Б. Н. Алмазов. — Екатеринбург, 2000. — 280 с.

6. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы [сокращенный пер. с англ. В. В. Воронина и В .Е. Зинковский]. — М. : Прогресс, 1972. — 392 с.

7. Анисимова Т. Биологические и социальные факторы нарушений поведения у детей и подростков. /Т. Анисимова. — Л. : ЛГПУ, 1969. — 108 с.

8. Ариес Ф. Возрасты жизни / Филипп Ариес // Философия и методология истории. — 1977. — № 3 — С. 216-244.

9. Ариес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. / Филипп Ариес [пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева]. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 260 с.

10. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. / Раймон Арон; под ред. и предисл. П. С. Гуревича. — М. : Издательская группа «Прогресс», 1992. — 608 с.

11. Астоянц М. С. Инновационный опыт социализации молодежи в процессе совместной общественно-значимой деятельности / М. С. Астоянц // Музыкальное образование: проблемы и перспективы. — 2002. — № 3 — С. 57-60.

12. Астоянц М. С. Социальное сиротство: условия, динамика и механизмы эксклюзии (социокультурная интерпретация) : монография. / М. С. Астоянц — Ростов-на-Дону : Азов : ООО «АзовПечать», 2009. — 250 с.

13. Баженов В. Г. Воспитание педагогически запущенных детей. / В. Г. Баженов. — К. : Рад. шк.. 1986. — 130 с.

14. Бакиров В. С. Постсоветский образ жизни: украинские особенности / В. С. Бакиров // Посткоммунистические трансформации: векторы, содержание, измерение [под ред. О. Д. Куценко]. — Харьков : Изд-во Харьк. ун-та, 2004. — С. 227-242.

15. Бакіров В. С. Історичні форми ціннісної свідомості / В. С. Бакиров // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна / Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. — Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. —2001. — № 511. Вип. 12. — С. 9-15.

16. Балакірєва О., Яременко О. Рівень розповсюдження та структура вживання алкоголю й інших наркотичних речовин серед підлітків в Україні: соціологічний вимір / О. М. Балакірєва, О. О. Яременко. — К. : Укр. ін-т соціальних досліджень, 2004. — 250 с.

17. Балла Г. О. Адаптация личности в социуме: Теоретико-методологический аспект. / Г. О. Балла. — Новосибирск : Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 2002. — 128 с.

18. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. / Ульрих Бек : [пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника; общ. ред. и послесл. А. Филиппова]. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — 304 с.

19. Беккер Г. С. Экономический взгляд на жизнь : Нобелевская лекция Гері С. Беккера 9 декабря 1992 г. // Мировая экономическая мысль сквозь призму веков : Всемирное признание. Лекции нобелевских лауреатов. — М. : Мысль, 2004. — Т. 5. Кн. 1. — С. 688-706.

20. Бергер П. Л. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / П. Бергер; [пер. с англ. под ред. Г. С. Батыгина]. — М. : Аспект - Пресс, 1996. — 168 с.

21. Бергер П. Л., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Луман : [пер. с англ. А. Иванов]. — М. : Медиум, 1995. — 323 с.

22. Бергер П. Общество в человеке / Питер Бергер : [пер. с англ. М. Б. Шамшин]. // Социологический журнал. — 1995. — №2. — С. 162.

23. Бернфельд З. Сизиф, или Границы воспитания [Електронний ресурс]. От исследований социализации к социологии детства. — Режим доступу : http://rl-online.ru/articles/4-03/251.html

24. Бестужев-Лада И. В. Мир нашего завтра / И. В. Бестужев-Лада. — М. : Мысль, 1986. — 267 с.

25. Бестужев-Лада И. В. Прогнозное обоснование социальных нововведений / И. В. Бестужев-Лада. — М. : РАН ИС Наука, 1993. — 232 с.

26. Бєлєнька Г. В. Здоров’я дитини – від родини / Г. В. Бєлєнька, О. Л. Богініч, М. А. Машковець. — К. : СПД Богданова А.М., 2006. — 220 с.

27. Бине А. Современные идеи о детях / А. Бине; [пер. с франц. А. Луков]. // Измерение умственных способностей. — СПб. : BFK, 1999. — С. 19-25.

28. Бідак В. Гуманістична складова соціальної політики в умовах економічних трансформацій / В. Бідак // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 5. — С. 130-138.

29. Благодійна організація «Кожній дитині». [Електронний ресурс] офіційний сайт. — Режим доступу : http://p4ec.org.ua/

30. Благодійна організація «Надія і житло для дітей». [Електронний ресурс] офіційний сайт. — Режим доступу : http://www.hopeandhomes.org.ua/

31. Благодійний Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України» [Електронний ресурс] офіційний сайт. — Режим доступу : http://fund.fdu.org.ua/ua

32. Больше 5,2 тысяч детей-сирот остались на оккупированных территориях Донбасса [Електронний ресурс] Соціальний захист громадян. — Режим доступу : http://soc-in.com/component/content/article/4-news/8689-bolshe-52-tysyach-detej-sirot-ostalis-na-okkupirovannyh-territoriyah-donbass

33. Бородулина С. Ю. Коррекционная педагогика: психолого-педагогическая коррекция отклонений в развитии и поведении школьников / С. Ю. Бородулина. — Ростов-на-Дону : «Феникс», 2004. — 352 с.

34. Бронфенбреннер У. Два мира детства. Дети в США и СССР. / У. Бронфенбреннер. — М. : Прогресс, 1976. — 167 с.

35. Бросс Д. К. Права детей и национальное развитие: пять моделей. Детство идеальное и настоящее. / Д. К. Бросс. — Екатеринбург, 1995. — 248 С.

36. Брускова Е. Якщо разом ...: Дитячі села-SOS (історія і сучасність, благодійність) / Е. Брускова // Смена. — 2000. — № 2. — С. 54-62.

37. Бурдье П. Практический смысл / Пьер Бурдбе : [пер. с франц. А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко]; Отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. — СПб. : Алетейя, 2001 г. — 562 с.

38. Бурдье П. Социология политики / Пьер Бурдбе [пер. с франц. сост., общ. ред. Н. А. Шматко]. — М. : Socio-Logos, 1993. — 340 с.

39. Бурега В. В. Социально-адекватное управление: концептуализация модели / В. В. Бурега. — Донецьк : ДонГУУ, 2005. — 171 с.

40. Бурега В. В. Социология государственного управления : монография / В. В. Бурега. — Донецьк : ООО «Східний видавничий дім», 2012. — 167 с.

41. Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности / В. М. Быченков. — М. : Российская акад. социальных наук, 1996. — 976 с.

42. Бюхнер П., Крюгер Г.-Г., Дюбуа М. «Современный ребенок» в Западной Европе. / П. Бюхнер, Г.-Г. Крюгер, М. Дюбуа // Социологические исследования. — 1996. — №4. — С. 128-135.

43. В 2015 году глобальный экономический рост останется примерно на уровне прошлого года [Електронний ресурс] Бюллетень ООН от 6 октября 2015 г. — Режим доступу : http://www.unic.ru/bulletin/2015-10-07/v-2015-godu-globalnyi-ekonomicheskii-rost-ostanetsya-primerno-na-urovne-proshlog

44. В Україні немає механізму для визначення кількості внутрішніх переселенців – Омбудсмен / В. Лутковська [Електронний ресурс]. Інформаційне агентство ANEWS 22 серпня від 2014 р. — Режим доступу : http://www.anews.com/ua/

45. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / Макс Вебер Избранные произведения: [пер. с немецкого. сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова] . — М. : Книга, 1990. — 808 с.

46. Вегера С. Європейські соціальні стратегії і Україна / С. Вегера // Україна: аспекти праці. — 2001. — №6. — С. 18-29.

47. Величко О. Д. Соціальний захист населення у системі бюджетного забезпечення / О. Д. Величко// Україна: аспекти праці. — 1999. — № 6. — С. 47-53.

48. В Украине более трети уязвимых детей рискуют пострадать от торговли людьми [Электронный ресурс]. Информационное агентство «Новости Донбасса». — Режим доступа : http://novosti.dn.ua/details/273216/

49. Від соціального забезпечення до соціальної політики : Зб. наук. ст. / За ред. Я. А. Жаліла. — К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2001. — 186 с.

50. Владимирова Л. Діти і суспільство / Л. Владимирова // Грані суспільства. — 1999. — № 9. — С. 8-9.

51. Воздействие западных социокультурных образцов на социальные практики в России: теория наблюдения, биографические интервью, советы студентам / под ред. В. А. Ядова. — М. : ТАУС, 2009. — 460 с.

52. Волинець Л. Соціальні проблеми дитинства в сучасній Україні / Л. Волинець // Національна безпека і оборона. — 2014. — № 3 — С. 34-38.

53. Воронова Є. Соціальна робота з вуличними дітьми / Є. Воронова // Соціальна робота. — 2003. — № 4. — С. 44-48.

54. Воротилин Е. А. Политическая теория М. Ориу / Е. А. Воротилин // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. — 1978. — № 1. — С. 71-77;

55. Всеобщая декларация прав человека [Електронний ресурс]. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года — Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr

56. Вулкок М. Социальный капитал: формирование внимания / М. Вулкок. — Хельсинки, 1999. — 240 с.

57. Выготский Л. С. Проблема возраста. Собрание сочинений в 6-ти томах. / Л. С. Выготский. — М. : Педагогика, 1984. — Т. 4. — 433 с.

58. Выготский Л. С. Проблема речи и мышления в учении Ж. Пиаже. Критическое исследование в книге Пиаже Ж. «Речь и мышление ребенка» / Л. С. Выготский. — М. : Педагогика-Пресс, 1994. — С. 401-462

59. Галахова А. В. Социальный капитал семей с детьми-инвалидами в свете ключевых социологических теорий / А. В. Галахова // Вестник Ставропольського технического университета. — 2009. — Т. 2. Вып. № 1. —. [Електронний ресурс] — Режим доступу :

http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-kapital-semey-s-detmi-invalidami-v-svete-klyuchevyh-sotsiologicheskih-teoriy

60. Геккель Э. Г Культурная (социальная) антропология / Эрнст Генрих Геккель [пер. с нем. и общ. ред. А. А. Белик]. — СПб. : Издательство Вернера Регена, 2007. — 613 с.

61. Гидденс Е. Новые правила социологического метода / Ентоні Гидденс : [пер. с англ. С. П. Баньковской] // Теоретическая социология: Антология: В 2 ч. — М.: Книжный дом «Университет», 2002. — Ч. 2. — 424 с.

62. Гидденс Е. Политика, управление и государство / Ентоні Гидденс // Рубеж (альманах социальных исследований). — 1992. — № 3. — С. 78-107.

63. Гидденс Е. Стратификация и класовая структура / Ентоні Гидденс // Социологические исследования — 1992. — № 11. — С. 23-26.

64. Гидденс Е. Стратификация и класовая структура / Ентоні Гидденс // Социологические исследования — 1992. — № 9. — С. 112-123.

65. Гимпельсон В. Либерализм или патерналізм? / В. Гимпельсон // Стратегия труда. — 1993. — №1. — С. 83-85.

66. Гїденс Е. Соціологія / Ентоі Гіденс; [пер. з англ. В. Шовкуна, А. Олійника]. — К. : Наукова думка, 1999. — 360 с.

67. Глистер Э. Л. Формирование социального капитала / Э. Л. Глистер. — Оттава, 2001. — 180 с.

68. Глотов М. Б. Социальный институт: определение, строение, классификация / М. Б. Глотов // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 13-19.

69. Головатий М. Багаті і бідні: добро чи зло? / Михайло Головатий // Урядовий кур'єр. — 2002. — №118. — С. 33-46

70. Головатий М. Ф., Панасюк М. Б. Соціальна політика і соціальна робота: Термінол.-понят. слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. — К. : МАУП., 2005. — 750 с.

71. Головатий М. Ф., Яременко О. О. Молодь України у дзеркалі соціально-економічних та політичних трансформацій суспільства (соціологічний вимір) / М. Ф. Головатий, О. О. Яременко. — К. : УІСД, 1996. — 50 с.

72. Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Євген Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5-22.

73. Гордєєва М. Від компенсаторних заходів – до випереджаючого розвитку / М. Гордєєва // Соціальна робота. — 2003. — № 4. — С. 2-5.

74. Гошовська В. Соціальна домінанта національної безпеки: актуальні проблеми / В. Гошовська. — К. : Корпорація, 2004. — 158 с.

75. Григорьев С. И., Гуслякова Л. Г. Социология для социальной работы / С. И. Григорьев, Л. Г. Гуслякова. — М. : МАГИСТР-ПРЕСС, 2000. — 164 с.

76. Губерная Г. К. Социально-экономические асимметрии как проблема совершенствования государственной региональной политики / Г. К. Губерная // Вісник економічної науки України. — 2009. — № 54. — С. 35-46.

77. Гурко Т. А. Особенности развития личности подростка в различных типах семей / Т. А. Гурко // Социологические исследования. — 1996. — № 3. — С. 81-90.

78. Гурко Т. А. Родители и подростки: передача ценностей. / Т. А. Гурко // Преемственность поколений: диалог культур. — 1996. — № 6. — С. 139-140.

79. Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории — к формированию социокультурных идентичностей : монография / О. А. Даниленко. — Вильнюс : Изд-во ЕГУ, 2007. — 402 с.

80. Дегтярев А. А. Основы политической теории / А. А. Дегтярев. — М. : Высшая школа, 1998. — 239 с.

81. Декларації прав дитини [Електронний ресурс]. Проголошена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 20 листопада 1959 року. — Режим доступу : http://www.chl.kiev.ua/default.aspx?id=331

82. Дементьєва І. Діти, які потребують державної допомоги і підтримки / І. Дементьєва // Соціальна педагогіка. — 2003. — № 3. — С. 69-72.

83. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За ред. В. Стешенко. — К. : Світ, 2001. — 264 с.

84. Демоз Л. Психоистория. / Ллойд Демоз. — Ростов-на-Дону. : Феник, 2000. — 364 с.

85. Денисюк О. В. Виховання дітей раннього віку в сім'ї (за результатами соціологічного дослідження) / О. В. Денесюк // Український соціум. — 2004. — № 1 (3). — С. 100-105.

86. Державний архів Донецької області ф. 326, опис. 1, справа 1868, 144 арк.

87. Державні соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://children.kmu.gov.ua/hotlines/1347.html

88. Дети в меняющемся мире / сост. и ред. И. Г. Дровникова. — Омск : Изд-во ОГПУ, 1998. — 163 с.

89. Дети риска в Центральной и Восточной Европе: угрозы и надежды / Региональный мониторинговый доклад. — ЮНИСЕФ, 1997. — 177 с.

90. Дети Украины: немая статистика. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://deto4ka.com/149-deti-ukrainy-nemaya-statistika.html

91. Детские батальоны «Л-ДНР»: Игры закончились [Электронный ресурс] Информационное агентство «Новости Донбасса». — Режим доступа: http://novosti.dn.ua/details/268335

92. Детство идеальное и настоящее. Сборник работ современных западных ученых. — Новосибирск : Сибирский хронограф, 1994. — 271 с.

93. Джеймс Э., Сайлер М., Мутон П. Международный опыт в области социальной защиты / Э. Джеймс, М. Сайлер, П. Мутон. — М. : ТАСИС, 2004. — 87 с.

94. Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collinns) / Д. Джери : [пер. с англ. С. Прокофьева] — М. : Вече, АСТ, 1999. — 544 с.

95. Джинотт Х. Г. Дети и мы. / Хейм Г. Джинотт : монография [пер. с. англ. Е. Рыбкина]. – СПб. : Кристал, 1996. – 159 с.

96. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист / Збірка документів. — К. : АТ видавн. «Столиця», 2008. — 245 с.

97. Дівіцина Н. Ф. Соціальна робота з неблагополучними дітьми й підлітками / Н. Ф. Дівіцина. — К. : Просвіта, 2012. — 288 с.

98. Дікон Б., Халс М., Стабс П. Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту / Б. Дікон, М. Халс, П. Стабс; [пер. з англ.В. Климов]. — К. : Наукова думка, 1999. – 288 с.

99. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко; ред. Н.В. Гавриш. — Луганськ : Альма-матер, — 2006. — 368 с.

100. Діти й молодь які живуть або працюють на вулиці: приховане обличчя епідемії ВІЛ в Україні / Аналітичний звіт А. Тельчик [Електронний ресурс]. Ди тячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та Міжнародний благодійний фонд «СНІД Фонд Схід-Захід» (AFEW). — К., 2006. — 234 с. — Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/6_Street_children_and_young_people_ua.pdf

101. Дмитриев М. С. Социальная сфера в условиях социального кризиса: проблемы адаптации / М. С. Дмитриева // Вопросы экономики. — 1999. — № 4. — С. 78-86.

102. Добровольська Л. Соціальні видатки бюджету України / Л. Добровольська // Урядядовий кур’єр. — 2002. — № 200. — С. 8-23.

103. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру [Електронний ресурс]. (Протокол II), від 8 червня 1977 року. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_200

104. Доклад Генсека ООН, 55 сессия Генеральной Ассамблеи ООН, посвященная предотвращению вооруженных конфликтов. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_200

105. Доклад Специального представителя Генерального секретаря по вопросу о детях в вооруженных конфликтах от 6 августа 2008 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show

106. Доклад Специального представителя по вопросу о влиянии вооруженного конфликта на детей Комиссии по правам человека (E/CN.4/2000/71). [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://eeas.europa.eu/human_rights/guidelines/children_armed_conflict/docs/10019_08_ru.pdf

107. Дополнительные протоколы к Женевским конвенциям, принятые в 1977 г [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_200

108. Доходы и социальные услуги: неравенство, уязвимость, бедность : монография; [под ред. Л. Н. Овчарова]. Независимый институт социальной политики. — М. : ГУ-ВШЭ, 2013. — 370 с.

109. Дэли М., Льюис Дж. Концепция социальной поддержки и анализ современных государств благосостояния / М. Дэли, Дж. Льюис // Зарубежные исследования [Електронний ресурс]. SPERO. — 2014. — № 19 (весна-лето). — С. 117-136. — Режим доступу : http://spero.socpol.ru/docs/N19_2014_07.pdf

110. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Эмиль Дюркгейм // Западноевропейская социология XIX – начала XX веков. — М. : АспектПресс, 1996. — С. 256-309.

111. Елія Я. Відчужені діти : монографія / Яков Елія. — Тельавів, 2006. — 364 с.

112. Еспин-Андерсен Г. Государственная поддержка семей с детьми в Европе / Г. Еспин-Андерсен [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0401/analit03.php.

113. Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» у 2012 р. / В. В. Бурега, І. М. Доля, О. Ю. Клименко, Н. С. Селютіна. : аналітична доповідь. — Донецьк : Видавництво «Ноулідж», 2013. — 64 с.

114. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года о защите гражданского населения во время войны [Електронний ресурс]. Принята 12 августа 1949 года Дипломатической конференцией для составления международных конвенций о защите жертв войны, заседавшей в Женеве с 21 апреля по 12 августа 1949 г. — Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/geneva_civilian.shtml

115. Запесоцкий А. С. Дети эпохи перемен: их ценности, выбор / А. С. Запесоцікий //Социологические исследования. — 2006. — № 12. — С. 98-104.

116. Захист і забезпечення дотримання житлових та майнових прав дітей: Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні / заг. ред. В. І. Довженко; Авт.: О. О. Яременко, О. В. Бабак, Ж. В. Петрочко та ін. — К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2007. — 160 с.

117. Захист прав дитини як соціально-педагогічна проблема : монографія [за ред. А. Й. Капської]. — К. : ЦНЛ, 2003. — 240 с.

118. Збірник Міжнародних правових документів, законодавчих актів і нормативних документів України з питань соціально-правового захисту дітей. — К. : Столиця, 2008. — 512 с.

119. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / упоряд. зб. : І. К. Туркевич та ін. — К. : Дитяч. фонд ООН «ЮНІСЕФ», 2007. — 318 с.

120. Звіт щодо гуманітарної ситуації № 37 [Електронний ресурс]. ЮНИСЕФ «Гуманітарна допомога дітям» (НАС), 17 серпня 2015 р. — Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/Ukr_UNICEF_Ukraine_SitRep_37_-_7_September_2015.pdf

121. Зеленецький В. С., Ємельянов В. П. Концептуальні основи визначення категоріально-понятійного апарату у сфері боротьби з терроризмом / В. С. Зеленецький, В. П. Ємельянов. — Х. : Кроссроуд, 2006. — 80 с.

122. Зенкевич А. И. Дети и вооруженные конфликты / А. И. Зенкевич. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://pandia.ru/text/77/375/16802.php

123. Зеньковский В.В. Психология детства. — М. : Школа — Пресс, 1995. — 336 с.

124. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII - XX вв.) / Р. Зидер. — М. : Гуманитарный издательский центр Владос, 1997. — 302 с.

125. Зима Е. Г. Конструирование элементов детства в современном обществе [Електронний ресурс] Секция 40. «Социология детства» Материалы IV Всероссийского социологического конгресса / ИС РАН, ИСПИ РАН, РГСУ. — М. : ИС РАН, 2012. — С. 2369-2370. — Режим доступу : http://www.isras.ru/abstract_bank_congress4/2369.pdf

126. Зиммель Г. Общение. Пример чистой или формальной социологии. Созерцание жизни / Георг Зиммель : Избранное; [пер. с немецкого М. И. Левина, Л. Г. Ионин, А. М. Руткевич, Э. М. Телятников] отв. ред. Л. В. Скворцов. — М. : Юрист, 1992. — Т. 2. — 397 с.

127. Зиновьев А. А. Распутье / А. А. Зиновьев. — М. : Элифант. 2005. — 280 с.

128. Из Донбасса три раза незаконно пытались вывезти детей дошкольного возраста в Россию [Електронний ресурс]. Информационное агенство «Остров» 21 октября 2015 г. — Режим доступу : http://ostrov.bi3x.org/general/society/news/483929/

129. Каплан М. Система и процесс в международной политике / Мортон Каплан // Политология : хрестоматия составители Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. — СПб. : ЛитРес, 2008. — 650 с.

130. Картер Р. Опіка над дітьми: сім’я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт) / Річард Картер : [пер. з анг. С. М. Іванова]. — К. : «Логос», 2005. — 88 с.

131. Катаєв С. Концепція модернізації в сучасному українському суспільствознавстві / С. Катаєв // Людина і політика. — 2000. — № 1. — С. 75-76.

132. Катаєв С. Л. Соціальні комунікації в місті як складова соціокультурного капіталу / С. Л. Катаєв, Л. В. Барзєнкова-Мяснікова // Держава та регіони. Серія Соціальні комунікації. — 2012. — Вип. 4. — С. 14-18.

133. Кауфман Ф. Продолжает ли социальное государство выполнять функцию интеграции? / Феликс Кауфман : [пер. с нем. Э. Ланге, Х. Харбаха, под общ. ред. В. В. Козловского] // Современная немецкая социология: 1990-е годы. — СПб. : Социологическое общество им. М. М. Ковалевского, 2002. — 704 с.

134. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России / С. Г. Кирдина. — Новосибирск : ИЭ и ОПП СО РАН, 2001. — 308 с.

135. Кленкова О. Е., Лазарева Н. В., Ершова И. В. Нетипичное детство. Мир детей в сложных жизненных ситуациях [Електронний ресурс] Секция 40. «Социология детства» Материалы IV Всероссийского социологического конгресса / ИС РАН, ИСПИ РАН, РГСУ. — М. : ИС РАН, 2012. — С. 2371-2372. – Режим доступу : http://www.isras.ru/abstract_bank_congress4/2371.pdf

136. Клименко Е. Ю. Либеральная модель системы социальной защиты детей: пример Великобритании / Е. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XIV. Вип. 258. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2013. — С. 412-419.

137. Клименко Е. Ю. Модели социальной защиты детей, особенности их реализации в практической социальной работе / О. Ю. Клименко // Социальная работа: история теория и практика : монография / под ред. В. В. Харабета. — Мариуполь : ПГТУ, 2015. — С. 231-247.

138. Клименко Е. Ю. Особенности влияния социальных парадоксов на развитие социологии детства / Е. Ю. Клименко // Зиновьевские студии. — 2013. — Вып. 4. — Москва : «Базил», 2013. — С. 63-68.

139. Клименко Е. Ю. Особенности деятельности системы государственных органов по ранней профилактике социальной запущенности несовершеннолетних / Е. Ю. Клименко // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: Тези доповідей учасників І Конгресу Соціологічної асоціації України. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — С. 223.

140. Клименко Е. Ю. Особенности социальной защиты детей в Украине в контексте создания ювинальной юстиции / Е. Ю. Клименко // Актуальные проблемы российской экономики в современных условиях: материалы международной научно-практической конференции, Москва, 20 декабря 2013 г. / отв. ред. И. Л. Сурат, Л. Н. Широкова. — Москва, 2013. – Москва : Московский экономический институт, 2013. — С. 112-117.

141. Клименко Е. Ю. Проблемы изучения детства как социального феномена / Е. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XV. Вип. 281. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2013. — С. 62-68.

142. Клименко Е. Ю. Роль социальной среды в процессе формирования алкогольной зависимости у несовершеннолетних / Е. Ю. Клименко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. — С. 543-548.

143. Клименко Е. Ю. Система социального устройства детей-сирот за рубежом / Е. Ю. Клименко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : Зб. наук. праць Класичного приватного університету. — Вип. 52. — Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2011. — С. 193-220.

144. Клименко Е. Ю. Социальные особенности причин подростковых правонарушений в Украине / Е. Ю. Клименко // Философия социальных

коммуникаций. — 2009. — № 2. — [Електронний ресурс]. Волгоград : Издательство Волгоградского института экономики, социологии и права, 2009. — С. 27-34. — Режим доступу : http://elibrary.ru/item.asp?id=12602232

145. Клименко О. Ю. Безпритульні діти як соціальне явище / О. Ю. Клименко // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конф. / Під заг. ред. О. Д. Куценко, В. І. Судакова. — Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. — С. 384-392.

146. Клименко О. Ю. Вплив соціальних парадоксів на управління системою соціального захисту дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Соціологія та суспільство : взаємодія в умовах кризи: Тези доповідей учасників II Конгресу Соціологічної асоціації України. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. — С. 211-213.

147. Клименко О. Ю. Вулиця, як система життя для безпритульних дітей / О. Ю. Клименко // Альманах Грані. — Вип. 3(65). — 2009. — С. 102-107.

148. Клименко О. Ю. Державна модель профілактики соціальної дезадаптації дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збі. наук. праць ДонДУУ. Т. XI. Вип. 178. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2010. — С. 71-78.

149. Клименко О. Ю. Європейська модель соціального захисту дітей / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XII. Вип. 179. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2011. — С. 318-326.

150. Клименко О. Ю. Інституціоналізація соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві / О. Ю. Клименко : монографія. — Харків : ХДАК, 2015. — 400 с.

151. Клименко О. Ю. Ключові складові соціальної підтримки дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Вісник Харківського національного університету

імені Н.В. Каразіна — № 1148. — Вип. 34. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». — Весник ХНУ ім. Н. В. Каразіна, 2015. — С. 151-157.

152. Клименко О. Ю. Міжнародний досвід соціального влаштування дітей сиріт / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XI. Вип. 140. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2009. — С. 309-316.

153. Клименко О. Ю. Особливості патерналістської моделі соціального захисту дітей / О. Ю. Клименко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. Вип. 18. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. — С. 369-373.

154. Клименко О. Ю. Особливості солідарної моделі соціальної підтримки дітей / О. Ю. Клименко // Альманах Грані. — Вип. № 10 (102) жовтень, 2013. — С. 112-117.

155. Клименко О. Ю. Особливості соціального влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування у дитячих будинках сімейного типу // Альманах Грані, — Вип. № 6 (74). — 2010. — С. 116-120.

156. Клименко О. Ю. Особливості соціального захисту безпритульних дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» : наукове видання. Т. 16. — ун-т «Народна українська академія»; редкол. В. І. Астахова [и др.]. — Харківський гум. — Харків : [б. и.], 2010. — С 235-243.

157. Клименко О. Ю. Особливості соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу в Україні / О. Ю. Клименко // Вісник Харківського національного університету імені Н. В. Каразіна — № 999. — Вип. 30. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. — С. 149-154.

158. Клименко О. Ю. Особливості соціальної діагностики процесів дезадаптації у підлітків / О. Ю. Клименко // Соціологія в ситуації соціальних

невизначеностей: Тези доповідей І Конгресу Соціологічної асоціації України. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. — С. 181.

159. Клименко О. Ю. Притулок як заклад соціального влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XI. Вип. 145. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2010. — С. 60-68.

160. Клименко О. Ю. Проблема реалізації прав дитини в Україні / О. Ю. Клименко // Конституційна та адміністративна реформи в Україні: перебіг і перспективи: Матеріали круглого столу (9 грудня 2011 року). — Донецьк : ДонДУУ, 2011. — С. 105-108.

161. Клименко О. Ю. Проблема формування соціального капіталу дітей, сім'ї яких опинились в складних життєвих обставинах / О. Ю. Клименко // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / За ред М. М. Розумного, М. Т. Степика, В. М. Яблонського. — К. : НІСД, 2012. — С 246-254.

162. Клименко О. Ю. Проблеми соціальної адаптації випускників закладів інтернатного типу / О. Ю. Клименко // Вісник Донецького відділення Соціологічної асоціації України. — Донецьк : ДВ САУ, 2013. — С. 37-47.

163. Клименко О. Ю. Проблеми соціальної адаптації випускників інтернатних установ / О. Ю. Клименко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. Вип. 16. — Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. — С. 613-617.

164. Клименко О. Ю. Роль міжнародних неурядових організацій в підтримці органів державної влади України у вирішенні нагальних проблем дітей / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XIV. Вип. 276. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2014. — С. 170-177.

165. Клименко О. Ю. Роль органів виконавчої влади в системі соціального захисту дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. Вип. 19. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. — С. 376-380.

166. Клименко О. Ю. Система соціального захисту дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XII. Вип. 211. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2011. — С. 348-355.

167. Клименко О. Ю. Стратегія розвитку системи соціальних послуг для дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XIII. Вип. 217. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2012. — С. 233-242.

168. Клименко О. Ю. Технології соціального влаштування дітей сиріт / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. X. Вип. 116. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2009. — С. 224-232.

169. Клименко О. Ю. Форми соціального влаштування дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : Зб. наук. праць Класичного приватного університету. — Вип. 55. — Запоріжжя: : Класичний приватний університет, 2012. — С. 197-206.

170. Клименко О.Ю. Проблема соціальної ексклюзії дітей-сиріт в українському суспільстві / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XIII. Вип. 257. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2012. — С. 172-179.

171. Ковалева А. И. Социализация личности: норма и отклонение / А. И. Ковальова. — М. : Социум, 1996. — 224 с.

172. Ковалева Г. А. Детство на рубеже XX–XXI веков : Социологический анализ : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата социологических наук спец. 22.00.04. – специальные и отраслевые социологии — СПб., 2002. — 19 с.

173. Козлова Н. Н. Введение в социальную антропологию. / Н. Н. Козлова. — М. : Изд-во ИМ, 1996. — 142 с.

174. Козлова О. Н. О методах анализа социокультурных явлений. / О. Н. Козлова // Социологические исследования. — № 11 — 1993 — С. 138-146.

175. Количество сирот в ближайшее время в Украине возрастет в разы — Благотворительный фонд «Развитие Украины» [Електронний ресурс] Информационное агентство «ОстроВ» 5 июня 2015 г. — Режим доступу : http://www.ostro.org/general/society/news/472083/

176. Комарова Н. М. Досвід проведення порівняльних досліджень в галузі соціального забезпечення / Н. Д. Комарова // Український соціум. — 2004. — № 1 (3). — С. 24-31

177. Кон И. С. Маргарет Мид и этнография детства / И. С. Кон // Мид М. Культура и мир детства. — М. : Наука, 1988. — С.398 - 425.

178. Кон И. С. Проблемы междисциплинарной кооперации общественных наук (на материалах социологии детства) / И. С. Кон // Советская социология. — М. : Наука, 1982. — Т.1. Социальная теория и социальная практика. — С. 249-380.

179. Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон : монография 4-е издание. — СПб. : Питер, 2005. — 330 с.

180. Кон И. С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива) / И. С. Кон. — М. : Гл. редакция вост. лит. изд-ва «Наука», 2008. — 224 с.

181. Кон И. С. Совращение детей и сексуальное насилие / И. С. Кон // Педагогика. — 1998. — № 5. — С.58-66.

182. Конвенція ООН Про права дитини [Електронний ресурс]. Прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. та набула чинності 2 вересня 1990 р. — Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/UNICEF_105x140_small_F.pdf

183. Кондратьев Ю. П. Детство будущего взгляд из сегодня. (Проблемы и перспективы) / Ю. П. Кондратьев // Преемственность поколений: диалог культур. — 1996. — № 4. — С. 55-57.

184. Константиновский Д. Л. Проблемы доступности высшего образования / Д. Л. Константиновский. — М. : МИР, 2003. — 264 с.

185. Конституція України [Електронний ресурс] Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — Режим доступу : http://www.president.gov.ua/documents/constitution

186. Концепция кризиса социальной системы: сравнительный анализ / Е. А. Грызунова // Свежий взгляд [Электронный ресурс]. Электронный журнал. — 2008. — С. 270-276. — Режим доступа : http://www.academia.edu/3461425

187. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. — 2001. — № 3. — С. 122-139.

188. Кошелева О. Е. История детства: опыт зарубежной историографии / О. Е. Кошелева // Педагогика. — 1996. — № 3. — С. 45-47.

189. Красногорский М. Дети-солдаты: вчера и сегодня / М. Красногорский // Независимое военное обозрение [Електронний ресурс] №17 от 26 мая 2006 г. — Режим доступу : http://nvo./notes//8_deti.Html

190. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] – Верховна Рада України; від 05.04.2001 № 2341-III (Редакція станом на 12.08.2015). – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

191. Кузнєцова Л. П. Основні технології соціальної роботи. — Луганськ : Вид-во ЛДНУ, 2002. – 92 с.

192. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание / Т. А. Куликова – М. : Издательский центр «Академия», 1999. – 232 с.

193. Куруленко Е. О. О культуре детства / Е. О. Куруленко // Культурология. Вестник Самарского государственного университета. — 2012. — № 2(56). — С. 126-130.

194. Лангеймер Й., Матейчик З. Робота в порожню: сиріт не стає менше // Соціальна педагогіка. — 2004. — № 4. — С. 113-117.

195. Лепская Н. И. Язык ребенка (Онтогенез речевой коммуникации). / Н. И. Лепская. — М. : Изд-во МГУ, 1997. — 152 с.

196. Лисеенко Е. В. Медиасреда и воспитание детей в условиях информационного общества / Е. В. Лисеенко // Управління школою. — 2013. — № 13-15. — С. 1-8.

197. Лисеенко Е. В. Социальные факторы институциональных изменений в современных постсоветских обществах / Е. В. Лисеенко // PolitBook. Национальная безопасность на постсоветском пространстве. — 2014. — № 4. — С 100-107.

198. Лиховид І. Діти в умовах війни / І. Лиховид [Електронний ресурс]. День від 21 травня 2014 р. — № 90. — Режим доступу : http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/zz-diti-v-umovah-viyni

199. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко // Психология индивидуальных различий. под. ред. Ю. Б. Гиппенрейтера, В. Я. Романова. — М. : Изд-во МГУ, 1982. — С. 288-318.

200. Лісеєнко Е. В. Динаміка розвитку соціального капіталу в Україні / О. В. Лісеєнко // Політичний менеджмент. — 2014. — № 1. — С. 90-96.

201. Лобанова А. Л. Військовий конфлікт на південному сході України (2014- поч. 2015 рр.) як джерело соціальної травми / А. С. Лобанова // Вісник Харківського національного університету імені Н. В. Каразіна — № 1148. Вип. 34. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». — Вісник ХНУ ім. Н. В. Каразіна, 2015. — С. 67-75.

202. Лобанова А. Л. Репертуар протесту: як люди і організації вимагають змін / А. С. Лобанова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. Вип. 19. — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. — С. 248-254.

203. Логопедическая абилитация и коррекция в дифференцированной реабилитации и социальной адаптации детей и подростков с отклонениями в развитии : под общ. ред. С. А. Игнатьева, М. А. Блинов. — М. : Альфа Персс, 2002. — 400 с.

204. Лукашевич М. П. Социология воспитания / М. П. Лукашевич. — К. : МАУП, 1996. — 126 с.

205. Лукашенко Т. Н. Государственная политика организации социальной защиты населения // Управление экономическими системами — 2011. — № 4. — С. 90-98.

206. Луман Н. Л. Общество как социальная система / Н. Л. Луман [Електронний ресурс]. пер. с нем. А. Антоновский. — Режим доступу : http://www.psyoffice.ru/6-466-n-luman-obschestvo-kak-komunikativnaja-sistema.htm

207. Лутковська В. Права дітей в умовах АТО практично незахищені [Електронний документ], 03.10.2014 — Режим доступу: http://www.nrcu.gov.ua/

208. Майорова-Щеглова С. Н. Феномен раннего взросления детей в современной России / С. Н. Майорова-Щеглова [Електронний ресурс] Секция 40. «Социология детства» Материалы IV Всероссийского социологического конгресса / ИС РАН, ИСПИ РАН, РГСУ. — М. : ИС РАН, 2012. — С. 2379-2380. — Режим доступу : http://www.isras.ru/abstract_bank_congress4/2379.pdf

209. Макеєв С. Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення / С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — №4. — С. 5-20.

210. Малиновский Б. Социальная антропология / Б. Малиновский : [пер. с фрнц. И. Ж. Кожановская и др.] // Журнал социологии и социальной антропологи. — 1998. — № 2. Т. 1. — С. 33-40.

211. Маркс К. Капитал / К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. 2-е изд. — М. : Политиздат, 1960. — Т. 46. — 956 с.

212. Маркс К., Энгельс Ф. Происхождения семи частной собственности и государства. Сочинения. 2-е изд. / Карл Маркс. — М. : Политиздат, 1969. — Т. 23. — 470 с.

213. Мацковский М. С. Российская семья в изменяющемся мире / М. С. Мацковский // Семья в России. — 1995. — № 3-4. — С. 32-35.

214. Международный пакт о гражданских и политических правах [Електронний ресурс]. Принят резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 года. — Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml

215. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Роберт Мертон // Социологические исследования. — 1992. — № 2. — С. 122-123.

216. Меттьюз Г. Философия и ребенок. / Г. Меттьюз // Вопросы философии. — 1986. — №11. — С. 87-91.

217. Мид Дж. Аз и Я. / Джон Мид // Американская социологическая мысль. — М. : Изд-во Минск. Ун-та, 1994. — С. 229-230.

218. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. / Маргарет Мид : [пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева]. Сост. и послесловие И. С. Кона. — М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. — 323 с.

219. Миколюк О. «Війна — це найбрутальніше порушення прав дитини»/ О. Миколюк [Електронний ресурс] // День. — № 157, від 27.08.2014 — Режим доступу : http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/viyna-ce-naybrutalnishe-porushennya-prav-ditini

220. Миллс Ч. Высокая теория / Чарльз Райт Миллс : [пер. с англ. М. А. Кисселя] // Структурно-функциональный анализ в современной социологии. Информационный бюллетень ССА и др. Вып. 1. — М. : ИКСИ АН СССР, 1968. — 400 с.

221. Милославова И. А. Понятие и структура социальной адаптации [Електронний ресурс]. Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. философ, наук. Л., 1974. — 16 с. — Режим доступу: Источник:

http://murzim.ru/nauka/pedagogika/28978-teoreticheskiy-analiz-problemy-socialnoy-adaptacii-v-kontekste-socializacii-lichnosti.html — Назва з екрану.

222. Митрофанова С. Ю. Детская бедность: социологические теории детства как основа исследования проблемы [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://otherreferats.allbest.ru/sociology/00276650_0.html

223. Митрофанова С. Ю. Детская бедность: постановка проблемы [Електронний ресурс] Секция 40. «Социология детства» Материалы IV Всероссийского социологического конгресса / ИС РАН, ИСПИ РАН, РГСУ. — М. : ИС РАН, 2012. — С. 2381-2382. — Режим доступу : http://www.isras.ru/abstract_bank_congress4/2381.pdf

224. Михайлева Е. Г. Интеллектуальная элита в матрице современных цивилизационных изменений / Е .Г. Михайлева. — Х. : Изд-во НУА, 2007. — 576 с.

225. Михалева К. Ю. Концепция социального института в социологической теории / К. Ю. Михалева, Н. Л. Полякова // Вестник Московского университета. Сер. 18. «Социология и политология». — 2012. — № 2. — С. 117-133.

226. Мілз Т. О соціології малих груп / Теодор Мілз // Американська соціологія. Перспективи, проблеми, методи. — М. : Прогрес, 1972. — С. 82-93.

227. Мітяєв Л. Дитяче село SOS - нова форма дитячого будинку сімейного типу / Л. Мітяєв // Соціальний Педагогіка. — 2003. — № 3. — С. 88-93.

228. Молодь в Україні. Дослідження молодіжного сектора: проблеми та перспективи/ За ред. О. І. Локшиної. — К. : Студія «uStudio Design», 2006. — 169 с.

229. Моргун А. В. На захист дитинства / А. В. Моргун // Педагогічна скарбниця Донеччини. — 2011. — № 1. — С. 5-6.

230. Мудрик А. В. Социализация человека как проблема / А. В. Мудрик; 2-е изд., испр. и доп. — М. : Издательский центр «Академия», 2006. — 304 с.

231. Мухина В. С. Личность: мифы и реальность. Альтернативный взгляд. Системный поход. Инновационные аспекты / В. С. Мухина. — Екатеренбург. — ИнтелФайл, 2007. — 382 с.

232. Назарова И. Возможности и условия адаптации сирот в дальнейшей жизни / И. Назарова // Социологические исследования. — 2001. — № 4. — С. 70-77.

233. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / А. А. Налчаджян [Електронний ресурс]. Издательство АН Армянской ССР. Ереван, 1988. — 69 с. — Режим доступу: http://www.twirpx.com/file/554539/

234. Ноздріна О. Система державних органів соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / О. Ноздріна // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) [та ін.]. — К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. — Вип. 33. — С. 262-271.

235. Обліковано 1537717 переселенців [Електронний ресурс]. Міністерство соціальної політики України 19 жовтня 2015 р. — Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=180691&cat_id=10717

236. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Л. Ф. Обухова. — М. : Тривола, 1995. [Електронний ресурс]. — Режим доступу :http://psylib.org.ua/books/obuhl01/index.htm

237. Окремі статистичні показники щодо перебування дітей в центрах соціально-психологічної реабілітації дітей. [Електронний ресурс]. — Офіційний сайт Міністерства соціальної політики. Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=1383

238. Ориу М. Основы публичного права / Морис Ориу : монография [пер. с франц. Е. Пашуканиса, Н. Челяпова] Серия «Научная мысль». — М. : «Инфра-М», 2013. — 574 с.

239. Осипова Т. Н. Особенности патернализма в условиях трансформации социально-экономической системы : монографія / Т. Н. Осипова. — Челябинск : Изд-во Челябинского гос. ун-та, 2006. — 179 с.

240. Основні показники інвалідності та діяльності медико-соціальних експертних комісій України за 2014 р. [Електронний ресурс] — Аналітико-інформаційний довідник МОЗ України / За ред. начальника відділу медико-соціальної експертизи Департаменту медичної допомоги МОЗ України С. І. Черняка. — Дніпропетровськ : «Роял-Прінт», 2015 р. — Режим доступу : https://www.humanitarianresponse.info/ru/system/files/documents/files/sb_2014.pdf

241. Павленко Ю. Головною метою державної політики підтримки сім'ї є її повноцінне функціонування / Ю. Павленко // Сегодня. [Електронний ресурс] — 29 травня 2015 р. — Режим доступу : http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/2385

242. Павленко Ю. Дети, родившиеся в Донецке во время конфликта, не могут получить даже свидетельства о рождении / Ю. Павленко // Сегодня. [Єлектронний ресурс] — 29 травня 2015 р. — Режим доступу : http://www.segodnya.ua/regions/donetsk/deti-rodivshiesya-v-donecke-vo-vremya-konflikta-ne-mogut-poluchit-dazhe-svidetelstva-o-rozhdenii-yuriy-pavlenko-619738.html

243. Павленко Ю. Родившиеся в Донецке во время АТО дети не могут получить дае свидетельство о родении / Ю. Павленко // ОстроВ. [Електронний ресурс] — 29 травня 2015 р. — Режим доступу : http://www.ostro.org/general/society/news/471580/

244. Павлова Л. В. Особая защита отдельных категорий граждан / Л. В. Павлова // Имплементация международного гуманитарного права. — Минск, 1998. — 360 с.

245. Педагогічний словник / За редакцією дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка. — К. : Педагогічна думка, 2001. — 516 с.

246. Пєша І. В. Модель соціального експерименту із запровадження інституту прийомної сім'ї в Україні / І. Пєша // Український соціум. — 2004. — № 1 (3). — С. 106-118.

247. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. / Жан Вильям Фриц Пиаже : [пер. с франц. Л. Ф. Обухова]. — М. : Педагогика-Пресс, 1994. — 528 с.

248. Підлітки груп ризику: доказова база для посилення відповіді на епідемію ВІЛ в Україні [Електронний ресурс] аналітичний звіт / ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. — К. : К.І.С., 2008. — 192 с. Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/MARA_Report_ukr_druk.pdf

249. Після бомбардувань США в Іраку народжуються діти-мутанти: [Електронний ресурс]. Інформаційний портал ТСН 17 листопада 2009 р. — Режим доступу: http://tsn.ua/svit/pislya-bombarduvan-ssha-v-iraku-pochali-narodzhuvatisya-diti-mutanti.html.

250. Плаксій С. Відхилення від соціальних норм життя серед неповнолітніх: суть, шляхи перебороння : монографія / С. Плаксій. — Одеса : Пресс Центр, 2006. — 324 с.

251. Погрібна В. Л. Криза ідентичності і глобалізація суспільства: питання чи відповіді? / В. Л. Погрібна // Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х. : Право, 2014. — 2014. №1(20). — С. 240-248.

252. Погрібна В. Л. Критерії оцінки ефективності соціальної політики: від теорії до практики / В. Л. Погрібна, // Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / Нац.

юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Харків : Право, 2014. — № 3 (22). — С. 192-204.

253. Погрібна В. Л. Соціальні ризики як суспільний феномен: методологічні аспекти аналізу В. Л. Погрібна // Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Харків : Право, 2014. — №4 (23). — С. 208-216.

254. Погрібна В. Л. Теоретична соціологія вчора, сьогодні, завтра: в пошуках методологічних перспектив / В. Л. Погрібна // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. — Харків, 2014. — № 2. — С. 196-206.

255. Положення про Державну соціальну службу для сім'ї, дітей та молоді [Електронний ресурс]. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2004 р. № 1125. — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP041125.html

256. Положення про Службу у справах дітей затверджене [Електронний ресурс]. Постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2007 р. № 1068 — Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP071068.html

257. Понятійно-термінологічний словник соціальної роботи: уклад. І. В. Козубовська, І. І. Минович, В. В. Сагада та ін./ Заг.ред І. В. Козубовської, І. І. Миновича. — Ужгород : УжНУ, Видавництво «Мистецька лінія», 2002. — 152 с.

258. Поощрение и защита всех прав человека, гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав, включая право на развитие [Електронний ресурс]. (Ежегодный доклад Специального представителя Генерального секретаря по вопросу о положении детей и

вооруженных конфликтах Ратхики Кумарасвами) от 1 января 2001 г. — Режим доступу : http://tengrinews.kz/zakon/mejdunarodnyie_organyi_i_organizatsii/mejdunapodnyie_otnosheniya_respubliki_kazahstan/id-O0900000014/

259. Попов И. Феномен «солдат-детей» / И. Попов // Независимое военное обозрение [Електронний ресурс] № 17 от 1 января 2001 г. — Режим доступу : http://nvo./notes//8_deti.html

260. Попович Г.М. Умови інституціалізації соціальної роботи в Україні: дис... канд. соціолог. наук: 22.00.03 / НАН України ; Інститут соціології. — К., 2004. — 20 с.

261. Постман Н. Исчезновение детства / Ніл Постман [Електронний ресурс] Размышления над книгой А. Чканникова, 2009. — Режим доступу : http://www.studmed.ru/docs/document39466/%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D1%8E%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%

262. Права жінок та дітей в Україні — комунікаційний компонент. [Електронний ресурс]. Проект ЄС і Міністерства молоді та спорту України. — Режим доступу : http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/5939

263. Правила опіки та піклування: Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26.05.1999 № 34/166/131/88 // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 26. — С. 116-126.

264. Про боротьбу з тероризмом : Закон України № 638-IV від 20.03.2003 // Відомості Верховної Ради України — 2003. – № 25. — 180 с.

265. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс]. від 7 лютого 2007 р. Закону України № 609-16. — Режим доступу: http://www.edu-law.org.ua/2009/10/zakon-ukrainy-pro-

zabezpechennya-organiza cijno-pravovyx-umov-socialnogo-zaxystu-ditej-syrit.html.

266. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. Закон України. — [Електронний ресурс]. Верховна Рада України; Закон від 12.07.2006 за № 824/12698. — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0824-06

267. Про невідкладні заходи щодо забезпечення додаткових соціальних гарантій окремим категоріям громадян [Електронний ресурс]. Указ Президента України П. Порошенка № 835/2014 від 29.10.2014 р. — Режим доступу : http://www.dnaop.com/news/2424

268. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей [Електронний ресурс]. від 7 лютого 2007 р. Закон України № 609-V — Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80

269. Про охорону дитинства [Електронний ресурс]. від 26 квітня 2001 р. Закон України № 2402-III. — Режим доступу : http://kodeksy.com.ua/pro_ohoronu_ditinstva/statja-1.htm

270. Про охорону людини [Електронний ресурс]. від 26 квітня 2001 р. Закон України № 2402-III. — Режим доступу :http://kodeksy.com.ua/pro_ohoronu_ditinstva/statja-1.htm

271. Про попередження насильства в сім'ї Закон України. — [Електронний ресурс]. Верховна Рада України; Закон від 15.11.2001 № 2789-III — Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2789-14

272. Про ратифікацію Конвенції про права дитини [Електронний ресурс]. Постанова Верховної Ради УРСР № 789-XII від 27 лютого 1991 року. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/789-12

273. Про соціальні послуги Закон України. — [Електронний ресурс]. Верховна Рада України; Закон від 19.06.2003 № 966-IV — Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/966-15

274. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558 // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 42. — С. 213.

275. Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні Закон України. — [Електронний ресурс]. Верховна Рада України; Закон від від 05.02.1993 № 2998-XII. — Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2998-12

276. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс]. Закон України № 776/97-ВР від 23 грудня 1997 р. — Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80/ed20120413

277. Проект зі зміцнення та захисту прав жінок та дітей в Україні (TRES) Захист прав жінок та дітей судовими та правоохоронними органами в Україні / За заг. ред. Г. О. Христової — К. : Тютюкін, 2010. — 336 с.

278. Радаев В. В, Шкаратан О. И. Социальная стратификация : монографія. / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. — М. : Аспект Пресс, 1996. – 456 с.

279. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы станов -ления личности / Х. Ремшмидт. — М. : Мир, 1994. — 320 с.

280. Римашевская Н. М. Бедность и маргинализация населения / Н. М. Римашевская // Социологические исследования. — 2004. — № 4. — С. 26-34.

281. Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей і дітей / за заг. ред. І. Г. Звєрєва // Консорціум кожній дитині. [Електронний ресурс]. Проект ЄС Розвиток інтегрованих соціальних служб для вразливих сімей і дітей. — Режим доступу : http://www.romnycss.edukit.sumy.ua/Files/downloads/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D1%96%20%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%96%20%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1.pdf

282. Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей, які опинились у складних життєвих обставинах. [Електронний ресурс]. За співпраці Європейського Союзу та Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), міжнародних організацій «Надія та житло для дітей» та «Кожній дитині» від 25.07.2013. — Режим доступу : http://skaz.com.ua/astronomoiya/10057/index.html

283. Романенко Ю. В. Смислопродукування в соціальних системах : сборник научных трудов / Ю. В. Романенко; Ін-т соц. та політ. психології Акад. пед. наук України. — К. : ЦТІ «Е та Е», 2005. — 276 с.

284. Романов В. П. Патернализм в России / В. П. Романов // Журнал исследований социальной политики. — 2005. — № 3 (3). — С. 290-303.

285. Рыбинский Е. М. Государственная социальная политика в интересах детей / Е. М. Рыбинский. — М. : Просвещение, 1994. — 184 с.

286. Рыбинский Е. М. Детство как социальный феномен. / Е. М. Рыбинский. — М. : ДОМ, 1998. — 108 с.

287. Рыбников Н. А. Введение в изучение ребенка. / Н. А. Рыбников. — Минск : Гос.изд., 1921. — 44 с.

288. Ряшенцева В. А. Семейное право / В. А. Ряшенцева. — М. : Юр.лит., 2002. — 256 с.

289. Самойленко Н. В. Соціологія дитинства як нова соціальна доктрина реформаційних процесів в освіті [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.webkursovik.ru/kartgotrab.asp?id=51769

290. Сартр Ж.-П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм / Жан-Поль Сартр : [пер. с франц. В. В. Бибихина] // Проблема человека в западной философии. Современная западная философия. Энциклопедический словарь / Под. ред. О. Хеффе, В. Малахова, В. Филатова, при участии Т. А. Дмитриева. — М. : Издательский дом «Вильямс», 2009. — 640 с.

291. Саханда В. П. Українське законодавство в системі захисту прав дітей: нові виклики Україні / В. П. Саханда. [Електронний ресурс]. Форум

педагогічних ідей. — Режим доступу : http://osvita.ua/school/lessons_summary/proftech/45738/

292. Сборник докладов на Всероссийской конференции с международным участием «Дети и общество: социальная реальность и новации / Ред. коллегия: В. А. Мансуров (отв. редактор), А. Ю. Губанова, Ю. В. Ермолаева, Е. Ю. Иванова, Е. А. Колосова, С. Н. Майорова-Щеглова, И. А. Стрельцова, П. С. Юрьев. — М. : РОС, 2014. — 1366 С.

293. Северная О. А. Этнология детства (Младенческий, ранний и дошкольный возраст). / О. А. Северная. — М. : Ин-т нац.проблем образования, 1993. — 96 с.

294. Семья Г. В. Социально-профессиональная адаптация выпускников образовательных учреждений для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, при первичном трудоустройстве: методические рекомендации / Г. В. Семья, Н. В. Владимирова, Н. Г. Зайцева — М. : Изд. БФРГТЗ «СЛОВО», 2006. — 105 с.

295. Сидоренко О. А. До проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / О. А. Сидоренко [Електронний ресурс]. — Теоретичні і прикладні проблеми психології. Зб. наук. пр. — № 1 (21). — 2009. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tippp/2009_1/sidorenko.pdf..

296. Сингер С. Защита детей в условиях вооруженных конфликтов : монографія / С. Сингер. — М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 2014. – 248 с.

297. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. із змінами згідно законів України від 15 березня 2006 року № 3539, і від 22 грудня 2006 року № 524. — Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14

298. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за редакцією А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2000. — 260 с.

299. Смелзер Н. Социология / Найл Смелзер : [пер. с англ. Е. П. Белинская, общ. ред. В. А. Ядов]. — М. : Феникс, 1994. — 688 с.

300. Соколова Э. С. Лихачев В. М. Современные дети: черты «портрета» / Э. С. Соколова, В. М. Лихачев // Социологические аспекты современного детства. — М. : Изд-во ВКШ при ЦК ВЛКСМ, 1990. — С. 6-26.

301. Сокурянская Л. Г. Социология субъектности как социальное понятие или социальный феномен / Л. Г. Сокурянская // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. Вип. 16. — Харків, ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2001. — С. 36-41.

302. Сокурянська Л. Г. Проблема суб'єкту в сучасній соціології / Л. Г. Сокурянська // Вісник Харківського національного університету імені Н. В. Каразіна — Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2003. — С. 24-36.

303. Солдатова Л. А. Социологические подходы к изучению социальной инклюзии старшего поколения в местное сообщество / Л. А. Солдатова // Социальная политика и социология. — 2009. — № 1. — С. 38-43.

304. Сорокін В. М. Сутність феномену порушеного розвитку / В. М. Сорокін [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://studopedia.net/5_842_sutnist-fenomenu-porushenogo-rozvitku.html

305. Социальная защита семьи и детей (зарубежный опыт) / под ред. Е. И. Холостовой — М. : ФДО, 1992. — 32 с.

306. Социологическая мысль Запада. Избранные произведения / [пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова] ; предисл. П. П. Гайденко. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.

307. Социологические аспекты современного детства / под общ. ред. Е. М. Рыбинский — М. : Институт молодежи, 1990. — 46 с.

308. Социология в системе научного управления [Електронний ресурс] Материалы IV Всероссийского социологического конгресса / ИС РАН, ИСПИ РАН, РГСУ. — М. : ИС РАН, 2012. — Режим доступу : http://www.isras.ru/VSK_IV_partion.html?section=39

309. Соціальна робота з молоддю : Аналіт. звіт щодо діяльн. центрів соц. служб для молоді / упоряд. А. Громова, О. Кузіна, В. Левічева та ін. — К. : НІСД, 2001. — 360 с.

310. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / упоряд. Л. Волинець, Н. Комарова, О. Антонова-Турченко. — К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2006. — 184 с.

311. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз наявної в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. С. Волинець, Н. М. Комарова, О. Г. Антонова-Турченко та ін. — К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 1998. — 120 с.

312. Соціально-педагогічні основи протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей / упоряд. К. Б. Левченко, Л. Г. Ковальчук, О. А. Удалова та ін. — К. : Агенство Украъна, 2011. — 292 с.

313. Старовойтов О. Защита детей в период вооруженных конфликтов / О. Старовойтов [Електронний ресурс]. Белорусский журнал международного права и международных отношений. — 1999. — № 3. — Режим доступу : http://www.evolutio.info/content/view/304/50/

314. Сташків Б. Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення / Б. Сташків // Вісник Харківського національного університету ім. Н. В. Каразіна. Серия «Право». —2007. — № 6. — С. 72-80.

315. Степанишина А .И. Дилемма коллективного и индивидуального в общественном сознании современных японцев / А. И. Степанишина // Путь Востока: Универсализм и партикуляризм в культуре. Серия «Symposium», Конференция «Путь Востока», Вып. 34. / Материалы VIII Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. — Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2005. — С. 190-196.

316. Степанишина А. И. Воспитание детей в Японии / А. И. Степанишина // Путь Востока: Проблема методов. Серия

«Symposium», Конференция «Путь Востока», Вып. 10. / Материалы IV Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. — Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — С. 71-78.

317. Степанишина А. И. Современная образовательная система в Японии: традиция и тенденции развития / А. И. Степанишина // Путь Востока: Традиции освобождения. Серия «Symposium», Конференция «Путь Востока», Вып. 4. / Материалы III Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. — Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2000. — С. 120-126.

318. Структура инвалидности детей и лиц молодого возраста с хроническими соматическими заболеваниями [Електронний ресурс]. Статистическое исследование. Украинский НИИ охраны здоровья детей и подростков Я. М. Коренев, Л. Ф. Богмат, С. Р. Толмачева, О. Н. Тимофеева. — Режим доступу : http://www.likar.info/pro/article-43488-struktura-invalidnosti-detey-i-lits-molodogo-vozrasta-s-hronicheskimi-somaticheskimi-zabolevaniyami-brinvalidism-patterns-among-children-and-young-adults-with-chronic-somatic-disorders/

319. Субботинский Е. В. История детства: этнография и психология / Е. В. Субботинский // Вопросы психологии. — 1984. — № 3. — С. 162-164.

320. Султанов К. В. Ребенок в современном мире / К. В. Султанов // Мир детства [Електронний ресурс]. Детство, философия детства, феномен детства. — Режим доступу : http://interfit.kiev.ua/interfit-v-presse/zhurnal-mir-detstva-2.html

321. Тённис Ф. Общность и общество / Фердинанд Тённис [пер. с англ. С. П. Баньковский] // Социологический журнал. — 1998. — № 3-4. — С. 207-229.

322. Террористы не дают вывезти детей с оккупированных территорий Донбасса [Електронний ресурс] Информационное агентство «News Vendor» от 4 февраля 2015 г. — Режим доступу : http://news-vendor.com/news/3285687

323. Тітма М., Саара Е. Молодое поколение / М. Х. Титма, Э. А. Саар [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.who.int/topics/hiv_ infections/ru/index.html

324. Товстиженко А. Визнання Україною юрисдикції Гаазького суду потребуватиме внесення змін до Конституції / А. Товстиженко [Електронний документ] // Дзеркало тижня, 1 березня 2014 р. — Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/viznannya-ukrayinoyu-yurisdikciyi-gaazkogo-sudu-potrebuvatime-vnesennya-zmin-do-konstituciyi-138681_.html

325. Тодика Ю. М. Конституційне право України / Ю. М. Тадика. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. — 544 с.

326. Толстова Ю. Н. Кризис социологического измерения в начале нашего века и пути выхода из него / Ю. Н. Толстова // Социология. — 1995. — № 5-6. — С. 103-117.

327. Толстых А. В. После детства. / А. В. Толстых. — М. : Знание, 1982. — 96 с.

328. Тощенко Ж. Т. Социальный институт / Ж. Т. Тощенко, С. Н. Майорова-Щеглова // Тезаурус социологии: темат. слов.-справ. / под. ред. Ж. Т. Тощенко. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — С. 215-218.

329. Тростанецкая Г. Соціальні сироти в нашому суспільстві / Г. Тростанецкая // Соціальна педагогіка. — 2004. — № 4. — С. 3-8.

330. Туленков М. Організаційна взаємодія громадянського суспільства і держави / М. Туленков. Соціальна психологія : укр. наук. журн./ гол. ред. Ю. Шайгородський. — К. : Укр. центр політ. менедж., 2003. — 2009. — № 2. — С. 72-84.

331. Туленков М. В. Організаційна взаємодія в демократичній системі соціального управління : наук. вид. / М. В. Туленков ; Ін-т підготов. кадрів держ. служби зайнятості України. — К. : ІПК ДСЗУ, 2007. — 102 с.

332. Туленков М. Соціально-управлінські механізми організаційної впорядкованості демократичної держави / М. Туленков. Політичний

менеджмент : укр. наук. журн. / гол. ред. Ю. Шайгородський. — К. : Укр. центр політ. менедж., 2003. — № 5. — С. 60-74.

333. Украина закрыла доступ к государственным реестрам на территории «ДНР» и «ЛНР» [Електронний ресурс] Гражданская прокуратура Украины 5 ноября 2015 г. — Режим доступу : http://prokuratura.org.ua/?p=31894

334. Украина-2013: итоги года. [Електронний ресурс]. Незалежне бюро новин 13 січня 2014 р. — Режим доступу :

335. Український фонд «Благополуччя дітей» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ccf.org.ua/about

336. Усиновлення крок за кроком. — К. : «Отчий Дом», 2007. — 250 с.

337. Факультативный протокол к Конвенции о правах ребенка, касающийся участия детей в вооруженных конфликтах от 2000 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу :

338. Фельдштейн Д. И. Социальное развитие в пространстве-времени детстве. / Д. И. Фельдштейн. — М. : Московский психолого-социальный институт «Флинта», 1997. — 167 с.

339. Фельдштейн Д. И. Характер и степень изменений современного детства и проблемы организации образования на исторически новом уровне развития общества / Давид Искович Фелдштейн [Електронний ресурс]. — Текст доклада вице-президента Российской академии образования на заседании правления Российского книжного союза. — Режим доступу : http://letidor.ru/article/70585/

340. Формування та реалізація інклюзивної політики у сфері освіти дітей з особливими освітніми потребами в Україні / Є. Красняков, В. Бурда // Віче. — 2013. — № 6. — С. 3-17.

341. Французская благотворительная организация официально сотрудничает с «МИД ДНР».[Электронный ресурс] Информационное агентство «ОстроВ». — Режим доступа: http://www.ostro.org/donetsk/society/articles/487756/

342. Фромм Э. Иметь или быть / Эрих Фром : [пер. с нем. Н. Войскунской, И. Каменкович, Е. Комаровой, Е. Рудневой, В. Сидоровой, Е. Фединой и М. Хорькова.] — М. : «АСТ», 2000. — 128 с.

343. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? : Київська лекція Френсіса Фукуями // День. — 2006. — № 177. — 17 жовтня. — С. 4.

344. Харчев А. Г. Социология воспитания. / А. Г. Харчев. — М. : Просвещение, 1990. — 222 с.

345. Хижняк Л. М. Социальная работа: история теория и практика : монография / Л. М. Хижняк ; под ред. В. В. Харабета. — Мариуполь : ПГТУ, 2015. — С. 231-247.

346. Хмелько В. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма / В. Хмелько, С. Оксамитна // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 66-77.

347. Хобсон К. Ф., Робинсон Б. Е., Скин П. Мир входящему: Развитие ребенка и его отношений с окружающими. / К. Ф. Хобсон, Б. Е. Робинсон, П. Скин. — М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1992. — 504 с.

348. Холл С. Юность / Стенли Гренфилл Холл : монографія [пер. с англ. и ред. Т. Д. Марцинковской]. — М. : «Академия», 2005 — 272 с.

349. Чепак В. В. Конфліктологічна парадигма в соціології освіти / В. В. Чепак // Інтернет видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка. [Електронний ресурс] — Серія «Соціологія». — 2014. — Режим доступу : http://uk.xlibx.com/4pedagogika/1271930-1-udk-31674-37-chepak-kiivskiy-nacionalniy-universitet-imeni-tarasa-shevchenka-doktor-sociologichnih-nauk-docent.php

350. Чепак В. В. Неоінститутиціональні тенденції в соціологічних дослідженнях / В. В. Чепак // Інтернет видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка. [Електронний ресурс] — Серія «Соціологія». — 2014. — Режим доступу : http://uk.xlibx.com/4sotsiologiya/1271993-1-chepak-kiivskiy-nacionalniy-

universitet-imeni-tarasa-shevchenka-doktor-sociologichnih-nauk-docent-profesor-kaf.php

351. Чепак В. В. Управління в інституті освіти: соціологічні моделі // Соціальні технології: заради чого? яким чином? і з яким результатом?: монографія / В. В. Чепак; під наук. ред. В. І. Подшивалкіна. — Одеса : «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2015 — С. 329-338 (546 с.).

352. Чепурко Г. І. Проблеми формування соціального капіталу в Україні Українське суспільство 1992-2014. / Г. І. Чепурко. — Стан динаміки змін. Соціологічний моніторинг; за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Інституту соціології НАН України, 2014. — С. 36-43.

353. Чепурко Г. І. Соціальний капітал: вплив на розв'язання життєвих ситуацій / Г. І. Чепурко. — Українське суспільство 1992-2013. Стан динаміки змін. Соціологічний моніторинг; за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Інституту соціології НАН України, 2013. — С. 312-320.

354. Чепурко Г. І. Соціокультурні ідентичності і цивілізаційний вибір / Г. І. Чепурко // Нові завдання суспільних наук у XXI столітті. – Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 19-20 червня 2015 р.). — К. : ГО «Київська наукова суспільствознавча організація», 2015. — С. 65-67

355. Чинники виникнення соціального сирітства в Україні — К. : «Версо-04», 2008. — 160 с.

356. Чорбинский С. И. Социальная работа и социальные программы в США /С. И. Чорбинский. — М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1992. — 150 с.

357. Шабанова М. А. Социальная адаптация в контексте свободы / М. А. Шабанова // Социологические исследования. — 1995. — № 9. — С 81-88.

358. Шлейєрмахер Ф. Речи о религии. / Ф. Шлейэрмахер. — М. : REFG-book — ИСА, 1994. — 432 с.

359. Шмидт В. Р. Социальная эксклюзия и инклюзия в образовании / В. Р. Шмидт. — М. : МЕГАНОМ, 2006. — 248 с.

360. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / Петр Штомпка [пер. с польського С. М. Черновой]. — М. : Логос, 2005. — С. 436-451.

361. Шульга Т. І. Робота з неблагополучною сім'єю / Т. І. Шульга. — Миколаїв : Дрофа, 2014. — 254 с.

362. Шушкова Н. В. Патернализм: социологическая интерпретация // Социологический вестник. — 2002. — № 5. — С. 35-44.

363. Щеглова С. Н. Детство как социальный феномен (Концепция социального конструирования детства) : автореф. дис. на соискание степени доктора социологических наук: 22.00.04 — М., 1999. — 45 с.

364. Щеглова С. Н. Социлогия детства как элективный курс / С. Н. Щеглова // Социологические исследования. — 2003 — № 6 — С. 128-135.

365. Щепанский Я. Элементарные понятия в социологии / Ян Щепанцкий : [пер. с польского М. М. Гуренко, общ. ред. и послесловие академика А. М. Румянцева]. — М. : Прогресс, 1969. — 240 с.

366. Эльконин Б. Д. Кризис детства и основания проектирования форм детского развития / Б. Д. Эльконин // Вопросы психологии. — 1992. — № 3-4. — С. 7-13.

367. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации детского возраста / Б. Д. Эльконин // Вопросы психологии — 1971. — № 4. — С. 11-17.

368. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон : [пер. с англ. А. Андреева, А. Прихожан, В. Ривош, Н. Толсты]. — С-Пб. : Ленато, АСТ, 1996. — 592 с.

369. Ядов В. А. Куда идет российская социология? / В. А. Ядов // Социологический журн. — 1995. — № 1. — С. 7.

370. Якість життя населення пострадянських країн у соціологічному вимірі / За ред. В. С. Бакірова. — Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. — 214 с.

371. Яковенко В. С. Дитина-сирота: розвиток, виховання, усиновлення : монографія / В. С. Яковенко. — Кіровоград, 1997. — 171 с.

372. Якуба Е. А. Социология / Е. А. Якуба. — Харьков : Константа, 1996. — 192 с.

373. Ярославцева И. В. Депривированный подросток: личностный и психофизиологический потенциал адаптации / И. В. Ярославцева // Дефектология. — 2002. — № 5. — С. 28-32.

374. Ярошенко С. С. Синдром бедности / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. — 1994. — № 2. — С. 46.

375. Ярская В. Н. Инклюзия — новый код социального равенства / В. Н. Ярская // Образование для всех: политика и практика инклюзии. Сборник научных статей и научно-методических материалов. — Саратов : Научная книга, 2008. — 340 с.

376. Ярская-Смирнова Е. Р. Социальное конструирование инвалидности / Е. Р. Ярская-Смирнова // Социологические исследования. — 1999. — № 4. — С. 38-45.

377. Ярская-Смирнова Е. Р. Социокультурный анализ нетипичности / Е. Р. Ярская-Смирнова [Електронний ресурс] Саратов : СГТУ, 1997. — 95 с. – Режим доступу : http://socpolicy.ru/wp-content/uploads/2010/07/SociokultAnalizNetipichnosti.pdf

378. Ярская-Смирнова Е.Р. Социокультурный анализ нетипичности. /Е. Р. Ярская-Смирнова. — Саратов : Сарат.Гос.техн.ун-т, 1997. — 268 с.

379. Achvarina V. No Place to Hide: Refugees, Displaced Persons, and the Recruitment of Child Soldiers: / Vera Achvarina, Simon F. Reich // International Security. [Електронний ресурс] — 2006. — vol. 31. — № 1. — P. 127-164. — Режим доступу: http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/775/no_place_to_hide.html

380. Almquist K. Robbie M. David W. The Effects of Armed Conflict on Girls — Geneva : World Vision International, 1996 — 210 p.

381. Apple R.W.Jr. War in the Gulf: The Overview; Air Assault Fails to Wipe Out All Mobile Missiles / R.W. Apple Jr. // The New York Times: [Електронний ресурс]. — 1991. — January 19. — P. 1-3. — Режим доступу: http://www.nytimes.com/1991/01/19/world/war-in-the-gulf-the-overview-air-assault-fails-to-wipe-out-all-mobile-missiles.html?scp=3&sq=january%2019,%201991&st=nyt.

382. Arias O. Special Comment Disarmament Forum (UNIDIR) / Oscar Arias. // United Nations Institute for Disarmament Research. — 2002. — Issue 2. — P. 1-86.

383. Bauman Z. Postmodern Ethics. — Oxford, UK, Cambridge, Mass: Blackwell, 1993. — P. 165, 167-168

384. Becker G. Economic Outlook on life: the Nobel lecture Genre Becker // December 9, 1992. World economic thought through the ages : 5t. Worldwide recognition. Lectures of Nobel laureates. — Moscow, 2004. — P. 688-706.

385. Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise on Sociology of Knowledge. / Berger P.L., Luckmann T. — 1966. — 323 p.

386. Bernfeld S. Sisyphos oder die Grenzen der Erziehung. / S. Bernfeld. — Frankfurt, 1967. — 360 p.

387. Bossard J. H. S. The sociology of child development / J. H. S. Bossard. — New York : Harper & Row, 1948. — 790 p.

388. Boulding E. Children's Rights and the Wheel of Life. / E. Boulding. — New Jersey : Transaction Book, 1979. — 148 p.

389. Brett R. Children: the invisible soldiers: Report on the participation of children in armed conflicts and internal disturbances and tensions for the United Nations study on the impact of armed conflict on children / R. Brett, M. McCallin, R. O'Shea. — Geneva : Quaker United Nations Office and nternational Catholic Child Bureau, 2006. — 184 p.

390. Child Abuse Prevention and Treatment Act [Електронний ресурс] Posted on August 20, 2012 by Brian Smith. — Режим доступу : http://bjsmithcriminaldefense.com/child-abuse-prevention-and-treatment-act.html

391. Davis K. The Child and Social Structure / K. Davis. // Journal of Educational Sociology. — 1996. — Vol.14. — P. 89-95.

392. Draft Lucens Guidelines for Protecting Schools and Universities from Military Use during Armed Conflict [Електронний ресурс]. edition 22 October 2014. — Режим доступу : http://www.protectingeducation.org/draft-lucens-guidelines

393. Durkheim E. Essays on Morals and Education. / Emile Durkheim/ — London: Routledge & Kegan Paul, 2005. — 232 p.

394. Dvorkin G. Paternalism // International journal of comparative sociology. — 1987. — № 5. — P. 85-98

395. Dynes, R.R., Quarantelli, E.L. Organization Communications and Decision Making in Crises. — Miscellaneous Report 18 of the Disaster Research Center, Department of Sociology, the Ohio State University, 1976. — 140 p.

396. Eisenstadt S. From Generation to Generation. / S. Eisenstadt. — N. Y. : Glencoe, 1956. — 180 p.

397. Erikson E. H. Problems of infancy and early childhood. / E. H. Erikson. New York: Modern Library. – 1954. – P. 3-36.

398. Esping-Andersen G. A Child-Centred Social Investment Strategy. In: Esping-Andersen et al.: Why we need a New Welfare State. — Oxford, New York : Oxford University Press, 2002. — P. 26-67.

399. Frith S. The Sociology of Youth / S. Frith. — London : Open University Press, 1984. — 364 p.

400. Garbarino J. Can American Families Afford the Luxury of Children? / J. Garbarino // Child Welfare. —2013. — Vol. 65. — № 2. — P. 77-83

401. General Assembly resolution A/RES/44/25. Convention on the Rights of the Child: [Електронний ресурс]. 20 November 1989. – Режим доступу: www.ohchr.org/english/law/crc.htm.

402. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy / A. Giddens. — Polity Press, 1998. — 680 p.

403. Goodman R. The Changing Role of Child Protection Institutions in Contemporary Japan. — New York: Oxford University Press, 2014. — 180 p.

404. Hampson F. O. Human Security [Електронний ресурс] Commission on human security. — N. Y., 2003. — 2016 р. — Режим доступу : http://www.un.org/humansecurity/sites/www.un.org.humansecurity/files/chs_final_report_-_english.pdf

405. Harlow E. Introduction: Postmodernism and Change in Social Work and Social Welfare // In Management, Social Work and Change. — 2010. — № 4. — P. 25-38.

406. Hawes J.M. The family in America : an encyclopedia [Electronic resource] / Joseph M. Hawes. — Boston : Twayne Publishers, 1991. — Regime to access : http://www.worldcat.org/ title/childrens-rights-movement-a-history-of-advocacy-and-protection/oclc/023287570 — The name of the screen.

407. Hill M., Davis J., Prout A., Tisdall K. Moving the participation agenda forward // Children & Society. — 2004. — P. 77-96.

408. How Effective is the Child Protection System in the United Kingdom with Specific Reference to Black African Children in Tackling Child Abuse? — [Electronic resource]. — Regime to access : http://www.powerfulwords.co.uk/sample-assignments/social-work/child-protection-system.php#ixzz2IvX4RlQS

409. Jones F., Fletcher B., Ibbetson K. Stressors and Strains amongst Social Workers, // British Journal of Social Work. — 2010. — № 21(5). — P. 443-470.

410. Klimenko E. Peculiarities of social paradoxes effect on the development of infancy sociology // Acta Humanitas. — 2013. — № 2. — (Высшая школа политических и социальных наук в г. Колине, Чехия), 2013. — P. 124-132.

411. Klimenko E. The features the reform of the system of social protection of children in Ukraine // European Applied Sciences Wissenschaftliche Zeitschrift.

— 2013. — № 1. — Stuttgart : Wissenschaftliche Zeitschrift. — 2013. — P. 195-199.

412. Klimenko E. The problem of integration of the child into the social life // Humanities and social sciences. — 2015. — III (9), issue 53. — P. 19-24.

413. Kutak R. The Sociology of Crises: The Louisville Flood of 1937 // Social Forces – 1938. – Vol. 17. – P. 66-79.

414. La Valle I., Lyons K. The Social Worker speaks the perceptions of recent changes in British social work // Practice. — 2006(a). — № 8(2). — P. 5-14 : 2006(b). — № 8(3). — P. 63-71.

415. Levitas R. The inclusive society? Social exclusion and New Labour. Basingstoke: Macmillan, 1998. — 180 p.

416. Lockwood D. Social Integration and System Integration / D. Lockwood. // Exptoralions in Social Change. — London: Routlege & Kegan Paul, 1964. — P. 244-257.

417. Luhmann N. Social System / Niklas Luhmann. — Grundriss einer allg Emeinen theorie Suhrkamp. [Electronic resource]. — Das Forderprogramm des Goethe-Institutm Ubersetrungen deutsche Bucher in eine Fremdsprache — Access mode: http://philosophy.ru/library/luman/luman_soc_sistem.pdf

418. MacDonald C., Harris J., Wintersteen R. Contingent on Context? Social Work and the State in Australia, Britain, and the USA, // British Journal of Social Work. — 2003. — №53(2). — P. 191-208.

419. Machel G. The Impact of Armed Conflict on Children / Graza Machel New [Електронний ресурс] York: United Nations. — 1996. — 96 p. — Режим доступу : http://www.essex.ac.uk/armedcon./000239.doc.

420. McCallin M. The Psychological Well-being of Refugee Children: Research, Practice, and Policy Issues: / M. McCallin // Geneva: International Catholic Child Bureau. — 1996. — 34 p.

421. McConnan I. Children - Not Soldiers: Guidelines [Електронний ресурс] We are children not soldiers. — Режим доступу : https://childrenandarmedconflict.un.org/children-not-soldiers/

422. Mead G.H. Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist. / G.H. Mead. — Chicago, 1934. —140 p.

423. Newman D. Sociology: Exploring the Architecture of Everyday Life / D. Newman. — N. Y. : Pine Forge Press, 1995. — 248 p.

424. Nosworthy D. Seen But Not Heard: Placing Children and Youth on the Security Governance Agenda: / D. Nosworthy. — London-New Brunswick: Transaction Publishers, 2009. — 19 p.

425. On change of children and chlidhood / Qvortrup Jens // Early Influence Shap. Individ. : Proc. NATO Adv. Res. Workshop, Athens, Jan. 20-24. — New Jork; London, 1989. — P. 85-92.

426. Parsons T. Youth in the Context of American Society / T. Parsons. //Social Structure and Personality. — Glencoe, 111. : The Free Press, 1964. — P. 62-91.

427. Parsons T. Socialization and Interaction Process / Talcott Parsons // Sociology and Social Philosophy. — 1979. — № 31. — P. 256-266.

428. Qvortrup J. Childhood as a social phenomenon. / J. Qvortrup. — Budapest, Viena : European Centre for Social Welfare Policy and Research, 1991. — 348 p.

429. Ridge T. Excluding children: Autonomy, friendship and the experience of the care system / T. Ridge, J. Millar // Social Policy & Administration. — 2000. — № — 34(2). — P. 140-148.

430. Sandra I. Erwin. Child Soldiers: A Growing Threat to U.S. troops?: / Erwin I. Sandra // National Defense. [Електронний ресурс] December 2002 – Режим доступу: http://www.nationaldefensemagazine.org/issues/2002/Dec/Child_Soldiers.htm.

431. Schultz T. Investment in Human Capital / Teodor Schultz // The American Economic Review. — Marcy. — 1961. — № 1. — P. 26-42.

432. Sheppard A Child Soldiers: Is the Optional Protocol Evidence of an Emerging Straight – 18 Consensus?» // The International Journal of children's R lights. – 2000. – Vol. 8/1. – P. 37-70.

433. Sheppard A Child Soldiers: Is the Optional Protocol Evidence of an Emerging Straight / A. Sheppard // The International Journal of children's. — 2000. — Vol. 8/1. — P. 37-70.

434. Sherwood R. Afghanistan and Iraq: war crimes against children ascribe to ex-President Bush: / Sherwood Ross // Global Research. [Електронний ресурс] 21 March 2009. – Режим доступу : http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=12840.

435. Stallings R.A. A Comparative Study of Community as Crisis Management System. — Thesis : Ohio State University, 1971 — 340 p.

436. Temporary Assistance for Needy Families. [Electronic resource] // Sixth Annual Report to Congress. — November 2012. — 480 p. — Regime to access: http://usgovinfo.about.com/ od/federalbenefitprograms/a/tanf.htm — The name of the screen.

437. The Community Context of Crisis Management / R. A. Stallings, // American Behavioral Scientist. — 1973. — Vol. 16. — P. 312-325.

438. Townsend P. Poverty in the United Kingdom. — London: Penguin, 1979. — 1214 p.

439. Welfare States and Working Mothers / A. Leira. — Cambridge: Cambridge University. Press.— 1993 [Electronic resource]. — Regime to access: http://bookap.info/vozrast/malkina_pyh_vozrastnye_krizisy/gl148.shtm

440. Zeiher H. Kindern eine Stimme geben / H. Zeiher // Sozial wissen schaftliche Literatur Rundschau. — 1996. — № 19 (31/32). — P. 48-54.

РЕГІОНАЛЬНИЙ ФІЛІАЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вул. Університетська, 77, оф.509, м. Донецьк, 83048, тел./факс (+38062) 311-09-79, 311-09-22

Вих. № 24 від «25» лютого 2015 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Клименко Олени Юріївни
«Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві»

Дисертаційна робота Клименко О. Ю. є закінченим науковим дослідженням, присвяченим розв'язанню актуальної проблеми сучасного українського суспільства в рамках якої окремим питанням висвітлено роль органів місцевого самоврядування в системі соціального захисту дітей.

Під час реалізації науково-дослідного проекту «Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» при співпраці Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень та кафедри соціології управління Донецького державного університету управління, що проводився під патронатом Адміністрації Президента України в контексті створення програми реформування влади на місцях у 2012 р. Клименко Олена Юріївна приймала участь в розробці, організації та проведенні анкетного опитування населення м. Донецька (n=400), особисто провела глибинні інтерв'ю з керівниками відділів районних адміністрацій при виконкомі м. Донецька, які займалися безпосередньою роботою з громадянами (n=9). Висновки до яких прийшла Клименко О. Ю. та її пропозиції щодо зміни принципів роботи служби у справах дітей та управління соціального захисту увійшли до рекомендацій представлених філіалом для розробки програми реформування органів місцевого самоврядування.

Результати проведеної роботи оприлюднені в Аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень: Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» у 2012 р. / В. В. Бурега, І. М. Доля, О. Ю. Клименко, Н. С. Селютіна. : аналітична доповідь. — Донецьк : Видавництво «Ноулідж», 2013. — 64 с.

Директор Регіонального філіалу

Директор Регіонального філіалу
Національного інституту
стратегічних досліджень д.е.н., проф. Ю.В. МАКОГОН

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Бурсацький узвіз, 4, м.Харків, 61057, Україна
тел./факс (057) 731-51-05, 731-13-85
код ЄДРПОУ 30036001
E-mail: rector@ic.ac.kharkov.ua

Bursatski Uzwiz, 4, Kharkiv, 61057, Ukraine
tel./fax (057) 731-51-05, 731-13-85
code ЄДРПОУ 30036001
Web http.ic.ac.kharkov.ua

24.12.2015 № 04-03-1123
на №

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Клименко Олени Юріївни
«Особливості інституціоналізації
соціального захисту дітей у кризових ситуаціях
в сучасному українському суспільстві»

Матеріали дисертаційного дослідження Клименко Олени Юріївни як його окремі теоретичні положення, так її загальна концепція, котра презентує аналіз міжнародного досвіду соціального захисту дітей в контексті деталізації особливостей реалізації солідарної, ліберальної та патерналістської моделей використано у процесі викладання таких дисциплін, як «Соціологія» (ОКР «бакалавр»), «Сучасні моделі культурної політики» (ОКР «магістр») та «Основи сучасної культурної політики» (ОКР «спеціаліст») в Харківській державній академії культури. Окрім того, результати дисертаційної роботи Клименко О. Ю. можуть бути використані при викладанні таких навчальних курсів, як «Соціологія дитинства», «Соціологія молоді», «Соціологія соціальної роботи», «Соціологія управління», «Соціологія особистості».

Довідку надано для пред'явлення в спеціалізовану вчену раду Д.64.051.15 із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна.

Проректор з наукової роботи
Харківської державної академії культури
доктор педагогічних наук, професор,
заслужений працівник культури України — Н.М. Кушнаренко

тел./факс 731-37-73*